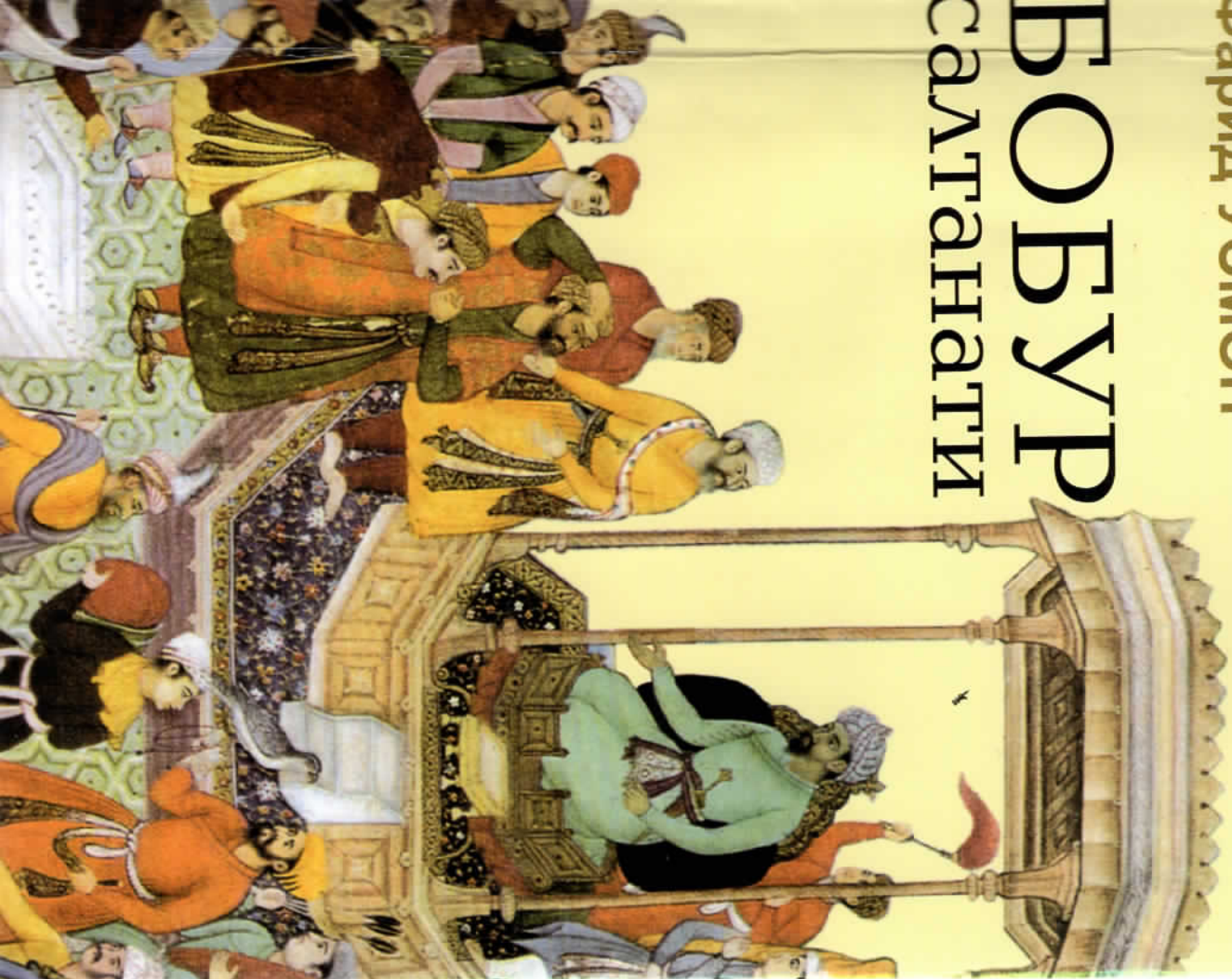

821
-4-73

Фарид Усмон

БОБУР САЛТАНАТИ

821
у-73

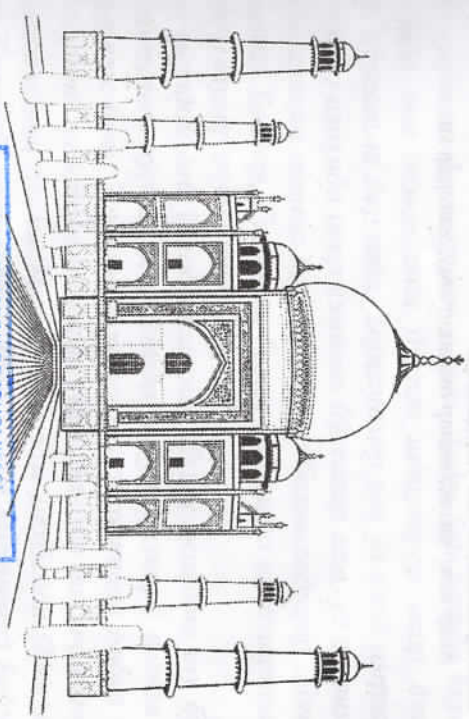
Фарид УСМОН

Сканер

БОБУР САЛТАНАТИ

Тарихий эссе

- 1865 -

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TATLI VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Тошкент – 2020

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач

--	--

УЎК 821.512.133.09(092)
КБК 83.37(5Ў)
У 73

Усмонов, Фарид.

У 73 **Бобур салтанати** [Матн]: Тарихий эссе / Фарид Усмонов. – Т.: "Donishmand z'iyosi" nashriyati, 2020. – 296 б.

ISBN 978-9943-6444-4-1

Бунок бобокалонимиз Бобур ҳақида жуда кўп асарлар ёзилган ва ҳамон ёзилмоқда. Бу жараён тўхташи кийин. Китобхонларимиз Бобур ҳақидаги романиларни ва бошқа асарларни кўп ўқишган.

Бироқ бу китоб "Бобурнома" асос қилиб олинган тарихий эсселар. Асарда Бобурнинг таҳта чиқишидан бошлаб то умрининг охиригача ҳаёти муаллиф томонидан содда ва равои услубда янгича талқинда баён этилган. Бобур шахсиятига қизиқувчилар бу китобдан ўзларига янги маълумотларни топишлари мумкин. Китоб сизни бефарқ қолдирмайдиган, деган умиддамиз.

Асар кенг китобхоналар оmmasига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-6444-4-1

© Ф. Усмонов, 2020

© "Donishmand z'iyosi" nashriyati, 2020

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

Халқимизда улуг бобокалонимиз Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижодида қизқич ўтган асрнинг 50-йилларидан кейин бошланганлиги у ҳақдаги тадқиқот ишларидан маълум. Ваҳдати, у зот ҳаёти ва ижодида қизқичи Бегонада анча ишқарилик бошланган.

Бобур Мирзо мухтазам жангу жадаллар ичида юриб эсада "Бобурнома"дек бунок асарни яратди, бир қанча газалилар, рубоилар ёзди. Улуг ақлиёларнинг китобларини таржима қилди. Қадимий, насрий асарларнинг тўлақонли муаллифига айланди. Ўлимсиз у жойдан бу жойга кўчиб юриш, умрининг аксарият қисmini от устида ўтказганлигига қарамай шундай улуг ишларни ҳам қилишга фурсат топа олди. Аммо ўзи ҳақида бирор-бир таърихчига ёки замондоши бўлган шовирларга асар ёзишлари ҳақида кўрсатма бермади. Тарихчилар эса ўз қалб амрлари билан у ҳақда алоҳида асар ёзмаган бўйсалар ҳам, ўз тарих китобида катта-катта бобларни унга бағишладилар. Хондамир, Муҳаммад Ҳайдар, Тулбадан бегим ва бошқа шахсларнинг ёзган асарлари шулар жумласидандир.

Биз шундай деб ўйлаб юрардик. Яхши ҳаҳати шу бўйдики, ушбу китобни кўриш жараёнида Бобур Халқаро фонди раси, бобуришнос олими Зокиржон ҳожи ака Машрабов Бобур яшаган даврда унинг замондоши бўлган Нақибандия тариқатининг йирик назарийчиси олими Махдуми Аъзам Деҳбедий (Маеллоно Хожагай Косоний) ҳазратлари Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳақида "Рисолаи Бобурия" асари ёзганлигини маълумот учун айтди.

Бобур яшаган даврда ўзаро урушлар – теурий шахзодалар ва ҳокимият учун иштиуечи беқлар ўртасида қучийган бўлибди, бирок катта ҳудудда ҳати илмий саноҳият масжуд эди. Хирот-

ЯНГИ АХСИ УЧУН ЖАНТ ВА БИРИНЧИ МАҒЛУБИЯТ

Нега энди “Янги Ахси” деямиз? “Эски Ахси” ҳам бўлганими? Китобхон учун аниқлик киритиш мақсадида биз “Бобур ва дунё” журнаlining 2018 йил ноябрь-декабрь сонларида уч бобуруноқ олимлар Зокиржон хожи Машрабов, Бокижон Маг-баев, Ваҳоб Раҳмоновлар томонидан “Бобур кўрдирган мақ-бара топилди” мақоласига мурожаат этгачда, сўнг ҳикоямизни давом эттирсак.

Мақолада муаллифлар буюк мутафаккир олим (Тўрақўрғонда тутилган) Исохон Ибраг “Фарғона тарихи” китобида ва “Тур-кистон” газетасининг 1913 йил 48-сонига “Хозирги Ахси икки ерда бўлиб, бирини Эски Ахси, бирини Янги Ахси дерлар. Эски Ахсининг бузилган тарихи 1030 миллодийда бўлган экан. Андин буён мазкур Ахсини ҳеч подшоҳлардан ёки фукаролардан обод қилгани йўқ, — деб ёзди. Яна Исохон Ибраг ёзди: “Анджон тўрт минг йил муқаддам ҳам шаҳар бўлган. Анджон Фарғона шаҳарлари ичида энг қадимийсидир. Афросиёб Турон подшоҳи бўлиб, Анджонни пойтахт қилган.

“Тарихи фаришта” асарида ёзибдурларки, Умаршайх ўғли Бобурхон Анджонга ўн икки ёшида подшоҳ бўлди”, деган сўзларни келтиришган. Ана энди ҳикоямизни давом эттирсак бўлади.

Танбал аллақачон икки-уч минг яхши қурулганган кишилари билан келиб, кўпчиликдан ўтди, арқ ичига кириб бўлди. Бу вақтда Бобур Мирзонинг кишилари озчиликни ташкил қилар, нари бор-са юз кишидан ортмасди.

Душман Ахси кўрғони ичига кириб олгач, ўз одамлари-ни отларга дон-дун топиб келиш ва ўзлари ҳам тамадди қилиб олиш учун у ёқ-бу ёққа юборган эди. Мирзо ҳам урушга ҳозир-лик кўрарди. Йигитларга иш тайинлар, уларни таратдудла со-

ларди. Тўғриси яйтиш керак, душман сардорининг ёши улғу, Бобуржон эса хали ёш эди. Беклари орасида кўп жангларда қат-та қулоқ солишар, факат унинг айтганини қилишар, жуда бўлмайдан қаттиқгина Мирзога маслаҳат беришарди.

Мирзо ўзига қарашли йигитларни жангга ҳозирлаб қўйиб, отларининг мақбаси жойлашган ерга борди. Кенгашда вазиятни маслаҳатлашиб олиш учун укаси Жаҳонгир ва Носир Мирзолар-ни чакиртирди. Худди шу пайт душман Танбал томондан Қамбар Али ва бошқалар сулҳ тузиш учун келиб қолишди. Қамбар Али қора чононда, бошқалар кўй жунидан қилинган кипки кийимда. Улар Мирзога таъзим қилган ҳолда унинг қаршисида тиз чўкли-лар. Ҳали унга бир оғиз сўз демасдан Носир Мирзо ақасининг қулоғига секин шипшиди:

— Буларни тутмоқ керак!

— Ташвиш тортманг, Мирзо. Хозир буларни тутуш вақти эмас. Сулҳ зарур. Иш саг эпакага келсин... Чунки улар кўп. Биз озмиз. Улар арқ ичида. Биз ташки кўрғондамыз.

Ҳали Бобур гапини тутатар-тутатмас, Носир Мирзо Иброҳим-бекка имлади. Мирзо нима ўй билан бундай қилди Бобур Мирзо тушунай қолди.

Ҳар ҳолда хатога йўл қўйилган эди. Йигитлар сулҳ таклиф қилиб келган душман вакилларига ташлаганишди. Дарҳол улар-нинг кўлларини орқаларига қилиб боғлашди. Иш ислоҳ чегара-сининг чикди. Бандиларни асир қилиб жангга отланишди. Беклар уюшларга миниб, шаҳарнинг ўзларига тайинланган тарафи-га қараб от қўйишди. Шаҳарнинг ўртасидаги текис майдонда Бобур от ўйнатарди. Унга Носир Мирзо мағлуб бўлаётгани хақи-да хабар қилишди. У отини елдириб Мирзо томон етиб борди. Укасини қуришаб олган душман устига от солди. Ўз устиларига қолгондек ташланган, Бобур шижоатига дош беролмаган, укаси Носир билан қилгичбозлик қилаётган Узун Ҳасан йигитлари ҳар томонга тум-тарақай қочадилар. Икки отликни кенг ерга сиқиб борган Бобурнинг оти оёғига қаердандир ёй ўқи вириллаб келиб

санчилди чоғи, белини бўкиб устидаги этасини улоқтириб юборди. Отлиқлар ўртасига йиқилган Бобур ўрнидан ирғиб турди-ди, чакконлик билан икки отлиқнинг бирига ўк узди. Ўк нақд ишшонга тегди. Иккинчи отлик эса отининг жилловини чашга тортиди. Мирзонинг бети Сохибқадам унга ўз отини тутди. Бобур Мирзо отга минаркан йилгилардан учтасини шу жойда туришини тайинлаб, кўчанинг нариги бошига караб от кўйди. Отнинг чопшини мазаси йўк эди. Шу пайт Бобур Мирзо билан ёнма-ён от чоптириб кетаётган Султон Вайсхон:

— Хужмдорим, менинг отимга мўнинг! — деб кичкирди. Ўзи хозирги замон циркидаги от ўйнатаётган артистлар сингари чопиб кетаётган отидан ирғиб тушиб қолди. Бобур бўш қолган отга ўзи чопиб бораётган отдан Султон Вайс кандай ирғиб тушиб қолган бўлса, шундай сакраб миниб олди ва:

— Чўх жонивор, — деди. Барибир бу от ҳам секин чопадиган отлардан эди. Бобур отларнинг илдами, сустлари ҳақида мулоҳаза қиларкан, хозир бу ҳақида ҳаёл қиладиган вақт эмаслигини кўнглидан ўтказди. Кейин апрофга бир назар солиб вазиятни тахлил қилишга киришди. Чап ёнида Иброҳимбек чопиб борарди. Жаҳонгир Мирзо йилгилари билан Танбалчилар томонидан кўрғондан қувиб чиқарилганлари тўғрисидаги хабар Камбар Али томонидан Бобурга аллақачон маълум қилинганди. Совуқ ҳавода отларнинг бурун каттакларидан чиқаётган буғлар оппоқ пар бойланган ёй ўжига ўхшарди. Юзларга уриляётган изгирин сезилмайди. Аксинча, йилгилардаги шиддатли ҳаракат уларнинг пешоналарини ялтиратган. Чопа-чопа терлаган отлардан тўхтаб қолса буғ кўтарилади.

— Нима қилиш керак? — деб сўради Бобур яраланган Иброҳимбекдан хайрон ҳолда. “Анджон сари йўлга тушсакми”, — дея ўйланаркан. Ўзи билан ўзи бўлиб қолган Иброҳимбек бир дурустрок жавоб қилмади, аммо нимадир дедию қулоқ остида гувиллаб турган шамол сабабли ҳеч нарсани англаб бўлмади.

Шу пайт ташқи кўрғон дарвозасидан Шайх Бозид кириб келди. У ички кўйлагига устидан кўй жунидан қилинган ок пўстинча

қилиб, белини тортиб бойлаган. От устида кўтирчоқка ўхшаб чинилган кўринарди. У Бобурни кўрдида, отини ўнг тарафга бурган Бобур камонига ўк солди. Мўлжаллаб отди. Ўк Бозиднинг бурнига тегиниша сал қолди. У шитоб билан кўча бўйлаб қочиб кетиниша мажбур бўлди. Ортидан келаётган йилгилари Иброҳимбекни ўқка тутта бошлагиди. Бу вақтда у дарвозага яқинлашиб қолган эди. “Хай-хай”, деб дарвозанинг чап томонига ўтиб олди. Уни томонидан қимдир Бобурга караб ўк узди. Ўк шахзоданинг қалқон совутининг икки қават апрогини кесиб ўтгандек бўлди. Бобур шахт билан ўша ёқка караб ўк отди. Ҳалиги аскар бу пайт кўрғон девори устида чопиб кетарди. Бобур аскарнинг бош қийинини, тўғрироғи рақибининг бошини мўлжалга олиб ўк узди. Ўрни Бобур отган ўқдан девор қунағурасига санчилиб қолди. Аскарнинг сапаси эса чуваланиб кўлгига тушди. Бобур буни анюк кўриб турарди. У сагласини йилгитиришни ҳам ҳаёлига келтирмай қочиб борарди. Мёв аскар қочиб қуттиди.

Назийт ниҳоятда отир бўлиб, душман яхши қуролланган эди. Қоллисерса, улар Бобур йилгиларига қараганда ўн-ўн беш баробар кўч эди. Ёвга қарши қурашнинг ҳеч илжоки қолмаганди. Шу ҳолатда Бобур учун битта имконият — у ҳам бўлса хозиргина уласи Носир Мирзо қувиб чиқариб ташланган дарвозадан қочиб қочиб кетини, кўрғон ташқарисига — дашт тарафга караб чекинган қолган эди. Бобур шундай қилишга мажбур бўляётган эди. Бунидан ташқари миниб чонаётган оти панд бераётганди. Чопини ҳос қует эди. Бунинг устига шахзоданинг оти ҳам хароб, унинг хос қилиши Иброҳимбекнинг ҳам оти ярамайди. Бобур шуларни ўйларкан, вазият қанчалик тахликали бўлмасин “ўхшатмагунча уйримас”, деб шунга айтсалар керак-да, дея ўзига ўзи қулимсиради. Бектиёр “Ё Раббий, ўзингга шукр, яна ўзинг мададкоримсин”, деб кўйди.

Улар чекиндилар. Ғаним эса изма-из қувиб борарди. Отлар панд берганлиги сабабли, ёв одамлари уларга яқинлашиб қолган эди. Отда олиб келаётган Банди Алибек Иброҳимбекка караб кичкирди:

Бобур жавоб бермади. У биларди. Кичик иниси Носир Мирзо ҳам ёв кўлида эди. Агар у ҳам кўлга тушса... Йўк, у қочиб кутлани хисобланади. Ёв истаса-истамаса ўз жонини ҳам ўйлайди. Бобур тирик экан асирдаги шахзодаларга кўл теккизолмайдди. Бобурдан барибир ҳадиксирайди. Унинг подшоҳ авлоди эканлигини яхши билади. Подшоҳзодаларнинг эса жамиятдаги мавқеи барибир ўзгача. Мана, ҳозир ҳам ёв икки киши бўлишга қарамай унга яқинлаша олмапти-ку! Шунақа, Бобур шахзода. Ғолиб бўлиш керак. Ғолиб бўлади ҳам.

У ҳуфтон намози пайтигача юриб борди. Энди тоғ анча яқинлашиб, йирик-йирик тошли йўл бошланганди. Оглар юролмади қолди. Бобо Сайрамий билан Банда Али отдан тушишга мажбур бўлишди. Кейин сўзланди:

— Бек! — деди Сайрамий. — Қоронги кеча бошланган бўлса, йўл йўк. Қаерга борасиз? Сизни Султон Аҳмад подшоҳ қилиб кўтармоқчи...

— Кўнглим, — деди Бобур, юриб бораркан дедил ва ишончли овозда. — У ёкка тортмапти. У ерга қайтиб бориш ҳеч ҳам мумкин эмас. Агар ҳаёлингизда мента хизмат қилиш бўлса, майли, йўл бошланглар. Олдим — омадим.

— Қаерга борсангиз ҳам хизматингизда бўлайлик.

Банда Алининг бу тапи Бобурга маъкул тушди. Лекин унинг ички туйғулари “бу гапга ишонма” дегётганини ҳам биларди. Биларди қоп-қоронғи киш тунида якка-ёлғиз юргандан кўра, уни ҳам таъкиб қилиб, ҳам ҳамроҳ бўлиб юрган, истасалар Бобур Мирзога хизмат қилишлари мумкин бўлган наварларининг унга йўлдошликларидан кўнгли тўк эди.

Бобур яшган даврда таомил шунақа эди. Навкарлар қайси қолатда, қаерда бўлишларидан қатъи назар шахзодаларга хизмат қилишлари мажбурий хисобланарди. Амрлар, шахзодалар ўша даврнинг одатига дахлсиз бўлишган. Уларни асир олиш, тўғри келса қалг этиш қушлар нисбати тенг бўлгандagina, ғолиблик очик-ошқора тантана қилгандagina амалга оширилганди. Мана,

... ҳам Бобур мағлуб эди. Лекин у Амрзода эди. Навкарларнинг учун ёв наварлари бўлишсада унга хизмат қилишга интишмоқда эди. Аммо Бобур уларга ишонмасди. У энг аввало ўз қулига, қолаверса, Амрзодалигига ишонарди. Шунинг учун унда ҳалик туйғулари шу дақиқаларда ҳужмрон эди. Уларнинг тўртдан уч қисмини йўл юриш билан ўтказишди. Тонг келиши Карнон сойига етиб келишди. Соининг нариги тарафи Амрзода яхши билар, қайси кўча қаерга олиб чиқали, хонадон-қароқимлар яшайди, кўртон теъарағидати бот-роғлар, далаглар, далаглар, тоққа тутлашиб кетган қирлар ва ундан навилар унга бери кўнлик аён эди.

Тонг ёришай деганда Банда Али қишлоқ тарафга қараб кетди. Уларига, огларга емиш топиб келиш учун жўнади. Бу орада Бобо Сайрамий Ғова йўлини текшириб келадиган бўлди. У андан кейин келиб йўлда Бўрка бошлик отлиқлар изғиб юришганини айтди. Бобур яна саросимага тушди. Шу дақиқаларда тонг учун тонг яқину мурод йирок эди. У Сайрамийга ўғириниб деди:

— Бир ерга бошланглар энди. Кундуз унда беркиниб, кечани от тонайлик. Бу оглар билан узокка бориб бўлмайди, ахир. Уларни алмаштириб Хўжанд сувини кечиб ўтамин. Хўжанд кери борамиз.

Банда Али қайтсин-чи. Тадбирини кўрармиз. Манаву та-рарда, — деди у кўли билан ишора қилиб. — Бир тепалик бор. Унда ширинсак бўлади.

Бу орада тонг отди. Ҳамма ёк ёришди. Тун ўрнини тўлақонли кундуз олди. Ҳаво тип-тиник. Совуқ бўлгани учун бу тиниклик анда жарангдор, яна ҳам сип-силликка ўхшарди. Банда Али ҳар тараф кўзгачаник ташланадиган бўлиб қолганда қайтиб келди. Огларга емиш йўк эди. Фақат ўзларига тандирда ёпилган, қайроқи бўлган унидан қилинган учта нон топиб келган эди. У ноннинг борини кўйиндан олиб Бобур Мирзога, сўнг иккинчисини Сайра-бийга узатди. Нонни кўйинларига солишди-да, тепаликка қараб

от суришди. Тепаликка чикишиб, отларни бир ерга боғлашди. Учовлон хар тарафга қараб қоровуллик қилиб ўтиришди.

Кун шу зайдда ўтказилди. Вазият оғир эди. Атрофда Бобур учун ўлим хавфи изғиб юрарди. Душман қайси тарафдан келиб қолади маълум эмас эди. Шу нарсга аён эдикки, душман ғолиб эдики, у агар келиб қолса бошларига қилч солишин аниқ. Демак, ғолиблик мағлублик бошида “Мана сенга ўлим – менман” деган маънода осилиб турарди. Қолган ҳаммаси Аллоҳга таваққал иш эди.

Шом бўлди. Шом намозини ўқишди. Ундан кейин Банда Али – Маҳаллага тушайлик, – деди. Хушват жойлар кўп. Қолаверса, отларни алмаштирмасак бўлмайди.

Улар маҳаллага кириб боришди. Кечки совук қучайтганди. Бобурга тавсир қила бошлаганди. Унинг совук қотаётгани сезил-пўстин топиб келди. Уни Бобурга тутказди. Шахзода пўстинни кийди. Ортидан бир коса сўк оши беришди. У ошни ичиб хузуранча куч бағишлади. Энди у ўзини тетиклангандай сезарди.

Бобур ғавойиллик Қодирберди билан ҳали қалъа ичидалигида одам юбориб келишиб олган эди. У Мирзони ғавойиллик йити-кетиб ҳаллаб қолганида унга одам юбордимикан деган ўй билан Алидан сўради:

– Қодирбердига киши юбордингизми?

– Юбордим, – деб жавоб берди у.

– Бу бадбахт, фаросатсиз хотинчалишлар ўзаро келишиб, бир кишини Аҳсига – Танбал қонига юборишбди.

Бобур Банда Алининг бу гапларига ишномлади. Бу гапни га-туриб, уни алдаётганини кўнгли сезарди. Амирзода Алини яхши биларди. У барибир Танбал тараф эди. Шунинг учун шахзода бир усти ёпик уйга кириб ўт ёкишиб исиниб ўтиришганди ҳам Банда Алининг “Қодирбердидан хабар олмагувча бу ердан қамир-лаб бўлмайди, бу ер маҳалла ораси, четда бўм-бўш боғлар бор. У

от боришга ҳеч ким гумонсирмайди”, деган гапларига тобора шубҳали ортилди. Улар уни назарларидан қочирмай ёнма-ён юриб, қорин тоқиб қилаётганларини ўсмиртга хос зукколик билан се-зари. “Хушёрликни йўқотмаслик керак”, дея ўз-ўзига таъкидлаб қарар.

Ирим кечадан ошди. Гўлхан олдида тўлани остига қўйиб қарайб ўтирган Бобур бирдан сесканди. Ўрнидан шахд туриб қарарига чиқди. Ташқари ойдин эди. Қишнинг совук ёп-ёрут қоринда осмонда қолдузлар жимирлайди. Ой тиккага келган. У де-яринда осмонда олма дарахтига боғлаб қўйилган отини бориб ечди. Бир ёнидаги олма дарахтига миниб боғнинг чекка тарафига қараб юрди. Бир савраб эгарга миниб боғнинг чекка тарафига қараб юрди. Қарабон, Сайрамий соқчилиқни қандай бажараётганини бир тек-тириб қўйиш эди.

ТУШ

Маҳалла этагидати уй томида Сайрамий у ёқдан бу ёққа бо-риб келарди. Ойдинда унинг том устида юрганини Бобур узоқдан кўриб олди, отини орқата бурди. “Демак, уйгок. Қолаверса, бу со-қчида ухласа қотиб қолади. Ана шунинг учун у томда у ёқдан бу ёққа бориб келмоқда”.

Тундан кейин Сайрамий томдан тушиб Бобур олдида келди. Ёни куёшининг илик нуралидан бир оз илиган кун яна изги-ринга ўрин бераётган пайт. Бобо Сайрамий уй ичига кириб тул-қон ёнида исиниб ўтирган Бобурга тавзим килди.

– Хукмдорим, – деди у. – Юсуф кўрғонбети келмоқда... Унинг инор билан айтётган гапида “энди куннинг битмоқда”, деган маъ-нодаги оҳангни сезиш мумкин эди, тўё. Бобур душманнинг уни тоқиб қилиб турган наварига шитобла қаради. У яна саросима-га тушди. “Нима қилиш керак? Қандай булардан қуттिला олади-а? Наҳот қасрда?”.

Бобур ички кўркув ҳалитини сезди. Иш кўрган, ёши бир жойга борган қишларга хос иш тутишга интилиди. Оловга

караб сукут сақлади. Ҳалитгина оловга суяб кўйилган гўла тисирлаб ёнмоқдайди. Қип-қизил чўғ унинг юзини киздиради.

– Билиб келинг-чи? У менинг шу ердалигимни билармикан? Сайракий ёнидаги қиличини шақирдағиб орти билан юриб чиқиб кетди. У тапқарида Юсуф кўрғонбеги билан сўзлашди. Дорутанинг хириллаган товушидан аниқ нима деётганини билиб олиш қийин эди. Лекин Сайракийга шу нарсая маълум бўлганди.

– Юсуф кўрғонбеги айтди, – деди у қайтиб кириб Мирзога юқинар экан:

– Аҳси дарвозасида бир пиёда учраб унга “Подшоҳ Карнонда, фалон ерда”, дебди. Мен ҳеч қимга билдирмадим бу гапни. Пирёдани ўзимга асир тушган Вали хазиначига кўшиб қамаб қўйдим. Ўзим бу ёққа чолиб келдим. Беклар бу ишлардан хабардормас...

Сайракий айтётган кўрғонбегининг бу гапларини тинглар экан, Бобур унда икки маъно борлигини билди. Бир шундайки, кўрғонбеги Мирзо олдинга унга хизмат қилиш маъносида шошиб келгандек эди. Аслида уни асирга олиб, Танбалдан катта совет олиш мақсади биринчи ниятиги Мирзога маълум эди. Шунинг учун уни ваҳима босди. Лекин бутун вужудини чулғаб олаётган бу ваҳимани ичига ютди. Сездирмасликка ҳаракат қилди. Бир оз сукутдан сўнг сўради:

– Сиз нима деб ўйлайсиз?

Бобур бу саволи билан худди подшоҳодайлари хос яқин қилиши билан кенгаш ўтказётгандек эди. Уни тавқиб қилиб юртан Сайракийга берилган бу савол гўё унга “дўст”лик муносабати эди. Аслида-чи? Аслида бошига ажал соя ташлаб турган шахзоданинг жон талпасасидаги бу сўнгги тadbиридан ўзга нарсая эмас эди. Шундай бўлсада, бу унинг оқилона тadbири бўлди.

Сайракий шундай жавоб қилди:

– Барчаси ўз одамларингиз, Бек! Булар бари наварларингиз. Улар нимаю қилишарди. Бормоқ керак. Юсуф доруга ҳам сизни олиб бориш вақидан келган. Улар сизни подшоҳ қилиб кўтарардилар...

Бобур бир зум тин олди. Унинг “олиб бориш” сўзидан у бош-дан тушунди. Бадали титраб кетди. Лекин сездирмади. Синик тоғида деди:

Шунча урушдик. Бир-бирова қилич кўтардик. Энди... Қанча инонч билан улар ёнига бораёй?

Хали Сайракийдан бир жавоб бўлмасдан туриб уй ичига Юсуф доруга кириб келди. Дала изиринидан яподиш юзларини кўриб қолган, қарашларида бежоллик бор эди. Қалин қора тоғларни ҳам буни сездириб турарди. У тиз чўкди. Бўкилиб таъна қилди ва ҳовлиқиб, шошиб сўзлай кетди:

Нимасини яшираман, Хўқмдорим! Султон Аҳмадбекнинг бу ерда қилишимдан хабари йўқ. Шайх Вазидбек сизнинг хабарини топиб юбордилар...

Ботинда исмини эшитдики, Бобур отган ўқи унинг бўйинига тегмагачини жамди. – Э айтган, – деди ичиди. Ўшанда ўқим аниқ тегмади-я. Яна уни ростмона кўрив чулғаб олди. Ўлим энди у билан юзма-юз турарди. Шундай бўлсада дадиллик билан сансираб сўради:

Ростини айт. Агар иш ўзгача бўлса...

Тоқтисизланиб ўрнидан турди. Юсуф доруга тавзим қилиб қилинган ростлигига онг ичарди. Мирзони олиб кетишга келганнинг тушунтирарди. Бобур унинг ичяётган онтига ишонмас, ёзуфари қулоғига қирмай ўзи билан ўзи эди.

Бетокат бўлиб тапқариға чиқди. Юзига изгирин хаво урилади. Хали олов олдида ўтирганли. Боғ этагига караб юраркан, муносабат қилга бошлагди. “Қилиш юз йил яшаса ҳам, минг йил яшаса ҳам ўлади-ку. Мен энди ўн саккиз йил яшапман”. У ўзига ўзи, шундай деркан ўлимдан кўраётганини хис қиларди. Лекин шахзодаларга хос эрлик орияти уни ўзини дадил тутиб туришга ундаб турарди. Бекхтиёр хаёлига ушбу форсий баёт келди:

Агар юз йил ва гар бир кун умр бор,

Бу дилкаш қисрдан кетарсан почор.

Боғ этагида катта арик бор эди, суви тип-тиник, шарқираб оқибатганли. Арик кирғонининг суви яқинроқ, сазёроқ жойларда турарди.

ни мўлжаллаб ўтирди. Муздек сув юзларидан оқиб тушаркан, у энди ўлимга икром бўлганди. Таҳорат олиб ўрнидан турди-ди, намоз ўқипишга тутинди.

Саждага бошини кўйиб тилак тилаб бўлди, сўнгра бекхитёр кўзи уйкута илинди. Бир пас мизиди. Туш кўрди. Хोजа Яқуб, сида ок-кора тусдаги отда худди шундай от минган бир турух хамроҳлари билан пайдо бўлди. Келиб шундай деди:

— Ғам емангиз. Мени Хोजа Аҳрор сизга юбордилар. У кинин танмиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назарита келтуруб, ёл ушбу соатда фатх ва ғалаба сизнинг томондандир. Бош кўтаринг! Уйғонинг!

Бобур “Уйғонинг!” сўзини аниқ эшитаркан, чўчиб уйғониб кетди. Иштиёран уч марта “Алхамдулиллоҳ” деб тақрорлади. Унинг “Бош кўтаринг. Уйғонинг!” сўзларини эшитган Хोजа Яқуб энди бошқа товўшларни тингларди. Ботнинг нариги тарафиди Юсуф доруга ва унинг одамлари бир-бирларига каттик овозда:

— Бахона қилиб ҳаллашти, тутиб боғламоқ керак, — дедилар. Бобур бу сўзларни эшитаркан ўзига ўзи фикран: “Сизлар бу кела оларкинсиз” дедилар.

Бобур шу сўзларни ҳаёлидан ўтказиб турган эди, боғ деворининг ташқарисиди отларнинг душир-душири эшитилди. Юсуф доруга жонланди ва Бобурга қарата айтди:

— Биз агар сизни Танбал кошига тезроқ олиб борсак эди, иш-миз янада илтари силжитган бўларди. Мана, сизни тутгани яна кўп кишилар келишди.

Бу билан у Танбал томонидан яна кўшимча куч юборилди деди. Ўзича у от тўққларининг товўшлари Танбал суворийларининг отлари тўққларидан чиқаётган овоз, деб ўйларди. Бу гаплардан Бобур яна саросимага тушди. Кўркув унга тагин ҳукмронлик

қилиб ботилади. Ҳаёлидан эндигина нари кетган ўлим ваҳимаси юз борилини чулғаб олди.

Девор атрофиди от ўйнаётган отлиқлар боғ эшигини излаб кетардилар. Деворнинг нураган, йиқилишга мойил бўлиб қолган қисмини бутиб ичкари киришди. Боғ ичи отлиқларга тўлди. Намоз-намозини турман деб турган Бобур суворийларга қараб, Кутлут музоимиди барлос, бобойи Парғарийларни кўрди. Булар унинг кетганини тингилари — жонажон навкарлари эди. Улар ҳам Бобурни кетганини эди, отдан ўзларини ташлашиб узоқдан тавзим қилишиб кетган эдиларига юкуниб келишиб салом берипди. Бобурга жон-жонидек бўлди. Аллоҳ унинг ҳаётини ўзига яна қайтариб берган-ми? Не! Ниҳоятда бошини бағанд кўтариб амр эди:

Ана бу, Юсуф доруга. Бу турган соткин зотларнинг барчасини туртиб боғлангилар!

Низарма чоғлик йитилар тенгдан ғанимларга ташландилар. Қантинга “ўрақнухсалик” қилишиб гариллашиб турган хийнат-кертар энди қоча бошлашди. Навкарлар қочаётганларни тутиб, кетганини орқаларига қилиб боғладилар. Юсуф доруга, Банди Ади, бобо Сайрамий ва уларнинг одамлари қаршиликсиз кўлга олиниди. Бобур йитилари ишини кузатиб турган Кутлут Бар-бардан сўрди. Энди у хотиражам, кўнгли тўқ эди:

— Қордан келаянсизлар? Қандай қилиб менинг бу ердалигим-ни билдингилар?

— Ахендан қочиб чиққандан кейин Андижонга келдим, — деди у таъзим қилиб, — ўша кеч туш кўрдим. Тушимда Хोजа Убайдуллоҳ дедиларки: “Бобур подшоҳ Карнон деган кентдадур. Бориб уни олиб келинг. Подшоҳлик тахти унга тааллуқлидир”. Мен бу таъминни кичик хон, катта хонларга айтдим. Улар “тезда отла-нингилар, ана, йитиларни олинг”, дейишди. Уч кундурки, йўлда-нинг Алхамдулиллоҳ, сизни топдик...

Бобурнинг вужуди титраб кетди. Алланечук ҳолатдан у қарайиб бўлгандек эди. У шу дақиқада яна “Тангрим ўзи кўллаб-қувватласа ҳеч гап эмас”, деган ўйда эди. Бир томондан тирик қолганини шукроналар айтса, бу сирли тушдаги ўзаро боғланишдан

хайратда эди. Ўзи кўрган туш билан Қутлуғ Мухаммаднинг туши уни пири устозлар, энг аввало, Аллоҳнинг ўзи ўз паноҳида асриётганидан шохидлик бериб турарди. У бекийтиёр:

— Ўзингга шукр, Яратган Эгам, — деди. Лекин Қутлуғ Мухаммад кўрган туши айнан ўзи кўрганлигини сўзлаб ўтиришининг хозир фурсати эмас эди. У ичидан чуқур хўрсинаркан, ўзига ўн кулимсираб кўйди. Энди унинг чеҳраси ёришганди, кўнгли уйида ёруғлик пайдо бўлганди.

— Юринг, отланинг. Бу боғланганларни бирга олиб кетамиз. Бунда турмоқ яхши эмас.

Қутлуғ Мухаммаднинг бу сўзлари уни ўзига келтирди.

— Танбал сизнинг бу ерда эканлигингиздан ҳабар топибди, дэвом этди Қутлуғ барлоқ. — Бориб хонларга кўшилаймиқ.

Улар ўша заҳоти отланиб йўлга тушдилар. Пешин намозини ўқиш учун тўхтаганларида бир куй топиб келиб кабооб қилишди, Бобур кабообдан тўйиб эди. Бир неча кундан бери сира хотиржам овқатланмаган шахзода энди анча хузур топганди. Атрофидида ҳос йитиларининг борлигидан кўнгли тўқ, бетўбор кентликларга назар солиб ошпоқ қордан қалбига ўзгача озошлик инъетган подшоҳода от устида бўлишга қарамай, қуйидаги ғазални фикран ёзиб борарди. Андижонга бориб хон дадаларига кўриниш бергандан сўнг у, йўлда ёзилган ғазалини дафтарида кўчириб қўйишта улуғурди:

*Ўлим уйкусига бориб жасхондан бўлдим осуда,
Мени исмасангиз, эй дўстлар, кўрайсиз уйкуда.
Неким тақдир бўлса, ул бўлур таҳқиқ билгайсиз,
Эрур жангу жадал, ранжу ризват барча беҳуда.
Ўзини шод тутқил, зам ема дунё учун зинҳор,
Ки, бир дам зам емакка арзимас дунёни фарсуда.
Замона ахли ичра, эй кўнгли, оё монгулайму,
Сениндек дард паймоёу, мениндек дард паймода.
Улуқдин тинмадим умрумда ҳаргиз лаҳзае, Бобур,
Масар уйсам бу олам аҳлидин бўлгаймэн осуда.*

Бобур Анхиди зарба егандан кейин яна Андижонга келди. Анхидида кириб келгач, улуг хон тоғаси, қичик хон дадасига кўриш бериб, бўлиб ўтган воқеаларни сўзлаб берди. У бу ерда янги оловча яшаб туради. Лекин бу унинг учун хотиржамлик эмас эди. Атрофидида ур-сурулар, юрт талашин, бойлик талашин билан беавақон оқинувлар, жангу жадаллар ҳақида ҳар кунни ва ҳар соатни афсўрлар келиб турар, буларни эшитиш эса, ёш подшоҳода-нинг кимон ишидек таранглашаётган асабларини тобора таранг-ланглатарди. Уларни эшитиш, мушоҳада этиш толиқтирибгина қолмай уни юртдан бездирарди. Амирларга ҳам, хонларга ҳам янги қолмаганди. Ишонганлари эса вақти келса фариб берад, ким қориндош-уруғлари орасида ҳам шундай бўлиб турарди. Қорин унинг ўзи кўриб, билиб турса-да айрим бекалари юзига қар қоларди. Улуг хон олдида отланиб, қичик хон олдида бо-роғида Салтоқ лақаби билан машҳур бўлган Қамбар Алибек қатъий деганди:

Қуралиғизми, улар қўлга кирган вилоятларни дарҳол олди-лар. Булар билан ишнингиз юришмайди. Ҳали ҳам ўш, Марғилон, Қашғар элланган вилоят, эл-улус қўлиғизда. Дарҳол бориб, Қашғар кириб, кўроғларни беркитиб, Аҳмад Танбалга киши юбо-роғи, ярашиб, мўғулни уриб чиқариб, вилоятларни Танбал билан қорини бўлишиб олинг!

Бобур ўйланиб-нетмай жавоб қилди:

Бўлиш иложи йўқ. Хонлар туғишганларим. Буларга навқар-он қолганим, Танбалга подшоҳлик қилгандан ортиқроқдир. Қамбар Алибек Бобурга сўзини ўтказа олмаганди. Маслаҳа-тини олмаганидан пушаймон еб, индамай қолаверганди. Бобур он шундай кўнглигачан, қариндошларвар бўлиб ўсиб воқға етган-ди. Уларнинг охиригача у бу фазилатидан воз кечмади.

Аммо баъзан ола-товулар жонига текканда бу юртлардан били олиб кетишни ўйлар, ўзига ўзи “Қачонгача бу Фарғона ви-лоятида саргاردон бўлиб юраман. Бир ёкка бош олиб кетай, зора қандайм қориниб кетса”, деб кўярди.

Унинг бу ўйларини Аҳсида Танбал кўпинларининг тобора кўпайиб бораётгани, Шайбонийнинг Мовароуннаҳрда кулдан-кун зўраётгани ҳақидаги хабарлар катъийлаштириб бораётгани. Хуросонга йўл олиш энди унинг навкирон ва жўшқин юрагида мустаҳкам қарорга айланиб бўлганди. У омадни Салта ишониб яшарди. Шунинг учун у ҳақида иницилари Жаҳонгир Мирзо, Носир Мирзолар билан аллақачон келишиб олганди. Чунки у жигарлари ёнида бўлса ўзини бошқача ҳис қиларди. Қолаверса, теурийзодалар улуги Султон Хусайн Мирзонинг барча Мирзоларга йўллаган мактуби каби Бобур Мирзога йўллаган мактуби ҳам унинг руҳиятига ёмон таъсир кўрсатди. Бу ҳам Бобур учун бутунлай умидсизлик сабабчиси бўлди. Чунки унинг тушунчаси бўйича Темурбекнинг юртида бу даврда ёшн улуги ҳам, қарамоғида ер мулки кўпи ҳам, лашқари кўпи ҳам шу Султон Хусайн Мирзо эди. Ҳамма шахзодалар уни “бошимизни бир қилди”, деб умид боғлаган эди. “Барчамиз бирлашиб, душманни очик майдонда даф қилсак керак”, дея ўйлашарди улар. У бўлса мактубда очик хужум қилишни эмас, кўрғон бер-қитиб ҳимоят ўтишни айтганди. Жумладан, мактубида Бобурга “Сен Коҳмард ва Ажарда тоғ этақларини ҳимоя қил, Хусрайшоҳ Ҳисор ва Қундуз кўрғонларига ишончли одамларини қўйсин”, деганди. Бу Бобур нуктаи назарича ҳағолик эди. Ҳимояда якка-якка турмай, бирлашиб ва тўлғаниб душманни янчиб ташлаш зарур ва элда осойишталик ўрнатиш керак эди. Бобур ёш бўлсада, шундай мулоҳазада эди. Ундан ташқари Ҳисор ва Қундуздаги уч-тўрт минг ўйли элнинг кўч-кўрони билан унга келиб қўшилиши ҳам унинг Фарғонадан чиқиб кетишга бир туртки бўлиб, олдинда Хусрайшоҳ таслим бўлиш арафасида бўлиб, кўшин кўч-кўронли элнинг кўпайиши Бобурнинг дадли йўлга чиқишга рағбат бўлмоқда эди.

СУЛТОН АҲМАД МИРЗО ВА СУЛТОН МАҲМУДУХОН ЛАШҚАРЛАРИНИНГ ҚАЙТИШИ

Султон Аҳмад Мирзонинг қимлигини ва Андижонга Умаршоҳ Мирзо устига лашқар тортиб келиш сабабларини батафсил кўриб қолган тўғри келади. Умаршайхнинг қатта ақиси бўлган Султон Аҳмад Мирзо Султон Абусаид Мирзонинг биринчи ўғли ва Султон Абусаид Мирзо эса Султон Муҳаммад Мирзонинг отаи бўлган.

Султон Муҳаммад Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ Мирзо эса Амир Темурнинг учинчи ўғли бўлиб, таълим ва илмийин тесқари ишлар қилиб ўтганлиги қитобларда ёзиб қолдирган.

Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо гарчи ўқимишли, Низоний Ганжавий, Амир Хисрав Дехлавий “Ҳамса”ларини севиб кетган, шеърый истевдоди бор, аммо шеър ёзмаса ҳам кўп шеърларни ёди билувчи, саховатли, мард инсон бўлсада, ўз тўнғич отаи Султон Аҳмад Мирзога нисбатан терсрок эди. Султон Аҳмад Мирзо уни унча сўймай қолади. Бунгача Султон Аҳмад Мирзо Бобурнинг тоғаси, яъни Юнусхоннинг қатта ўғли Султон Мамадулхонга кизини бериб, уни ўзига куёв қилиб олади. Сўнграк исковий сулҳ тузатдилар ва иттифок бўлишиб, Султон Аҳмад Мирзо ва мўтул улусининг хони Султон Мамадулхон биргаликда Умаршайх Мирзо устига Андижонга қараб кўшин тортиб кела бошлашади.

Фарғона вилоятининг пойтахти бўлган Андижон қалъаси ўша даврда мустаҳкамлиги жиҳатидан Самарқанд ва Шаҳрисабздан кейин учинчи ўринда турарди. Шаҳарнинг уч дарвозаси бўлган. Шаҳар бедарвоза эмас” деган гапнинг мазмун-моҳияти ҳам шуни қадимдан мавжудлиги шундан. Подшоҳ саройи (арки) жануб тоарафда бўлган. Қалъанинг теварак-атрофларида хандақлар бўлган. Бу хандақлар харобий аҳамиятга эга бўлиб, қалъа аҳолисини ёндан ҳимоя қилишга ёрдам қилган. Қалъанинг атроф айлансини буткул аҳоли эич лшайдиган маҳаллар билан қуршалган.

Маҳаллалар билан қалъа оралиғида хандак бўлиб, хандакнинг қалъа тарафи тош тўқилган қатта кўча бўлган.

Бобур қалъанинг Аҳси дарвозасидан чиқиб, эрта тонгидан Аҳсига қараб отининг жилловини силтаркан, фарзанд эмасми, кўзларидан беихтиёр унсиз ёш тўкиб борарди. Ёнидаги отлик ҳамроҳ ва навқарлари ҳам шахзода қайнуга ботгани учун изтиробда эдилар. Ҳамма мотам ҳолатида сукутга чўлган. Гаплар ҳам секин-секин сўзланар, бирор нарсани баён қилишга тўғри келса, фақат имо-ишора қилиб қўйиларди, ҳоло.

Аҳси дарвозасига етишган эди ҳамки Бобурнинг хос одамларидан бири Ширин тағойи шахзоданинг оти жилловини тортиди. Бир зумга тўхташди. Ширин тағойи Султон Аҳмад Мирзонинг Андижон сари келётганини эшитиб анча таъвишга тушиб қолган эди. Айниқса, уни ёш шахзоданинг қисмати ўйлантирарди. Катта бўлган Эсандавлат бегим Ширин тағойига тайинлаб, “Бек, боламни сизга, сизни яратганга топишардим, ўзи сизларни па-ноҳида асрасин” дея тилак билдирган эди. Шунинг учун у “келадиган душманнинг лашкари кўл, юртни топиришга тўғри келса шахзода ва яқин кишиларини олиб ўзганди ва Олатоғ этакларига қараб кетишга тўғри келадиган”, деган ўйда эди. Шунинг учун у Бобур оти жилловини тортиб туриб:

— Ҳукмдорим, кўлга тушмаслигимиз керак, — деди. Бобур тасдик маъносига бош ирғаб қўйди, ҳолос. Индамай дарвоза ичкарасига кириб бордилар. Аммо шу дақиқаларда Андижон кўрғонига ваҳимали ҳолат пайдо бўлади. Ёв бостириб келадиганлиги хақидаги ваҳималарни бартараф этишда подшоҳ Умаршайх Мирзонинг синалган мулозимлари иш олиб боришадилар. Одамларни тинчлантирадилар. Ваҳималарни бартараф этишиб, қалъани мустаҳкамлаш чораларини кўришадилар. Бу ишларда саройнинг мўътабар инсонларидан бири бўлмиш Хожа Мавловий қози ишбоши бўлиб туради. У Бобурни тезда Андижонга қайтиб келишини таъкид этади. Бобур арқа келиб тушади. Хожа қози ва беклар унинг қосида ҳозир бўлишадилар. Кенгашадилар. Кўрғон химоясида қучларни бирлаштириш зарурлиги айтилади ва шунга

қарор қилинади. Ана шунинг учун ҳам Марғилон ва ўш тарафдан келган Устини белгиланган кўшин бошлиқлари Ҳасан Яқуб, Қосим Қўчинлар ҳам келиб шахзодага мулозамат қилдилар ва кенга мулофисига қиришадилар. Ҳуллас, химояга қаттиқ тайёр-ларини бошланиб кетади.

Бу вазиятда Султон Аҳмад Мирзо ўратега, Хўжандни ва Марғилонни қўлга қиритиб, шундоққина Андижон тумшуги — Қувага қаратиб қолган эди.

Душман ўз ичингда “деганлари рост экан. Вазият тараққият-ланиб турган бир пайтда ҳар хил ўзини билмас, қимлигини англа-мас қомеелар бўлар экан. Ундайлар хас-хашак сингари сувнинг сатҳига қалқиб чиқиб қоларкан. Дарвеш Гов ана шундайлардан бири бўлиб, Бобур ва Бобур атрофидигилар ҳақида бемаза гап-лар торғога бошладилар. Уларни назар-писанд қилмади. “Ҳаҳ, бу гап тўғри, оғзидан она сути кетмаган бўлса, юртни бошқара олмай”, деган гапларни бир эмас, бир неча марта айтди. Уни ботқоқлар шахзоданинг буйруғи билан тартибга чакирлиб ётган бўлишди. Охир-оқибат у қатл этилди. Шундан сўнг бош-қоғир юнгулиди. Ҳамма ёш шахзоданинг оғзига қараб туришадиган бўлиб қолишди. Бу унинг отир вазиятда биринчи бор олиб қарашган бошқарув сиёсати эди.

Бобур атрофида турган ёш улўғ, кўп иш кўрган беклари би-ри-бирига қарай қўнғилиб, Султон Аҳмад Мирзога Хожа Мавловий Қозини ва Устин Ҳасан, Хожа Хусейнни эъчиликка юборадилар. Улар бориб, шахзоданинг “барибир Султон Аҳмад Мирзо жаноблари юртни бошқарган бу юртга ўз мулозимларини тайин этадилар. Шундай қилиб, мен у кишига мулозимман, ҳам фарзандман. Шунинг учун бу аҳамиятчи мента топишарлар яхшироқ ва маъқулроқ бўлар-ди”, деб айтишадилар.

Қарингиз, худди шундай нозик вазиятда мўъжиза содир бўл-ганини бўлишди. Аллоҳ таоло ўз қомил қудрати билан “Танрим, қарингиз бошқа асрагувчи йўқ”, дея дилдан илтижо қилган шах-зоданинг иштини ўзи ўнглади. У бировларга ялнмади. Кўнглида-нидан қилиб бақариб қўйди. Душманлар Андижон сари келган-

ларидан афрусландилар. Мақсадларига етолмай, битта найза. Бир ўк ота олмай, бир қилич сола олмай ортларига қайтишга мажбур бўдилар.

Биринчи сабаб шу эдики, Қуванинг атрофи кора сувга парв бўлган боткоқлик жой эди. Андижон томонга фақат кўприкдан ўтиларди. Ҳаво айниб, сурункали ёмғир ёға бошлайди. Боткоқликлар сатҳида сув кўтаяди. Жала душман кўшинининг ҳаракатланишига яхшигина салбий таъсир кўрсатади. Шу ҳолатда кўп қилишга тартибсиз келётган лашкар ёпирилиб келиб кўприкка тикилиб қолади. От ва туялар бўғқа сувга йикилиб нобуд бўлади. Бундан уч-тўрт йил аввал худди шу ҳодиса шу аскарлар учун содир бўлиб ўтганди. Улар Чирчиқ сувидати кечувдан ўттишга тандла лашкарга катта шикаст етганди. Қува воқеаси ўш Чирчиқ воқеасини эста солади. Лашкар бирдан ваҳимага тушибди-да, ортга қайта бошлайди. Бундан ташқари худди ўша кунларда отлар орасида ўлат қасаллиги таркайди. Отлар уюр-уюр бўлиб ўла бошбиди. Қолаверса, бостириб келган кўшин орасида Андижон қалъаси ҳимояга пухта тайёргарлик кўраётгани хақидаги маълумотлар ҳам бор эди. Улар ўзларига қарши томондаги ҳамжиқатликни кўриб ҳам ваҳимага тушиб қолган эдилар. Шунинг учун улар томондан Дарвеш Муҳаммад Тархон, бу томондан Ҳасан Якуб чиқиб сулҳ тузишди. Душман орттига қайтди.

Сирдарёнинг шимоли томонидан келётган Султон Маҳмудхон Янги Аҳсини қамал қилади. Хон Янги Аҳси атрофида туриб, бир неча бор уруш қилишга қарамай ҳеч иш чиқара олмайди. Тўртинчи, Аҳсини қўлга қиритолмайди. Шу пайтда Султон Маҳмудхон қасалликка чалинади. Кўшинга раҳбарлик қила олмай қолган хон ўз юртига қараб қайтишга мажбур бўлади. Ҳар икки — Қува ва Аҳси томондан содир бўлган уруш хавфи бартараф бўлади. Янги Аҳсидан Умаршайхнинг онаси, Бобурнинг бўвиси Султон бетим ва укалари Андижонга келадилар. Бобур энди бир оз хотиржам бўлади. У отаси вафотига бағишланган маросимларни бажаришга киришади. Яқин атрофдагилар ва мискинларга эҳсон қилиб,

отаси руҳига бағишлаб дуо-фотиҳалар қилдиради. Султон Аҳсин Мирзо эса йўлдаёқ қасал бўлиб ҳеч қанча фурсат ўтмай қирқ кун ичиди ёруғ дунё билан видолашади. Бобур эса лашкар ва қирғинни тартибга келтириб, унинг таъмиру ободонлаштириш ишларини кийришиб кетади.

ЭЛИ ТҮРК ЮРТ ИШКИ

Ҳазрати таолонинг инояти ва сарвари олам бўлган Ҳазрати Фарғон ақрамининг шафоти ила Рамазон ойининг бешинчисида Фарғонга тож қийиб Фарғона вилоятига ўн икки ёшда, подшоҳ Абдуллох Зохирийдин Муҳаммад Бобурнинг бошидан анча-мунча иснок-совуқ қуялар ўта бошлаган эди. У аллақачон қизгин кўт қаннингилар ичига тушиб бўлган. Катталар, яъни атрофида қирғонга бўлиб теурийзодалигини инобатга олишиб, шу нуқтадан қирғонга уни юрт босишга доим рағбатлантирувчилар олаётган қирғоннинг нафас олишга қўнқиб бўлганди. У Фарғона вилоятининг ривоний ростмона подшоҳи эди. Фарғона вилоятининг пойтахти эди Андижон эди. Фарғон отаси Умаршайх Аҳсини бир муддат қамалга қилган бўлса ҳам Бобур бошига тожни Андижонда қирғонга. У шу фурсатда, яъни отаси Умаршайх Мирзо Аҳсида қирғоннинг ва қабултархонаси билан бирга жерга кулаб ҳалок бўлганда Андижондаги чорбоғда бўлади. Фарзанд эмасми, совуқ хабар унинг қалбини ларзага солади. Алам, изғирооб билан отланиб, қирғон жонилари ва наварларини олганча, Аҳси кўронига қараб қўла олади.

Отаси Умаршайх Мирзо шу пайтда ўттиз тўққиз ёшда эди. Йезиб бўлин, юмалок, ҳали оқ ораламаган соқоли ўзига ярашқин ва инсон сарик юзли бўлиб бақувват бўлган. Бобур доим кузатиб келинганда, отаси белбоғни қоринини ичига тортиб туриб боғлатар, қоринини қўйиб юборса белбоғ боғлари узилиб кетарди. Ўзи ва қирғон боғловчи қулишарди, Бобур ҳам отасининг бу қилишидан қирғоннинг қуларди. Гапга чечан, ширинсухан, шу билан бирга

шижоатли, мардона киши бўлган отаси билан Бобур фахрланиб, айниқса унинг билимдонлиги, шеърлар ўкиб юришини яхши кўрар. Ўзи ҳам шундай бўлишга интиларди.

Зўр жангчи ҳам эди. Кўп жангларда ўзи намуна бўлиб, навқарларини ғалабага эриштирганди. Яна бир фазилати аспрларни озод қилиб юборар, ўлжа тулган мол-мулкларни эгаларига қайтариб берарди. Бировдан ҳеч нима таъма қилмасди. Отасининг отаси – бобоси Султон Абусаид Мирзо худди катта бобоси Ҳазрати Амир Темурбек сингари ўтти Умаршайх Мирзога Андижон вилояти ҳукмронлигини берганди. Катта Умаршайх Мирзо ўз даврида Фарғона вилоятига ҳукмрон бўлганди, Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо ҳам (тарихнинг айланишини қаранг, Умаршайхлар бир юртга ҳукмрон бўлгандар) Андижонга ҳукмронлик қиларди.

Умаршайх Мирзонинг уч ўғли ва беш кизи бор эди. Тўннинг ўғли Бобур Мирзо эди. Исми Захриддин Муҳаммад Мирзо Олим Мушрифнинг “Ансоб уссалотин фи тавориҳи хавоқин” номли тарих китобида ёзилганича, болага бу исми ўша даврнинг адиби ёси, улуғ олим Ҳожа Аҳрор Валий Ўбайдуллоҳхон қўйган бўлиб, бу инсон шоир ва шох Бобурни бир умр руҳан қўллаб-қувватлаб турди. Бошита ҳар не отир иш тулса, доим унинг қошида ҳозир-нозир бўлиб, мадақкор бўлди. Бобур дегани бабр (шер дегани бўлиб) шерсифат йитит бўлиб улғайди. Албатта, муштира жулда ҳам каттик бўлган Умаршайхдек йититнинг Аллоҳ берган, ўттининг шерсифат бўлиши табиий эди. Бобурнинг онаси Қутлуг Нигорхоним Топкент ҳукмдори Юнусхоннинг кизи эди. Бобурдан накин ёш кичик укаси Жаҳонгир Мирзо Умаршайхнинг Фотиима Султон исмли хотинидан эди. Яна бир ўғли Бобурдан тўрт ёш кичик бўлган Носир Мирзо Умаршайхнинг андижонлик Умида исмли аёлидан бўлиб, Бобур бу ўғли укаларини ҳар не беодобликлар (фитналарга учиниб), қилсаларда бир умр кечирди ва уларни доим қўллаб-қувватлаб яшайди. Бобурнинг бир онадан тутилган тутилган опаси Хонзода бегим эди. Оқила аёл бўлган. У укасини умр бўйи яхшиликни раво кўриб яшайди. Меҳробону ва Шаҳрибо-

но Носир Мирзо билан бир туғилган эди. Ёлдор Султон бегим Носир Султондан бўлса, Руқия Султон бегим Маҳдум Султон бегим билан аёлидан туғилган қизлари эди.

Бобур отасининг вафот этганини эшитиб ўшанда изтироб билан йўлга отланади. Ривоятларда айтилишича, Хакон адир-адир атрофдаги атроф тўқайзорлардан иборат бўлган. Бу ерлардан шер, йўлбарс тутиб келиб боқувчи кўркмас бир овчи отани бу овчи қароргоҳида бир нечалаб шер, йўлбарс бўлган. Бобур тарбиячилари ҳамроҳлигида кўп вақтини шу овчи қароргоҳида ўтказишга интиёкманд бўлган. Бўш қолди дегунча от ери боғринини талаб қилган. Қароргоҳга боравери-боравери ўз тарбиячилар шоҳи шер ва йўлбарслар билан “дўстлашиб” отани соғлиб улар ичиди айланиб юрар, уларнинг ёлларини катар, қатто уларнинг айримларини миниб кўнгилхушлик ҳам қиларди. Ўқшайларни ўзига “ошно” қилиб олган болакайнинг қароргоҳи у билан ҳамроҳ бўлиб келган тарбиячиларни хайратга соларди. Улар шунинг учун ҳам уни Захриддин Муҳаммад Бобур, яъни “шер” дея аташарди ва кўпроқ табиат қўйнида катар юришарди. Боғларни кезишарди. Атрофдан тўққиз тарнов билан келадиган Андижон атрофида боғ-роғлар, беноён экин вақитларни кўп эди. Қалъанинг атрофидати маҳаллар аҳолини қунармандчилик билан шуғулланишдан ташқари, ана шу қалъа аҳолиларида деҳқончилик ҳам қилишарди.

Уни замонларда ҳам хозиргидек аҳоли зич яшарди. Эли турк билан бозорларида туркий тилда сўзлашилларди. Баҳор бўлган пайларда адирларда лоплар очиларди. Қушлар сайрашлари, тарновларнинг қўйлашлари Бобурга хуш ёқарди. Кўм-кўк ўтлар, шер, ноёнсиз даладар, узумзорлару-анжирзор, ношпотизорлар ёш Бобурнинг ватани эди. У жойда найза отишни, қилич со-атишни, отда чопишни ўргатар, устозларидан ёд олган Қуръони карим оятлари шарҳини сўрар, шеър илми, фалакиёт, хандаса, тарих ва ҳокказо илмлардан сабоқ оларди. У ана шундай мухитда ўсаяптики учун ҳам бу эли турк юртда ўзгача мухаббат билан

воёта етарди. Эндигина ўн икки ёшга кадам кўйган ҳам элдин бу нохуш воқеа содир бўлди. Отаси ёзи карортоҳида – Аҳсида кабултархонаси билан жарга кулаб вафот этди. Бу изтироб етми ганидек у ёш бўлишга қарамай Андижонга ёв бостириб кели ётгани тўғрисидаги хабарлар унинг дилини ғашлантирган эди ўшанда ёв бўлиб келаётганлар ким эди дейсизми? Юқорида айтиб ўтганимиз Бобурнинг бобоси Султон Аҳмад Мирзо бошпилашкарлар эди. Эндигина тахтта ўтирган теурийзодаларининг тўғрироғи, ота-ини бўлган жигар-сағирларининг ўзларида ким та-кагга мулк – кагга юрт бўла туриб ёвлашаётганликларини тушуниш кийин эди. Танбалларга-ку, майли, улар энди бошпила тоифалар – оддий бек бўлишга қарамай, давлати орғиб кетиб тахтга дахлдор бўлишмасида, тахт давросини – қилаётганлардан эди. Кўрдингиз, Бобур отасининг қабрини зиёрат қилгани борганда ортидан фитна уюштириб қилич кўтариб боришди Бобур ўшанда шопилинч равишда енгилган ҳолда Андижонга қайтишга мажбур бўлди.

Энди шу ўринда ўқувчи учун Исохон Ибрат айтган турминг йиллик тарихга эга шахар, Бобур тутилиб ўстан, бошпила подшоҳлик тожини қийган Андижон хусусида баъзи бир маълумотларни айтиб ўтсак маъкул бўларди.

Соҳибкирон Амир Теуур хазратлари мамлакат устига келгани, тарчи ўзи Самарқандни пойтахт қилган бўлсада, Афросиёб Турон подшоҳи бўлганда Андижонни пойтахт қилган ҳудудга бевэтибор бўлмади. Ўзи шу ерларда кўп бўлди. Кўшин таркибининг мустаҳкамлашда андижонлик йигитлардан фойдаланди. Айримлашкарбошиларини андижонликлардан тайинлади. Хусусан, Алишер Навоийнинг бобоси Соҳибкирон лашкарбошиси ҳам Аравондан эканлиги китобларда ёзиб қолдирилган. Қолаверса, Дуваҳон даврида Андижон Кўб-багул Исом бўлганлиги Амир Теуур учун аҳамиятли эди. Шунинг учун у энг ожиг фарзанди Умаршайхни Андижонга ҳукмдор қилиб тайинлаган эди. Умаршайх Мирзо бу ерда 24 йил ҳукмронлик қилиб емирилиб, нуқ

сани келган эски Аҳси номини саклаб қолиш мақсадида Янги Аҳси номи қилганли. Шундай қилиб, Янги Аҳси теурийлар номи келиб бунёд этилганли. Ёш Бобур ана шу Янги Аҳсида туриб ўтган – юқорида ёзганимиз жанда биринчи бор мағлубиятга учирди.

ТАНГРИ БИТИГИ

Бобур бошпила юқоридаги талатўп бўлиб ўтган ходисалар равишда жуда ёш эди. Ҳозирги замон тили билан айтсак, нари кира бошпила-олтинчи синф боласи эди. Аммо ақли, анча қайиғига эга бўлган, ҳам шадрий, ҳам дунёвий, ҳам харобий қайиғиридан сабоқ олиб улуғлан ўғлон эди. Бу билимларни ўз ақлидан унинг тарбиясига ғамхўр бўлган устозлари, шунинг-ек кели билим эгаси отаси Умаршайх Мирзо, оқила аёл, онаси-юнон ошони Осандавлат бетимлардан олганлики, улар ҳар сония қилиб ёнида эдилар.

Бобур ўз йўлигадир балки, энг аввало унинг тақдир битиги тақдирини, қароматли бўлган. Бобур тутилибкок улуғ инсонлар тақдиринга тушди. Ҳожа Убайдуллоҳ Ахрор Валийнинг унга исм тақдирининг ўзи Бобур Тангри ардакаган инсон бўлганлигидан қайиғидир. Унинг манглайига бу билан Аллоҳ таоло юксак фазилатин инсон деб ёзиб қўйган бўлса, не ажаб! Шу фазилатларга қўш билки Аллоҳ уни бир умр ўз паноҳида асраганлидир. Ўз тақдириндан эсон-омон олиб ўтиб бориб, олий мартабаларга қайиғиринлидир. Ва ниҳоят унга битмас-туганмас давлат, шонли тақдир, широн, шарафли, бир неча минг йиллар мобайнида ўчмас тарих берганлидир. Унинг манглайига битилган Тангри битиги шундан иборат бўлганига факат қойил қолмок керак, холос. Яратган таомга ёлғиз ҳамду санолар ҳамда Бобурдек шахсни мишпат тақдирини ато этиб қўйгани учун эса мингдан-минг шукроналар битиги лозимлидир.

Андижонга босириб келаётган Султон Аҳмад Мирзо, Султон Мамадулар Андижон қамалидан қайтаётган фурусатларда Бобур-

нинг бувиси Эсандавлат бегим Арқада эди. Сағрийчи бекларнинг энг улуги Шер Ҳожибекнинг кизи бўлган Эсандавлат бегим Юнусхоннинг аёли эди. У Юнусхон хон қилиб кўтарилгани Юнусхон билан бирга ок қизига ўтирган хотинлардан эди. Шунинг учун ҳам сарой мулозимлари, беклари орасида обрўйи бор аёл эди. Кўркли, нозик қад, икки ўрим сочи товонларига тушиб турадиган, хамина озодалик ва тартибни талаб қилиб турадиган бу улуг онасини Бобур хуш кўради. У билан тез-тез маслаҳатлар қилар, айниқса мақол-маталларини эшитиш ва йўл-йўрик олиш учун она олдига киргани кирган эди.

Отасининг аза расм-русумларини Бобур пойтахт Андижонда ўтказди. Маҳалларда қозон осилиб, халққа ош тортилади. Қуръон тиловатлари қилиниб, Умаршайх Мирзо ҳақига дуолар қилинди. Бу ишлар ўтказилгач, Бобур бувиси Эсандавлат бегим йўл-йўриқларига қулоқ солган ҳолда бекларга лашкарни тартибга келтириш бўйича буйруқ берди. Қўшин ичида қатъий интизом ўрнатилди. Шунингдек, мансаблар тақсимоотида ҳам ўзгаришлар қилди. Андижон ҳукумати ва эшик отагинини Ҳасан Яқубга, Ушхоқимлиги Қосим қавчинга, Аҳси ва Марғилон Узун Ҳасан ва Али Дўст тағойига берилди. Отаси Умаршайх Мирзонинг бошқа беклари ва йигитларининг ҳар қайсисига мартаба ва қобилиятларига қараб туриб вилоят, ер ва амал-мансаблар тақсимлагани ва маошлар тайин қилинди. Буларнинг барини ёш подшоҳ Бобур амалга ошираётган эди. Ҳукуматдорликни у ана шундай усулда бошлаган эди. Бобур тақдирда Тангри битити ана шулардан иборат эди. Уни ҳали яна талай синовлар кутмоқда эдики, бу синовлар ёлғиз ағамнинг ўзига маълум эди, ҳолос.

Бу фурсатда отасига тегишли бир қанча юртлар, жумладан Исфара, Ҳўжанд фитначилар қўлида эди. Бобурнинг олдида турган галдаги вазифа ана шу жойларда тартиб ўрнатиш, қолаверса, мамлакат бирлигини мустаҳкамлаш, хазинани тўлдирish, мулозим ва лашкарнинг моддий қудратини яхшилаш эди.

Исфара қўрғонини Иброҳим сору эгаллаб олган эди. У Умаршайхга қичқилгидан хизмат қилиб беклик мартабасига етган

ди. Умаршайх олдида гуноҳкор бўлиб қолиб, мартабасидан пайдаланганини. Аммо у Исфрани эгаллаб олиб, Умаршайх номига Бобурнинг Мирзо номига хутба ўқитиб, муҳолиф томонига қарши чикари. Ёш шахода бу фитнани бартараф этиш керак деб ҳисоблаган. Отаси Умаршайх шайнинг химо қилиши, шу билан бирга мамлакатда қатъий тартиб жорий қилиши керак эди. Шунинг учун ҳам у Исфарага юриш қилишга ҳозирлик қўради ва юриш тартиб боради.

Қўшин ёш шаходадан мамнун эди. Ундан ташқари Умаршайх Мирзо кейинги пайтларда юриш қилмай қўйганди. Беклар ва аскарлар юришни сотиниб қолган ҳам эди. Шахода Бобур бошлаган юриш улар учун айни муддао эди. Қўтаринки қайфиятда юриш йўли босиб келиш демасдан жангга бошлаб юборади. Ёш аскарнинг Исфара қўрғонини эгаллайди. Бу жангда Бобурнинг иккунор бекларидан Саид Қосим эшиқога жонбозлик кўрсатди. Иккун жонг қилди. Ўша давр таомилга биноан жангда қирғонлик кўрсатиб, “Баҳодирлик улуғи”ни қўлга киритиш керак ҳисобланган. Бу улуг ҳаммадан ўзиб жанг қилганга беклардан. Бу жангда Саид Қосим эшиқога (биринчи) Султон Аҳмад Таибов, Муҳаммад Дўст тағойилар қичқибозликнинг доди-ди берилмади. Бобур сардорларга буларни тақдирлаш тўғрисида тавсияда беради.

Бобур жангнинг боришини кузатиб туриб билдики, қарши келган жанг қилаётган жангчилар ичида бир тахшотар бор экан. Унинг ҳар отган тахши беҳато тегиб, Бобур жангчиларидан кўрагининг нобул қилади, ярадор этади. У маҳсус буйруқ бериш билан Бобур бўлади. Йигитлари тахшотарни асир олиб келинади. Маҳсус соқчи назоратида у Бобур ёнида сақланади. Қалъа қарши уюкка чўзилди. Ғалабани таъминлаш учун тош, туپроқ ва қўшдан иборат истеҳкомлар қилиш, ерости йўлларини қалъа янига қараб қазиниш бўйича буйруқлар берилади. Ҳамма ишлар тартиб ва интизом билан амалга оширилади. Шундай бўлсада қарши эгаллаб олиш, фитначи Иброҳим соруни таслим қилиш керак эканга чўзилган кетади. Танг ахволда қолган Иброҳим сору

енгилганини Бобурнинг хос одами Хожа Мавловий Қози орқали билдиришга мажбур бўлади. У шахзода қаршисида куллигини бўйнига олиб, қилич ва садагини бўйнига остига қўлини ни бутунлай Бобурга топширганини маълум қилади. Бу Бобурнинг эл-юрт ва лашкарлари олдидати биринчи ғалабаси эди. Бобур ғалабани кўлга киритаркан, харб маъракасини ўтказди. Илгор баҳодир жангчиларни тақдирлашга киришди. Лашкари яхшигина улш таркатди. Қирқ куллик жанг Бобур ва унинг итгилари учун ана шундай якунланди. Эндиги навбат Умарнинг Мирзога тегишли бўлган Хўжанди эди. Хўжанди Мир Мунининг отаси Абдуваҳҳоб шиговул эталлаб олган эди. У қаршинини кўрсатмади. Кўрғонни жангсиз осонгина Бобурга топширишга мажбур бўлди. Бу ғалабалардан руҳланган шахзода Аҳситга раб йўл олади. Отасининг қабрини тавоф қилиб, пойтахт Андин жонга қайтади.

АРИНИНГ УАСИ

Бобур Хўжанди эталлаган куннинг эртасига бекхитёр халдига хон тоғаси, онасининг акаси келди. У фикр этиб, албатта уни бир кўриш ҳамда отаси қабрини зиёрат қилишни кўнглидан ўтказди. Кўлдан кетган бу икки кўрғонни қайтариб олишида, аввало Тангри таоло, қолаверса отасининг руҳи поки ҳам мадад қилишинини хис этар, кўнгли Аҳси тарафта тортарди. Нонуштадан сўнг “лашкар отлансин” деб бўйруқ берди. Ҳамма тартиб билан йўлга тушди. Олдинда дастлабки ғалаба нашидасидан руҳи кўтарилган шахзода мулозимлари, хос беқлари даврасида отини йўрттириб бормоқда. Борлик мусавффо. Куёш заррин нурларини ҳамини навкирон олам бағрига соча бошлаган. Бобур шу кетишда Аҳсини камал этган хон тоғаси олдинга бориб бош эгиш, кўрган-билган, эшитганлар “тоға-жиянлар гина-қудуратларни яхшилик йўлида унутшибди-да”, десунлар дея йўлга чиқкан эди. Бобур етиб борганда хон Хайдарбек солган боғдаги тўрт эшикни уйдир

таран эди. У уйга кириб хонга уч марта таъзим қилади. Хон қаршига туради. Ёши Бобурдан анча улғу бўлган очик юз, бўйдор таъзим билан уни қарши оларкан:

Келин шахзодам, — деб таъзимга таъзим билан жавоб қилади. Бу оғиб, кучюк очиб кўришадилар. Сухбат очик чехра билан қаршидан Бобур икки кун давомида хон тоғасининг меҳрибонлигида хурмаг-изатда бўлади ва катта эҳтиромлар тошган Андижонга қайтади.

Бир шахзода бу икки ғалабани кўлга киритган пайтда бир кунда Амр Темур кўл остида осойишта бўлган Мовароуннахрнинг тўғри уасига айланиб бўлган эди. Темурий шахзодаларнинг босаранжомлик бу даврда авж нуктасида эди. Темур кучайганли. Урушлар мол-дунё учун, хоқимият учун, қудрат Амр Темур бир замонлар пойтахт қилиб туллаб-йипнатган Андижонга учун олиб боришарди. Бу урушларда жамиятнинг таъриф катлами катнашарди. Тўғрироғи, урушни олиб борарди. Темур, темурийзодалар, лашкар ва бойликка эга бўлиб олган кавир урушларнинг ташиқилотчилари эдилар. Айниқса, беқлар таълим темурийзодаларга хиёнат қилиш, уларнинг ҳукмидан юз кетиб кетиб кучайиб кетганди. Улар бир бахонайи сабаб билан қарши, хозирги замон майда амалдорлари сингари мунофиқликнинг утишарди. Истаган пайтда истаган қилишини сотиб олиб, фискал ўз майда манфаати йўлида ҳеч нарсадан қайтмасди. Шунинг билан мамлакат ари уасига айланиб улшурган эди. Бобур қарши Андижонда тож қийган пайтда юртда ана шундай вазият келган эди. Бу ахволдан эса халққа кўп жабр етарди. Ёш Бобур таълимдордан изтироб чекарди. Аллоҳдан ёмонларга инсоф тилар, эл-юртга тийнчилик ато этишини дилдан сўрар, эзуликларга қон бегубор қалби ўзгалликларга лиммо-лим олам, уйида факат таълимнинг осойишталик бўлишини истарди. Мана хозир Андижонга қайтаркан, хон тоғасининг юратига меҳру-мухаббат ато этган Мунининг эгамга минг бор шукрлар айтиб йўлга тушганди. Аммо унга атрофда бўлаётган босаранжомликлар тўғрисидаги маълумотлар мунтазам келиб турарди. У бу хабарлардаги

ҳолатларни ёш қатби билан таҳлил этиб тураркан, доим ҳушёрликни йўқотмаслик зарурлигини бир лаҳза бўлсин эсидан чиқармасди.

Аҳсидан йўлга чиққан Бобур яқин мулозимлари Банди Солор йўли орқали шом ва ҳуфтон оралигида Анджонга кириб келган Кўшин таъминотини қучайтириш зарур эди. Бу иш Қосимбек топирилиди. Қосимбек лашкарга бош бўлиб, Анджон вилоятига қарашли Чакракка қараб йўл олади. Халқи зич яшайдиган бу аҳоли чегарада бўлгани учун давлатга солиқ тўламасди. Шундан мол-мулкни кўп эди. Улардан мол олиб лашкарга бўлиб берган учун Қосимбек йўлга тушади. Йилгирма мингга яқин кўй, шоярм минг от олинди, лашкарга тақсим этилади. Бу билан Кўшиннинг моддий аҳволи яхшиланади.

Лашкар Чакракдан қайтади. Чакрак Анджон вилоятининг даштида яшовчи аҳоли бўлиб, ўша замонда анча ўзига тўқ, чораси мўл эл бўлган. Энди кўшин ўратепа устига қараб юрнини бошлайди. Умаршайх Мирзо вафот этиб, у кўлдан чиқиб кетганди. Ўратепа Султон Али қарамониди эди. Султон Али шу фурунгда Фалгар ва Маччо тоғларига чиқиб кетади. Шайх Зуннун унинг ўрнига қолади. Бобур халифани Шайх Зуннунга элчи қилиб юборади. Бобурнинг айтишича, у беақл, ноқас халифани туттириб ўлимга буюради. Ниматадир уни ўлдиришга улгуришмайди. У хиёбонадан қочиб кетишга мумкин эмас бўлади. Қийинчиликлар торта-торта у яёв, ялангоёқ, яланғоч ҳолда Бобур қолпига қайтиб келади. Унинг юзлари ёрилган, қобқоқлари шилиб кўқариб ютган, елка, кўкраклариди бир канча жароҳатлар бўлиб, анча вақт тортган эди. Тунги совуқда каминзорлар ичидан ~~от~~ нахор юриб келгани кўринишидан маълум эди. Бобур уни кўриб қўявергани эшитишга фурсат ҳам бермай тез ёрдам қилишлари ҳақида бундук беради.

Қиш яқинлашиб қолган эди. Бобур баян бир мулоҳазаларни борди шекилли, юришни давом эттирмай, икки-уч кун ўтгач, Анджонга қайтади. Ўратепа хон тоғаси томонидан эгалланиб, уни бошқариш Муҳаммад Хусайн Кўрагон Темурийзодага берилиши

МУРОСОН ХУКМДОРИ ХУСАЙН БОЙКАРОНИНГ БАЪЗИ ИШЛАРИ ХУСУСИДА

Хусайн Бойқаро ҳам, ўғиллари ҳам тинч яшамас эдилар. Қўриқтоқ бошлиқ беқлар ва шунга ўхшаш беқлар ҳам улардан кўтари қилинар. Бир-бирисининг устига кўшин тортгани тортишди. Юқорида айтганимиздек, Мовароуннаҳр арининг уқисининг эди. Мўғуллар, ўзбеклар, тархонлар деймишми барчаси қўриқлари билан тоҳ инोक, тоҳ ёвлашгани ёвлашган эди. Арининг бир сабаб билан оғанилар ўртасида душманлик пайдо бўлиб қоларди. Шунинг учун ҳам юртда бесаранжомлик ҳукм қилиб қолганди.

Масалан “Бобурнома”да шундай ёзилади: “Султон Хусайн Мирзо Балхта етганда Балхни Бадиуззамонга бериб, (ўзи, яъни Хусайн Бойқаро Хусравшоҳни икки марта жанг қилиб енга олган) унинг вилояти бўлган Астрободни Музаффар Хусайн Мирзона беради. Ҳар иккисини Балх ва Астробод ҳокимлигига қўйиб, таъзим-қуллик қилдириди. Ана шу сабабдан Балх ва Астробод Мирзо ранжиди. Кейинги шунча йиллик душманликлар ва фитналарнинг сабаби шу эди”.

Кўришга турибдики, подшоҳ ота ўз ўғиллари орасидати адолатли уни қучайтириб қўйишга сабабчи бўлмақда. Натижада қўриқлар бир-бирлари билан мурося қилиш ўрнига бир-бирларини устига кўшин тортиб боришни тобора авж олдиришадиган бўлиб, бу содир бўлаётган урушларнинг нихоси йўқ эди. Хусайн Бойқаро қучайиб бораётган Хусравшоҳ билан олишиб ётган бир нақша Самарқандда тархонийлар фитнаси бошланиб кетган. Ахир Темур пойтахт қилган бу мўътабар шаҳарни Дарвеш Қўриқмиш тархон Бухородан келиб, Султон Али Мирзони Қарамонидан тархон Бухородан келиб, Султон Али Мирзони Қарамонидан олиб келтириб подшоҳ қилиб қўяди. Бойсункур Мирзони Қарамонидан олиб келтириб қилиб қўяди. Самарқанд беқлари, сипоҳилари ва лашкар ахли оммавий хужум қилишиб, тархонийларни қўриқдан қилдириди. Бойсункур Мирзони яна ўрнига тиклашади. Дарвеш Муҳаммад ўлимга ҳукм қилинади. У ўлишдан кўрқиб

дод-вой солади. Устунга ёпишиб кўз ёши тўкишга қарамай юз эгалдилар. Султон Али Мирзо эса кутилиб қолади ва Бухорога қочади. Бойсункур Мирзо Бухорога кўшин тортиб боради, аммо Султон Али Мирзодан енгилди. Султон Али Мирзо энди бойсункур Мирзонинг ортидан Самарқандга қараб лашкар тортиди. Самарқанд орузи — Соҳибкирон Амир Темур тузган марказ лашан давлатни тиклаш орузи ҳамма султонлар, ҳамма лашкарбониларни сира тинч қўймасди. “Султон Али Мирзо бойсункур Мирзонинг ортидан дарҳол Самарқандга юрди. Бу хабар Андижонга етиб келди, биз ҳам Самарқанд орузида ўша шайхон ойдаёқ лашкар тортиб отландик,” деб ёзган эди Бобур.

Бу вақтда ёз эди. Кунлар исий кетган бўлишга қараман хуқмронлик талаб шахзодаларда ва шунингдек, лашкарбонилар бекларда ором йўқ эди. Ҳаммалари гўё оч қолишгану оқ олайтиришгани олайтиришган эди. Самарқанд ана шундай ўлка бўлиб, ҳаммалари ўша ўлка — пойтахт шахарга бир қирини ва Темур хазратлари барпо этиб кетган тахтга бир ўтиришни ороу қилишарди. Ёш Бобурнинг юрагида ҳам шу ороу бор эди. У ҳам лашкар тортиб борганди. У тарафдан келган Султон Али Мирзо билан у отдан тушмаган ҳолда (у ҳам отдан тушмайдн) кўрн шишади ва ватдалашиб ҳам олишади. Мақсадлари биргаликда Самарқандни эгаллаш бўлади. Бутун ёз бўйи Султон Мамадан Мирзо ҳам Ҳусравшоҳ укаси ҳам (Ҳусравшоҳ бўйруғига биниан) уч-тўрт ойлаб ҳаммалари Самарқандни қамал қилдилар. Ҳоч иш чиқаришга олмайдилар. Қиш яқинлашиб қолади. Самарқанд халқи эса шахарни бермаслик учун анча чора-тадбирларни кўриб бўлишган эди. Шуларни билишган шахзода ва беклар ортга қайтишни мавқул қўришади. Султон Али Мирзо Бухорога, Бобур Андижонга қайтадилар.

Бу даврларда Ҳусайн Бойқаро атрофида бўлаётган воқеалар ҳам яхши эмасди. Ўғли Бадлуззамон отаси ундан Астроболни олиб қўйганидан норози эди. Бу норозилик тезда нифокка айланнади. Борди-келди бўлган элчилардан ҳеч иш чиқмади. Оқибат

Султон Ҳусайн, яъни ота, ўғли Бадлуззамон устига лашкар тортиди. Турмон деган жойнинг пастида Якчироғ ўтлоғида кулгуг ой Рамазон ойида ота-бола бир-бирига қарши туришиб жанг бошлади. Жангга Бадлуззамон енгилди. Ота бу тарафга, енгилган ота у тарафга кетди. Шуниси ёмон эдики, Ҳусайн Бойқаро кўнрақ тутилларнинг деярли ҳаммаси қатл этилди. Бегуноҳ одамлар қўлларини бу даврда уруш таомили шундай эди. Подшоҳ қанқола деб қанчадан-қанча лашкар қирилиб кетаверарди. Бобур амжита чикса чиқайтган эдики, пасаймаётганди.

БОБУР САМАРҚАНДДА

Уч-тўрт йилнинг ичида Бобурнинг обрўйи юрт талашаётган бобурини шахзодалар ҳамда лашкарга эга бўлган беклар орасини олиб кетди. Ёш бўлишга қарамай, (хали энди ўн олти, ўн етти ёш эди) кўронларни бирин-кетин қайтариб олишни (Ис-хон, Ҳужанд кўронларини), қолаверса, тажрибали, шахзода ва беклар қабилаларга қўшилган ҳолда, ўз холича Самарқанд қамал-тортиш қатнашини унинг нуфузини орттирди.

Бобур бу даврда жиддий сиёсат олиб борарди. Зарур бўлса қай қонини мавқега эга бўлган Мирзолар билан отдан тушмасдан қонини устида туриб сўрашар, зарур бўлса уларни меҳмонга қонини олиб, зиёфат берар, ўзи ҳам улар тарафга элчилари воситасида борар, худлас ўша давр сиёсатини юртгизинида Бобур энди қонини малака ва маҳорат орттириб бўлган эди. Рамазон ойида ашроқликларни Андижонга ифторга тақдиф этишни ҳам ўша сиёсатини мавқега олиб қўйди. Ҳамза Султон, Махдий Султон, қонини Султоннинг ўғли Мамак Султон Мухаммад дугулар, Султон Ҳусайн дугулар ва бу султонлар ихтиёридаги ўзбеклар, Ҳисорда қонини турган Султон Махмуд Мирзо наварларни бўлган мўтул-қонини бўлган икки йил аввал шахзода Ҳузурига Андижонга қонини Бобур подшоҳ шахси анча мартабада эканлигини кўрсатди.

Совуқ тушади. Киш ўз ҳукмини ўтказга бошлайди. Бобур илморбекларини ҳузурига чакириб келтишиб олади. Кенгашида Самарканд атрофидан узоққа кетмасликка келишнилади. Сабабим, шаҳарни ҳимоя қилаётганлар анча кучсизланиб қолган эди. Буни Бойсункур Мирзонинг Шайбонийхондан мадад сўраб Турконтонга одам юборганидан ҳам билиш мумкин эди. Шайбонийхон Бобур одамлари турган Хожа Дийдор кўрғони яқинига келиб тушади. Бу вақтда Бобурнинг асосий кўшнини атроф кўрғонлар Работи Хожа, Кобул, Шерозда эди. Бобур атрофида бор одамлари билан чиқиб Шайбонийхонга қарши жанг қилади. У чидан беролмай Туркистонга қайтиб кетади. Бу шижоат, бу жанг ҳам Бобур мартабасига мартаба қўшди.

Бойсункур Мирзо етти ой камалда қолади. Умидлари пучка чиқиб, умидвор бўлгани Шайбонийхон қўлламай у Самаркандни ташлаб чиқишга мажбур бўлади. Бу хабарни Хожа Дийдор кўрғонида туриб эшитган Бобур тезда отланиб Самаркандга йўл солади. Уни яхши кутиб олишади. Ана шундай киш қуналарининг бирида Бобур мулозимлари даврасида Самарканд шаҳрига кириб боради ва арқ ичидаги Бўстонсарой деган манзилда кўним топади. Бобур Самарканд шаҳрини эгаллашга мурасар бўлади.

Бобур вужудини энди ҳайрату ҳайжон қамраб олади. У ору қилгани Самарканд ҳукмдори эди. Ер юзининг ўша замондаги энг латиф шаҳри бўлиши Самаркандни Бобур назардан ўтказар экан, уни “ҳимоядаги шаҳар” – “балдай маҳфуза” эканлигини яна бир бор ҳис этгандай бўлади. Амир Темур уни пойтахт қилганлигида қалби турурга тўлади. “Бекорга уни мўғул ва турк эли Самарканд деб атамайди-да”, деб тўлқинланиб қўяди ва қалъа девори устидан қадаллаб чиқинни мулозимларидан бирига буюради. Қалъа девори ўн минг олти юз қадам чиқади. Шундан билинадики, у улутвор қалъа эди.

Самарканд эли сунний, поклазхаб, шариатга қатъий амал қилувчи халқ бўлган. Бобур шунинг учун ҳам бу юртга талпинган, Дийнагли эл бўлган халки. Расули акрам замонларидан бери бу шаҳардан жуда кўп имомлар етишиб чиққан. Бошқа вилоятлари

дан буғайди ҳол кузатилмаган. Алишер Навоийдек улут шoir ҳам Самаркандда билим олганини Бобур яхши биларди.

Кўҳак (Зарафшон) дарёси Самарканднинг шимолидан оқиб ўтади. Шу дарё билан Самарканд оралигида тепалик бор. Уни Кўҳак (кичик тоғ) дейишади. Дарё Кўҳакнинг тубидан оқиб ўтгани учун ҳам у китобларда Кўҳак суви деб ёзилган. Яна бири дарёим анхори бўлиб, у кичик дарёча бор. Самарканднинг боғлари, экин майдонлари мана шу сувлар туфайли тўкин-сочиб бўлган.

Амир Темур ва Улутбек Мирзолар солдирган иморатлар Самаркандга кўрк бағишлаб туради. Самаркандда ўша замондаёқ илморхат боғлари кўп бўлган. Бу боғлар, бу кўркем, салобатли иморатлар, ҳаммому чойхона, гузарлар, бозорлар ҳақида соат-соат гапирилсада гап тутмайди. У ҳақида ёзилган бўлса, қандай қилинган жилди китоблар пайдо бўлиши мукаррар.

Бобур Самарканд тахтига ўтирган соатдан бошлаб мана шу иморатларни имкони борича бориб кўришга ҳаракат қилди. Қалъани бу боғ-роғ, иморатларни барпо этганларга эҳтиром ҳисси янада улғайди, тасаввуфлари бойиди. Ҳайратомуз жихатларни қалъага олиб шундай дея ёзди:

“Самарканд қалъасининг ичида яна бир қадимий иморат бор. Унинг тумбази ўртасида ерни тепсалар бутун тумбаздан “лақнак” товуши келади, уни масжидини лақлака дейдилар. Қизик қилиндир. Ҳеч ким бунинг сирини билмайдир”.

Бойсункур Мирзодан Самаркандни тортиб олган Бобур Мирзо бир томони қувонч ичида бўлсада, бир томони ташвишлорга кўмилиб қолди. Тўтовсиз камал қилишлар Самаркандни исқисодий хароб ҳолга келтириб қўйган эди. Бобур ҳамма илморхнинг иззатини жойига қўяди. Уларнинг мартабагарини қопқилиб. Мана, масалан, Аҳмад танбал ички беқлар даврасидан ҳин. (Ҳозирги тил билан айтилганда кўйи палата). Уни улут беқлар даврасига қўшади. Шунингдек, шунга ўхшаш ва хоказо илморхни тартибга келтиради. Лекин молдий ахвол ёмон эди. Динкар озуқаси тугаган эди. Пул билан бериладиган ёрдамга

эхтнэж катта эди. Бундай отир шароитда бир ишни амалга ош-
риш албатта кийин. Лашкар халки кийнала бошлайди. Одамлар
га бир нарса беришга имкон колмайди. Колаверса, Бобур билан
бирга келган одамлар Андижонни – уйларини соғина бош-
ган ҳам эди. Танқислик, уйни соғиниш сабаблари кишиларга у-
таъсирини ўтказиб бўлганди. Беклар ва хаттоки бавзи бир хо-
дамлари Бобурдан изн олмасдан Андижонга кета бошлайди-
лар. Биринчи бўлиб Хонкули Баёнкули деган бети Андижон-
га кочиб кетди. Кейин кечатгина амалини кўтариб кўйгани Султон
Ахмад танбал кочади ва хоказолар. Бобур бу фитнани бос-
тириш учун ва кочокларни Ахсида рахбар бўлиб олган Узун Ҳасан бо-
дан биргаликда жазолатиш учун Хожя Мавловий Қозини Анди-
жонга юборади. Максад кочган лашкар ва бекларни Самаркан-
дга қайтариш эди. Афруселар бўйсинки, Бобур бу максалда эри-
шолмайди. Ахсида колдиргани, ишонч билдиргани Узун Ҳасан
фитнани бошлаб юборади. Укаси Жаҳонгир Мирзони Андижон
тахтига ўтказиш бахонасида атрофдагилар ва Бобур олди-
кочиб келгандарни Бобурга карши кўйиб фитнани куचाйтира-
бошлайди. Иш шу даражага борадики, улар Ахсидан Андижон-
га устига лашкар туртиб борадилар. Бобур бор-йўғи мингта яқин
одами билан Самаркандда колган эди.

КЕНТЛИКЛАРДА ЯНТРАГАН КЎШИК

Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгир Мирзони олиб келишиб Андиконни камал қилишди. Самарқандни Бобур Андикон ланкари кучи билан қўлга киритган эди. Лашкар тартибсизликлари, бекларнинг хиёнати боис Бобур кўшини қучсизланган, шу сабаб фитначи Узун Ҳасан ва Танбаллар учун Андикон камали осон қўчади. Улар Андиконни камал қилишиб, Бобур тарафдорларга бекларни ўлдирди. Жумладан, Тулун Хожа ана шундан беклардан эди.

Бобур Самарқандга отланганда Аҳсиға Узун Ҳасан, Андижонга Али Дўст тағойи бош қилиб қўйилган эди. Қамал мудатинини

Андижондан Хожа Мавтовий Қозидан (у вагий даражасидати ин-
сон бўлиши) ва Бобурнинг оналаридан Самарқандга Андижонни
қўриқ қилиш, уларни тезроқ халос этиш зарурлиги мазмунинда
қаторлар орқали хатлар кела бошлайди. Шу ташвишли хабарлар
қаторлари Бобур каттик хасталаниб қолади. Ҳаттоки, оёзига
ва тоғинини даражасигача бориб қолади. Худди шу Бобур исит-
та кучиб-ёниб ётган, унинг оёзига пахтада суя томизилаётганда
Андижонни эгаллаб олган Узун Ҳасандан Бобурнинг таслим бў-
лишини талаб қилиб навқар келади. Элчи навқарга Бобур ахволи-
ни аъроқлилади. Унинг сўрайишидан умидни узинган эди. Элчи
ва қилини Узун Ҳасанга етказди. Бу хабардан Али Дуст тағойи
қароқчида душманни ичкарига кўйишга мажбур бўлди. Шаҳар
қилини таслим бўлмаслиги мумкин бўлган бир шароитда шундай
нўс қўлилади. Қатъани эгаллаган душман Бобурнинг энг яқин
қароқчилиси, оқил инсон, вагий даражасидати устози Хожа
Мавтовийдан дарвозасига осиб, хурматсизларча шахид этади.

Бир неча кун деганда Бобур тузалади. Оналари ва Хожа Маваз Кози (хали унда тирик эди)дан келган халлар уни тезроқ давлатига қараб отганинига мажбур этади. Самарканд тахти-дан бор-йўли юз кун подшоҳлик қилган Бобур Андижонга қай-тиришни қийинлик одамлари билан йўлга тушади. Шанба йўлга чиққан Бобур келаси шанба – етти кун деганда Хўжандга етиб-қолди. Бобурнинг Хўжандга келганини эшитган фитнагчилар-гина давлатда Хожа Кози (исми Абдулло) Хожа Убайдуллоҳнинг-қирқинчи катти этадилар. Ахли оилаларини навқарларга талата-ларини Бобурнинг катта онаси Эсандавлат бетим, онаси Кутлуг-нозор қоним ва яқинларини кўч-кўронлари билан Хўжандга-Бобур қолганга ҳайдашади. Бобурдан шу фурсатларда омад юз-қилган эди. У Самарканд ва Хўжанд оралиғидати даштда келар-ди бир кўшик қўлотига чалинади.

Корбур от устида бошини солиштирган ҳолда мулозимлари
дарёни ила кетиб бормоқта. Кенгликлар кўзга ташланади. Агроф
дан муногли бир кўриништа эга. Ёў борлик ҳам ғам оғушта чўк
дан. Оқларнинг тасир-тусур қориб бориши, ўт-ўланларнинг ши

[illegible]

Али Дуст тағойини Бобур Самарқандга отланганда Амине
жонга тайинлаб кетганди. Фитначи Узув Ҳасан ва Танбал ён
ну-фитналар билан Бобурни ўлдирга чиқаришиб Анджонин
эгаллашганда уни Марғилонга тайин этишганди. Тағойи ғарб
қолади. Кейинчалик Бобурнинг сотайиб атрофда дашқар торти
юрғанидан хабардор бўлгач, кўп хижолат бўла бошлаганди. Уни
Марғилонни Бобурга қайтариб бериб ўз гуноҳини ювиш мақс
дор эди.

Бобур навкардан бу гапларни эшитиб хурсанд бўлди. Ота-она Умаршайх одамлари орасида софиди, динёнагли Али Дуст таволи каби кишилар ҳам борлигидан қувонади. Аллоҳга шукронилар келтиради.

Бобур бу хабарни аср намозидан кейин йўлга отланишга бун-
рук берди. У ёк-бу ёкни тезда тартибга келтиришди. Куён бо-
таётган пайт. Бобур бошлик навкар Марйилонни олиш ниятида
йўлга тушади. Кечаси билан тўхтамай йўл юрилиб, эртаси пе-
шингача ҳеч ерда тўхтамай борилади. Пешин намози Хўжанд
нинг Тантоб деган қишлоғида ўқилади. Дам олингач, тун ярмини
олиқлар Тантобдан Қўзғалишди. Кеча тонт отгунча, эртаси ку-
н ботгунча ва янаги кечаси тонт отмасдан йўл юришиб, Марйилон-
га яқинлашадилар. Бирдан Бобурнинг яқин бекаридан Вайсхон
“Али Дўст аслида сотқинлик қилган эди, биз унинг тақдирини
ишониб йўл юриб келишимиз. Келишув ёки аҳд йўқ. Нимага ишо-
намиз, ахир” – деб қолди. Ростдан ҳам унинг гапларида жон бор
эди. Ўзун Ҳасан билан тили бир бўлсачи?! Кенгаш қилишга тўғри
келди. Бобур: – Бу гапларни йўлга чиқмай ўйлашимиз керак эди,
– деди. Уч кеча-кундуз тинмай йўл юрдик. Оғлар толиқди, ўн-
миз чарчадик. Орта қайтишга эса мадор керак. Келдикми? Ўнчи
боришимиз зарур. Тантри иродасидан ўзга бўлмас, ахир...

Бобурнинг бу сўзлари ҳаммага таъсир қилди. “Аллоҳга тавakkal деб”, деб яна йўлга тушилди. Бомдод вақтида Марғилон

Беренчи элпигиға етиб келишди, ичкарига маълум қилинди. Али
булар тасовви дарвоза ортита келди. Шу ерда туриб у овоз берар-
кан Бобурдан жазога маҳкум этмаслигини, пунохидан ўтишини
сўради. Оқд келишпини илтимос қилди. Бобур сўз берди. Шундан
кечди Али Дуст дарвозани очиртирди ва икки табака орасида ту-
рди. Маъмода каршиесида тиз чўқди. Бобур отдан тушиб унинг
пунохидан олиб турғизди ва икковлон ичкари сари юрди. Бекарлар
керди органишди. Бобур ва мулозимлари белгиланган ховлига
кирдилар. Марғилон Бобур ихтиёрига ўтди. Узун Ҳасан ва Ах-
мед Табибидан зулм кўрган Марғилон эли Бобурни самимият би-
ла кутиб олди. Икки-уч кун ўтказиб Бобур Қосимбек бошлиқ
Бекарта Англижоннинг жануб тарафидати тоғли туманларга,
Али Арывон тоғ томонларга бориб навкар йитиб келишни топ-

Нороҳим Сору, Вайс Лотарий ва Сайди Кароларни юзга яқин отини билган Аҳси томонга жўнатди. Мақсад кўшинини қўлайти-
рин ҳам мудофаяни қучайтириш, керак бўлса душманга қарши
жангга отланиш эди. Бобурнинг бу тадбирлар билан қучайиб
борётганини билиб турган Аҳмад Танбал ва Узун Ҳасанлар
таҳминан туша бошлашди. Бобур шижоат билан иш олиб бо-
ладди. Душманлари ҳар тарафга қоча бошлашди. Ўша фурсатда
Узун Ҳасан ўз ўрнига куёви Носирбекни тайин этиб ўзи атрофда
панкерилари билан изғир эди. Носирбек Андижон кўрғонини бер-
кириб Бобурга одам юборди. Узун Ҳасан Аҳсига қараб кетишга
мажбур бўлди. Бобур Марғилондан тезда отланиб Андижонга
кириди. Ниҳоят у кўлдан чиқиб кетганига икки йил бўлган ота юр-
тини Тангри инояти билан 1499 йили (ҳижрий 904 да зул қабада
оинида) яна қўлга олади. Жигар-бачиқлари билан кўришади. Улар
та меҳрибончиликлар кўрсатиб хурсанд қилади. Айниқса, укаси
Носирбек акасининг Андижонга келганидан, уларни золимлар
туғилмадан куткаганидан шод бўлади. Андижон яна Бобур тасар-
руфига ўтади. Укаси Жаҳонгир Мирзога кўшилиб олган фитна
кўнаб юрган Султон Аҳмад Танбал ўш тарафларда бўлса, Узун
Ҳасан Аҳси кўрғониди эди. Ҳали Бобур душманлари тўла бар-

тариф этилмаганди. Шайбоний бошчилигидаги бекалар кучини бораётгани ҳақидаги хабарлар тез-тез кулокка чалиниб турарди. Ўша, биз сизга ҳикомимиз бошида тақдим этган “Туш” воқеалари тафсилотлари худди шу воқеалардан сўнг содир бўлганлари сини Бобур ҳали яна кўп воқеаларни бошидан кечириб арафасида юн Чунки юртда тинчлик йўқ эди. Хуросон, Мовароуннахр бу дунда “ари уиси” эди. Тахта даввоатарлар юртда тўзиб юрарди.

УЗУН ХАСАНГА ОМОНТИК БЕРИДҮН

Ўдингизда бўлса керак фитна боши бўлган Узун Ҳасан Акер ва Андижонни эгаллагач, Бобур оидасининг энг яқин кишиси Бобурнинг домийи маслаҳатчиси Ҳожа Мавловий Қозини қол этган эди. Бу ҳам етмагандай унинг қариндош-уруғини наварларига роса талатган эди. Узун Ҳасан ва унинг наварлари миниб юрган отлар, улар қийиб юрган чопонлар Бобур ва Ҳожа Қозини тегишли мулклар эди. Узун Ҳасан ва унинг наварлари бўлиб ташқари кўп ярамаслик ва бузғунчиликлар ҳам қилишганди. Бобур бундан

Бобур буюрни биларди. Бобурнинг бек ва наварларни ҳам шундай эди. Ғолиб талон-торож қилар, мағлуб таланар эди. Шунинг учун Бобур: “Буюрни талатмасак не айби бор? Хусусан, бизнинг кўз ўнгимизда отимизни миниб, тўғимизни кийиб, бонинг кўйимизни еб юрсалар, бунга ким чидайди? Агар шайхон қилиб, тутирилмаса ё талатилмаса, биз билан ҳарбий сафарларда ва машаққатларда бўлган жамоатнинг ҳозир таниган моллари та фармон бўлсаки, қайтариб олсалар. Шу билан кутулсалар ҳам миннатдор бўлишлари керак. Бу мулоҳаза тезда маъқул кўрилин. Бизникилар ўзлари таниган нарсаларини қайтариб олсинлар, деган фармон бўлди”.

Манзара ана шундай эди. Шундай қилиб Ҳасан ва унинг навқарларидан Бобур тарафдорлари ўз мол-мулкларини қайтариб олишга эришдилар. Бу сиёсат тўғри қилинди деган қоникпишлар

булди. Аммо Бобур “Бу иш маккул ва ўринли бўлса-да,
бу ишнинг йўл кўйилган экан”, — деб ёзди.

Бир эсланг-а! Бобур Узун Хасанни нима деб бодилганми? Ўшанда, Самарканддаги тангликтан сўнг Бобурнинг эди? Ўшанда, Ахсига боргандарни Бобурга қарши гижтижлаган, уларнинг фитналар кўзгатган – Бобур тили билан айтганидан бўлмас, лекин қилгурийнинг ўзи Узун Хасан эди. Аҳмад Танбал ва Узун Хасан тилини бир қилиб Бобурга нисбатан ёмонлик томонига рағбат олинмади. Улар Бобurning хақиқий душмандарига айланмади. Бобур уларга қарши муңтазам курашишта мажбур бўлади.

Аммо Бобур Ҳасан билан аҳдлашув борлиги тўғрисида жон ва мотиви зарар етказмайди.

Этани жона ва молига зарар етказмади. Кетик-да, ўша даврда ахдлашув деган нарсга жуда ҳам муҳим қарашли киб етгани таажжубли ҳолдир. Ахдлашдими, уни ба- зарин зарур бўлган. Бўлмасам Бобур Узун Ҳасани бематол ўзига маҳкум этса бўлаверарди. Узун Ҳасанининг Бобур бошига қилинган ташвишлари, унинг ҳукмронлигига етказган зарарлари ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди.

Бобур эса ахдлашувга қатъий амал қилди. Ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди. Ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди. Ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди.

Узун Ҳасанининг жони ва молига зарар етказмай, унга Қоратетин билан Ҳисорга кетишга ижозат берди. Унинг наварлари билан кетишни хоҳлашмади, ундан айрилиб қолишди. Шундай қи- лди. Ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди. Ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди. Ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди.

Бобур битта катта ташвишни бартараф этди. Лекин ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди. Ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди. Ҳали ҳам шундай қадимий ва қатъий амал қилди.

Унинг бошига яна бир ташвиш бор эди. Бу укаси Жаҳонгир Мир- мон Бобур ўрнига қўйиш учун тинмай қурашаётган соткин Тан- мон эди.

Уш томонга караб қочган, тез-тез Бобурни безовта қилаётган Раҳимов Бобурнинг ўша караб келётганини эшитди-да, Андижонга қайтди. Тезда у ердан қайтиб Работи Сарханг ёнида, Раҳимов деган кишида тўхтади. Бобур эса Мозунни эгалаб, Раҳимовнинг иниси Халилани етмиш-саксон навқари билан асир олиб, уларни эҳтиётлаб кўриклаш учун Андижонга юборади ва Раҳимовнинг ўнжу Тўба деган кишида кўним топади. Бир ёнда Раҳимов, бир ёнда Бобур қирқ қулча уруш қилмай шу ерда туриб

қолишади. Аммо икки тарафдан бакирик-чакириклар, кискиска тўқнашувлар бўлиб туради. Бу орада кўшини ва эгалини вилоятлари кўп бўлган беклардан Али Дўст ва Камбар Алпдор Бобурга Жаҳонгир Мирзони ёнида олиб юрган Танбал билан ярашиш кераклигини талаб қила бошлашади. Нойтож Бобур бу таклифга кўнишга мажбур бўлади. Чунки у беклар ташиш кирмаслигининг илोजи йўқ эди. Улар кўпчилик эди. Яна асосий куч ҳам улар эди. Аҳси томондаги вилоятлар Жаҳонгир Мирзога, Андижон тарафлар Бобурга тааллуқли ҳисобланди. Улар шунга келишгач, Жаҳонгир Мирзо ва Бобур Самарқандга бир-галашиб юришга ахдлашдилар. Самарқанд кўлга киргач, ғалаба таъминланиб, Андижон Жаҳонгир Мирзога бериладиган бўлди. Икки тараф шунга қарор қилишади. Шундан сўнг Жаҳонгир Мирзо ва Танбал келишиб эртасига Бобурга мулозамат қилишади. Ёвлашиш ўз ниҳоясига етди гўё. Жаҳонгир Мирзо ва Танбал Аҳсига, Бобур Андижонга кетдилар. Бобур Андижонга келиб асирдаги Халилни — Танбалнинг укасини асирликдан озод қилади. Иккала томон асирларни бандан озод қилишдан, беклар сарполар билан сийланади. Лекин Танбал хали фитначи ва Бобурнинг асосий душмани эди. Бобур буни яхши билар эди. Лекин у бу асосий иш эмас, деб мулоҳаза қилар, фикри-ёни юз кирк йилдан кўп йиллар теурийлар пойтахти бўлиб келган Самарқандни кўлга киритиш, эндиликда камбағаллашиб харо-благан шахарни обод қилиб, теурийлар шавнини яна бир бор тантана қилдириш эди.

Бобур одамлари билан Кешдан чикиб Хисор сари йўлга тушадди. Йўлда кетаркан, кичик хон тоғаси олдида боришни ўйлайди. Бундан мақсад Самаркандни олишда унинг кўмак бериш-бермаслигини билиш эди. Лекин у Камруд билан юқорилаб бориб, Сира тоғ доvonидан ошшини маъкул кўради. Уни тоғ манзараси

институт, у качиб жетган эди.

[illegible]

Тоғлар орасида кўк шохидек кишини ўзига бир кўринишда мафтун этувчи кўлга бокиб туриб ўзича "ниҳоят-да гўзал", деб пичирлаб кўйд. Ортида турган отлик мулозимига:

— Карант, кандай мафтункор, — деди. Мулозим:

— Жуда ҳам, — деб тасдиқлаган бўлди.

Пастга тушиб бордилар. Фон туманини чеккалаб, уни ўнг кўла тарафда қолдиришиб отликлар Қашғуд сари юриб кетишди. Фон тумани хўкмдори саховат ва одамийликда анча номдор бўлган Бир вақтлар Хусайн Мирзо иниси Бойсуёнкур Мирзога борганида Самарқандга шу йўл билан ўтганда, унга етмиш-саксонга от ита ундай қилмади. Бор-йўғи бир ночор от юбориб, хатто ўз ун бўлган эл бизга келганда хасис бўлади. Муруват билан машхур чиккан элнинг мурувати унутилади," деб ёзаркан, Хусравшоҳ Хусравшоҳ Бобурни ёш деб назарга илматгани, унинг навқария қилган одамгарчиликни унга қилмайди, Бобурни Бобурнинг оддий навқарича ҳам кўзга илмайди. Натижада, Бобур кейинчалик қўйилган байтга назарини ёзган эди:

*Қим кўрибтир, эй кўнгул, ахли жаҳондин яхшилик,
Қимки ондин яхши йўк, кўз туртма ондин яхшилик,*

Бобурнинг олис ва машаққатли йўллардан ўтиб келишидан

асосий мақсад Самарқанд учун яна бир бор уриниб кўриш эди. Шу дамларда унинг одамлари бор-йўғи икки юз қирқ киши эди, кан, ўша фурсатда у ажойиб бир туш кўради. Тушида хазрати Хожа Убайдуллоҳ келганмиш. Бобур уни кутиб олармиш. Хожа келиб ўтирармиш. Унинг олдида одмирок дастурхон солинар-миш. Бу хол хазратга малол келгандек бўлармиш. Мушто Бобо Бобурга ишора қилиб "яхшимас бу ишимиз" дегандек бўлармиш. Бобур "бу менинг ишим эмас, дастурхон солувчининг хаёси" деб имо билан тушунтирган бўлармиш. Хожа Бобурнинг узрини

Бобур қилиб ўрнидан турармиш. Уйнинг дахлизига чикиб Бобур-ни олиб кўлидан олиб бир кўтарармиш. Бобурнинг бир оёғи ердан тикилармиш. Хожа Бобурга қараб туркий тилда: "Шайх маслаҳат берди," дермиш. Уйғониб кетса туши.

Бобур Самарқандга Феруза дарвозасидан кириб борди. Йи-ти-тири тadbир билан иш олиб боргани учун шаҳарни тунда келгани осон кўчди. Шаҳар халқи Бобурни ва унинг тарафдор-ларини хурсандчилик билан қаршилади. Чунки юртга хақиқий давлатор бўлган шахзода, Темурнинг ақли ва тadbирли авлоди Бобур Мирзо келган эди. Шаҳар халқининг ундан умиди қатта эди. Шунинг учун кейинчалик Бобур "Тангри ишимни тўғрила-ди Самарқанд ағалланди," деб ёзган эди.

Атрофда Самарқандни олиш, унга эгалик қилиш учун доим маф солиб турган Бобур ёганидай Шайбоҳхондай бир душман туғилишга қарамай Бобурнинг омади юришиб турган эди. У Са-воннинг олиш арафасида қиз фарзанд кўрди. Бу унинг бирин-чи фарзанди эди. Бобур ўшанда ун тўққиз ёшда эди. Султон Ах-мед Мирзонинг қизи Ойиша Султон бетимдан туғилган қизининг исминини Фаҳринисо деб қўйдилар. Лекин чақалоқнинг умри қисқа эди, бола туғилганига қирқ кунга етмай Худо раҳматига олди.

Бобур Андижондан чиққандан бери оналари, қариндош-ларлари ҳам Андижонда қолмай ортидан йўлга чиққан эдилар. Улар кўп қийинчиликлар билан ўратепага келишганди. Бобур одам юбориб уларни Самарқандга олиб келтирди.

Бобур Самарқандга галаба қозонгандан сўнг атрофда керилиб юрган, юртга дағдага қилиб турган хонлар, султонлар, амирлар ва бошқа бир канча тоифалар билан муносабатларни шакллан-ганини учун муқтазам равишда элчилар юбориб турди, уларнинг оралиқларини қабул қила бошлади. Бобур улардан тортинмай кўмак ва мадад сўради. Базиллари хайрихоҳ бўлди, базиллари Бобурни ўн ёганидай "беодоблик, енгилтақлик билан" уни тан олмади-лар. Унга ёрдам қилганлари эса, шунчаки, мурося учун ёрдам қилиши чўзишди. Бу вақтда Бобур бошидан ўтказатган сиёсий бозор ана шундай эди.

МУШОИРА ЁКИ БИНОИЙНИНГ БОБУРНИ КУВОНТИРТАН РУБОИЙСИ

Самарканд Шайбоқхон – Шайбонийхон кўлида эди. Шайбоқхон Жонвафони кўронбегни килиб кўйганди. Бобур шаҳарга кириб хонакоҳда ўтирганида Хожа Яхё уйида бўлган Жонифро кочиб Шайбоқхон кошита кетади. Жон саклаш керак-да!

Шайбоқхон Самаркандни олганида Мулла Биноийни мувожим килиб олганди. Бобур унинг яхши, истеъдодли шоирлигидан хабардор эди. Шунинг учун килибди унга нисбатан хурмати баланд эди. Бу вақтда у Шайбоқхон билан бирга эди. Бобур Самаркандни олгач, шоир у ерга кетади. Бобурнинг хос бети Қосимбека учрайди. “Бу Шайбоқхон одами бўлса, ахир,” деб ундан гумонсиратган Қосимбек уни Шаҳрисабзга бориб туришини эди. Фазилатли инсон эди. Унинг ғазал ва касидалари эл ичиди машҳур эди. Навоийдек ғазал мулкининг султони ҳам унга доим хурмат-эҳтиромлар кўрсатган эди. Бобур Қосимбека дарҳол уни Самаркандга қайтариб келиш тўғрисида кўрсатма беради.

Яхши куй чалиш ва куй яратиш қобилиятига ҳам эга бўлган Биноий йўлда келаркан, Бобурга атаб Наво йўлида бир куй яратилади. Бу куйни Бобур қошида ижро этганида ҳаммага мантур бўлади. Куй ижро этиб бўлингач, у энди шоирлик маҳоратининг намойиш қилиб рубоий ўқийди. Форсий тилда ўқилган рубоийнинг таржимаси шу эди:

*Еб-ичгани на нон-у на заллам бордир,
Пулсизликдан на кийим, на салилам бордир,
Еб-ичгани ва кийгани нарсам йўғ-у
Кандай дейман: шўҳм тўла киллам бордир.*

Биноийнинг бу рубоийси Бобурга жуда-жуда маъқул бўлади. Шоирга бўлган ихлоси янада ортади. Энди бир, икки рубоийлар ёзишни машқ қилаётган ёш шоир, шоирлар даврасида номдор бўлган, хазрат Алпшар Навоийдек улғу зотнинг хурматини қо-

ланиш шоир билан кўрилиш ва у билан мушоирата киришиш шайрига ўлча таъсир кўрсатади. У ҳали ғазал ёзишга киришмаган эди. Аммо рубоийлари бор эдики, ҳаммаси мукаммал, элга мантур асарлар эди. Шунинг учун ҳам Бобур Биноий айтган форсий рубоига жавоб тарида шу ҳақида биргина туркий тилда рубоий айтиб юборади:

*Шилар бори кўнгулгидек бўлгусидир,
Ниньому вазифа бори бўйрулгусидир,
Ул заллау муҳмилки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю залладин уй тўлгусидир.*

Биноийнинг айнан айтганларини Бобур рўёбга чиқарган эди. Агар чикмаган бўлса, унинг айтганлари, келгусида рўёбга чиқиб муқарраллигини ёш шоир устоз шоир қаршисида туриб таълиқланиши, Бобурнинг шоир ва шоирларга, умуман ижод аҳлига кўрсатган бу эҳтироми, албатта, хозирги замоннинг айрим адибларига ҳам қатта иборатдир. Улар улғу шўҳ, улғу шоир, эл элми Бобурдан, ёш Заҳириддин Муҳаммаддан ҳар қанча ўрнани олсалар арзийди.

Мулло Биноий Бобур айтган рубоийнинг биринчи мисраси рафсиёни рафиф қилиб, бошқа кофия билан яна бир рубоий айтган:

*Мирзомки, шўҳи баҳру бар бўлгусидир,
Оламда ҳунар бири сар бўлгусидир,
Бир муҳмал учун мунча шикм бўлди,
Мустаммал асар десам, нешар бўлгусидир.*

Бу энди Биноийнинг туркий тилда берган жавоби эди. Ўзгал жавоб эди. Бу туркий сатрлар ҳам шўҳга, ҳам туркий тилга умр бўлиб форсий тилда ижод қилиб келган шоирнинг эҳтироми эди. Бу икки тиллилик ўша давр адабиётининг энг тўзал фазилати бўлишини кўрсатадиган далилдир.

Ана шу онларда Бобурни Самаркандни олганини қўтлаб Шаҳрисабздан ҳам Хожа Абдулбарак Фирокий ҳам келганди.

Даврада у ҳам бор эди. Бу икки шоирларнинг айтишувлари уни ҳам илҳомлантиради. У ҳам куйидати рубойини ижозат олинб бериб ўқийди:

**Бу жаврки қилди давр сўзлгусидир,
Сўтмони қарам бу узрни кўлгусидир.
Тўқулган азарчи тўлмас, эй соқий,
Тўқулгонимиз бу даврада тўлгусидир.**

Ёш шоир шахзода Бобурнинг қайфияти кўтарилди. Буларни ки, бу рубойи айтганлар тақдирлансин. Ҳоҳ мулозимини шоирлар алоҳида инъомлар берди. Зиёфат ташкил этилдики, бу зиёфатда суҳбат шеърят, бутунги шоирларнинг донги-довруғи, хусусан туркий забон шуаронинг эришгаётган муваффақиятлари тўғрисида сўзлар бўлиб ўтди. Назмда Мир Алишербек Навоийнинг хизматлари бекиёс эканлиги алоҳида таъкидланар экан, ул катарнинг умрлари узун бўлишини Тангри таолодан тилаган ҳолда дуолар қилинди. Чунки ул хазратдан кўни кеча Бобур номига мурабракбод сўзлари битилган мактуби келган эди. Бобур ул зотининг бу эътиборини бёъътибор қолдирмай, дарҳол мамнунлик ишхор этилган жавоб мактубини қайтариб ёзиб юборганди. У ҳозирги мамнунлигини йинтилганларга айтиб, ўз хурсандчилигини билиб эди. Биноий айтган рубойи баҳона бу анжуман мавзуси хазрат Мир Алишер Навоий ва унинг бебаҳо хисобланган бадиий асарлари бўлди.

Бобур Навоий мактубига жавоб мактуби ёганини айтишини ўзинга маъқул кўрмади. Яхшики айтмаган экан, Навоийдан Бобурга жавоб мактуби келгунча юртда тўполон бошланиб кетди.

ЁШ БОБУР МИРЗОНИНГ ТАЖРИБАЛИ ПОДШОХ ХУСАЙН БОЙКАРОГА ЎЗИНИ ТЕНГЛАШ ҲОЛАТЛАРИ

Нома бўлсада ёш, навқирон ўғлон Бобур шахзода ҳамма мурувчиюдаларнинг доимий орузси, хону беклар муңтгазам “кўз келтириб” келаётган шаҳар Самаркандни кўлга қиритади. У шаҳарни эгаллаган фурсатда шаҳар талон-торож қилинавериб қарабалишган эди. Лекин у барибир ўз тароватини йўқотмаганини. Донмий бўлиб турадиган харбий юришлар халқини тоғат қилганди. Шу бесаранжомликларга энди чек қўйилса керак экан умидда Самарканд эли Бобурни самимий қутиб олди. Шайбоний одамларини қутурган ўрнида кўриб, тошу-таёқлар билан қайта чикариб, самаркандликлар Бобурни ёруғ юз билан қарши олишди. Кўлларини очибиб узок йиллар ҳукмронлик қилишини нақили сўраб дуолар қилишди. Уларни беобру қилиб хайдаш қоридида тўрт-беш юздан зиёд Шайбоний навқарлари оломон қоронилан ўлдирилди ҳам.

Мен Самаркандни олганимда ўн тўқиз ёшда эдим, деб ёзади Бобур Мирзо. — На кўп иш кўриб эдим, на тажрибам бор эди. Ҳокиматдан ҳам Бобур Мирзо ёш эди. Хусайн Бойкаро таъриблии подшоҳ эди. Кўпни кўрган, кўп иссиқ-совуқни бошидан ўтказган Хуросон мулкининг катта ҳукмдори эди. Ҳиротда кўп йил подшоҳлик қилаётганди. Мовароуннаҳрда энди Бобурнинг пайдо бўлган эди. Ички зиддиятлар у томонда ҳам, бу томонда ҳам шу қадар қучайган эдики, юқорида айтганимиздек Темур барпо қилиб кетган давлат ичиди Темурий шахзодаларнинг юрт талашини иши чўққисига чиқиб кетганди. Фақатгина лекин ҳукмдор юртни узок кўлида ушлаб турсагина халқ бир оз нафис олиш имкониятига эга бўларди. Шу мавнода Хусайн Бойкаро оқил подшоҳлардан эди. У барча зиддиятларни бартараф этишга интиди. Алишер Навоийдек улуғ сиймолар кўмагида юртни идора эди. Бобур Мирзо уни ҳурмат қилиб, ўзини унга тенглаши ҳам шундан.

Хусайн Бойкаро насл-насаби хақида:

Хусайн Бойкаро Ғиёсиддин Мансурнинг ўғли, Амир Темурнинг Умаршайх исмли ўғлига туғаш. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Умаршайх билан Алишер Навоийнинг отаси кўкалдош бўлган, яъни бир онани эмиб улғайганлар. Алишер Навоий отасининг исми ҳам Ғиёсиддин бўлган. Навоийнинг боиси Амир Темур лашкарбошиларидан бўлиб, асли Аравондиси Ғиёсиддин кичкина эди. Навоий билан Хусайн Бойкаро бир она тарбиясини олишган. Чунки Хусайн Бойкаронинг онаси ҳам, отаси ҳам ёшлигида вафот этиб кетишган эди.

Хусайн Бойкаро темирўйзада бўлгани учун Темурий подшоҳлар саройида тарбия топди ва воқта етиши билан ҳукуматини тилиди. Хусайн Бойкаро миллдий 1469 йилнинг баҳор фисолида 28 ёшида Хиротни кўлга олиб жомеъ масжидида номинга хураба ўқитди. Бобур 19 ёшида Самарқанд тахтига ўтирди. Шунинг учун ҳам у ўша даврнинг окил, тажрибали ҳукмдорига ўзини тенглаштириб туриб “На иш кўп кўриб эдим, на тажрибам бор эди” деганида маъно ҳам бор эди. Бобур шундай дейишга ҳаёсин эди ва у мана бундай деб ёзган ҳам эди:

“Султон Хусайн Мирзо ҳам (ўзининг Самарқандни олганини киёслапти) Хиротни ушбу йўсинда ёв ғофиллигида олган эди. Лекин иш биладиган равшан ва инсофли киши назарида шендирки, бу воқеа билан у ҳолисаси орасида кўп фарқ бордир. Аввал буки, Султон Хусайн Мирзо кўп иш кўрган, кўп тажрибалир кечирган улғу ёшли подшоҳ эди. Иккинчиси буки, ғаними Ёлдор Мухаммад Носир – ўн етти ўн саккиз ёшли тажрибасиз ўлгон эди. Учинчиси буки, ғанимининг ичидан кайфият ва ҳолатини билган киши Мир Али Мирохўр Хусайн Мирзога кишилар юбориб, уни ғаним ғофил пайтида душман устига келтирди. Тўртинчидини, ғаним кўронда эмас, Боти Зоғонда эди. Султон Хусайн Мирзо Хиротни олган пайтда Ёлдор Мухаммад Мирзо ва яқинлари шундай ичкиликка тушган экандирларки, ўша кеча Ёлдор Мухаммад Мирзонинг эшигида уч киши бўлиб, ўзи ҳам, улар ҳам маст эди.

Бир йилинчидан, Султон Хусайн Мирзо ўшанда ғаним ғофиллигида келди ва уни кўлга олди”.

Энди у ўзи хақида шундай деб дейди:

“Мен Самарқандни олганимда ўн тўккиз ёшда эдим. На кўп иш кўриб эдим, на тажрибам бор эди. Иккинчиси буки, менингни олганим Шайбоқхондек тажрибали, кўп иш кўрган, улғу ёшли киши эди. Учинчиси буки, бизга Самарқанддан ҳеч киши келмади. Агарчи шахар халки менга нисбатан кўнглилик бўлсаларди, бироқ Шайбоқхоннинг кўржинчидан ҳеч киши бу хаёлни келтирмади. Тўртинчиси буки, менингни ғанимим кўронда эди: келтирилган олдинди, ҳам ғаним кочирилди. Бешинчиси буки, бир мартаба Самарқандни олиш мақсадида келиб, ғанимга сездириб келиб, иккинчи мартаба келганда Тангри ишимни тўғрилади: Самарқанд эгэлганди”.

Бобур ўзининг жанговарлик фаолиятини ана шундай тахлил қилган. Ўзининг амалга оширган ишлари орттирмайди ҳам, қанчалирмайди ҳам. Ҳолисаси борини айтди. Бобур учун муҳими қандаш эди. Бугун биз унинг қимлигини ва қандай шахслигини шу таърифлардан билиб ололмаймиз. У бизнинг кўз олдимизда тўғриёқ, ҳалол пок бўлиб гавдаланишининг боиси ҳам ана шундан кейин у шундай дея хулосалар чиқаради:

— Бу айтганларимдан мақсад, — дейди у — элга таъна қилмоқ эмас, воқеанинг ҳақиқати шу эдики, бу ерда ёзилди. Бу битилганлардан ният ўзимни улғуламоқлик эмас, ростли шу эдики-ёзилди. Бу талаба ҳуусида шоирлар воқеанинг шеърий тарихини айтган экандир. Шу жумладан, бир байти хотирда қолган экан. Форча ёзилган байтнинг мазмунни шундир:

*Ақи яна тарихин айлади тахрир,
Бобур баҳодирнинг зафар фатҳидир.*

“Фатҳи Бобур баҳодир аст,” дан воқеа содир бўлган йилнинг қисқиси келиб чиқади. Сўзлардаги харфлар рақамларга айлантирилган (арабчада) ҳисобланса, воқеа йили малғум бўлади.

ҒАЛАБАДАН КЕЙИНГИ МАҒЛУБИЯТЛАР

Бобур Самарқандни олганда бор-йўти икки юз кишиен бор эди. Унинг сабъ-харақати билан одамларининг сафи келган борди. Беш-олти ой ичида Тангри таолонинг инояти билан аскарлари сафи шунга етдики, Бобур энди жанг майдонига катта тажрибага эга бўлган душмани билан тўқнаша бошлайди. Бобур та атрофдан келиб қўшилувчилар ҳам бўлди. Хондан тўрт-беш юз киши, Жаҳонгир Мирзодан Танбалнинг укаси Халил бошлан икки юз киши кўмакка келишди. Аммо Ҳаккор Шайбонийхоннинг феъл-атворини яхши билган тажрибаги шох бўлган Ҳусайн Бойқародан ҳеч ким келмади. Ҳусайн Бойқаро ёши улғу бўлишига қарамай ёш Бобурга ёрдам кўлини чўзмади. Бадиуззамондан ҳам ёрдам келмади. Ҳусравшоҳ бўлса Шайбонийдан ва Бобурдан кўржанидан ҳеч қимни юбормади. Ахвол шундай эди. Бобур каттик тайёргарликлар кўргани билан душман тараф анча кучли эди. Агар ўша Бобур кутган кучлар келганда, ҳаммаси кўпинини танда кучлар нисбати тенглашган бўларди.

Шунга қарамасдан, Бобур жангга шайланди. Эрталаб бондиқ намозидан кейин у уруш нияти билан совут кийди. Отибара тирекли ёпинчликлар солинди. Ўнг канот (баронтор), чап канот (жапонтор), шох турадиган жой-марказ (тул), хужумчи қисмлар (пробул) тузилди. Ҳамма сафланиб, олдига шахзода Бобур бошлан душман сари отланишди. Саф тортиб майдонга кенгликка чиниб боришди. Душман лашкарлари ҳам қарама-қарши томондан саф тортишиб пайдо бўлишди. Шайбонийхон кўпинларининг ўнг қанотида Махмуд Султон, Жонибек Султон, Темур Султон, чап қанотда Ҳамза Султон ва бошқа султонлар бор эди. Сафлар яқинлашди. Душманининг ўнг қанотининг учу Бобур кўпинларининг орқасига қараб бўрига бошлади. Бу хавфли эди. Бобур марказга эди, у эсанкирамади. Олдинга қараб юра бошлади. Иш кўргани жангчилар хужумчи қисмда эди. Шунга қарамай, Бобур марказ кўпинлар билан хужумга ўтди. Келатганларни мағлуб қилиб, қолганларни чекинтиради. Уларнинг шижоатидан душманининг

қирғин кўпинлари орқасига улоқтириб ташланади. Шайбонийхон жангнинг боришини кузатиб туради. Маслаҳатчилари "борини керак, тўхтаб турмоқнинг вақти ўтди," десалар ҳам шайбонийхонга олди ўзини. Вазият бошқача эди. Унинг ўнг қаноти Бобур кўпинларининг чап қанотини босиб бормоқда эди. Бобурнинг хужумчилари ўнг кўл тарафда қолиб кетишди. Марказ ўрқаси қолди. Душман марказга олдидан ва орқадан ўкка тутушга бошлади. Жангга кўмакка келган хон лашкарлари урушиш ўрнига Бобур жангчиларини отдан улоқтириб ташлашиб, уларнинг отларини бошқа нарсаларини талашга киришиб кетишди. Уларнинг кинини доим шу эди. Жангга киришиш ўрнига от талаш, нарса ерда қоритиш бўларди. Хозир ҳам улар шундай қила бошлашган эди.

Оқибатда Бобурнинг маркази орқа ва олдидан сиқув ичида қолди. Аскарлар саросимата туша бошлашди.

Шайбонийхон жангни кузатиб туракан, жангга тинимсиз ва куч-аскар солиб турди. Қолаверса, у тўлғама усулини ҳам қўлдан эди. Бундан ташқари, сафни тартибда сақлашарди ва доим ўқ ёлдиришдан тўхтамасдилар. Мана шундай тартиб боргани учун ҳам Бобур ғанимларининг кўли бу жангга бағанд қилинган эди.

Бобур ўн-ўн икки йигити билан қолганди. Қарайдики ахвол шунок. Уларга Кўҳак дарёси (Зарафшон) яқин эди. Улар дарё томонга чекиннишди. Бу вақт дарёнинг тўлиб оқадиган даяри эди. Улар бор ҳолатда, отларнинг зирхларини ечинга улгуришмасдан тўриб сувга ўзларини уришди. Сувнинг бир қисмида юриб қолган катта қисмида сузишга тутри келди. Сувдан чиқиб, от бекларлар устидан оғир ёпинчликлар-зирхларни кесиб ташладилар. Душман ортда қолди.

Бобур Кўҳак дарёсини кечиб ўтиб, икки намоз орасида Шайхон дарвозасидан арқа кириб борди. Урушда Бобурнинг саранинг ва беклари нобуд бўлди. Биргина мисол: Иброҳим Тархон, Иброҳим Сору ва Иброҳим Жоний, бир урушда уч Иброҳим исмли бекларнинг ҳалок бўлиши Бобур учун катта йўқотиш эди. Сул-

тон Аҳмад Танбонининг иниси Халил ҳам шу урушда ўлди. Бавзидар эса мағлубиятдан сўнг Бобурни тарк этишди, яъни қочиб кетишди. Муҳаммад Мажиб Тархон Ҳисор ва Қундуз сари Хусравшоҳ хузурига қараб жўнади. Энг ишонгани Қамбар Али ҳам кўч-кўрони билан Хусравшоҳ хузурига отланди. Кўргонни мустаҳкамлаш, қаттиқ ҳимоятга ўтиш тақлифига улар кулоқ солишмади. Қочибни ўзларига маъқул кўришди.

Эртаси эрталаб Бобур Ҳожа Абулмақорим, Қосимбек ва қолган барча беқлари билан кенгаш ўтказди. “Ўлигимиз ҳам, тирлигимиз ҳам шу кўргон ичида бўлади,” дея қилишди. Маслаҳатга кўра Улуғбек мадрасаси томига оқ чодир тикилди. Бобур шу чодирда ўтирадиган бўлди. Дарвозалар мустаҳкамланди. Қатъанинг айланаси бўйлаб деворлар устида назорат масофалари тақсимланди. Белгиланган жойларга яхши қуролланган соқчилар қўйилди. Мудофаа учун ҳамма чора-тадбирлар кўрилди.

Икки-уч кун ўтгандан сўнг Шайбонийхон кўшини билан қайтиб келиб шаҳар атрофига кўчди. Душманнинг шаҳарга яқинлашганини билган маҳаллалардаги йигит-яланглар норозиликлар билдиришиб, душман билан урушмоққа чиқишарди. Ҳар вақт, ҳар жойда хайкирик, чакириқлар бўлиб туради. Душман билан майда-майда тўқнашувлар ҳам бўларди. Бобур оқ чодирда ўтириб ҳаммасини кузатар, тоҳо ўзи ҳам кўргон деворлари устида юриб, беқлари қатори назоратчилик ҳам қиларди. Уйку дездарли йўк эди. Феруза дарвозаси ва Шайхзода дарвозаси оралигида отда юрилса, у ёғида пиёда юришга тўғри келарди. Чунки у ёғи тор ҳам ноқулай эди. Кўргонни айланиб чиққунча тонг ёришарди. Бобур ҳар намоз ўқиганида Тангри таолодан мадад қилишини сўраб дуога қўл очарди. Қамал ана шундай давом этарди. Ҳозирча Бобур учун ҳеч қандай нажот йўқ эди.

Бир кунни Шайбонийхон Оханнинг дарвозаси билан Шайхзода дарвозаси орасида уруш бошлайди. Ҳамманинг диққати шу ерда қаратилди. Бобур ҳам шу ерда бўлади. Гозуристон, Сўзангарон дарвозаси тараф эътибордан четда қолади. У ерда қўйилган соқчилар ҳам жанг бўлаётган жойга келадилар. Ҳеч ким қолмайди.

Шайбонийхон 20 чоғли аскарларига тезда 2 киши чиқа оладиган шоти ясаптиради. Бу шотидан етти-саккиз юз нафар йигитларни чиқишга тайёрлайди ва жанг бошлайди. Дарҳол у тарафга кўч ташланади. Девор устига чиқаётган ёв қайтарилади. Деворга чиқаётганлар мудофаачилардан чекинишга мажбур бўлади. Бу ерда айниқса, Қосимбек, Бобурнинг энг садоқатли бети бошлик йигитлар мардона жанг қилиб, уларни анча масофагача қувиб улоқтириб ташлайдилар. Кўргон ана шундоқ тарада ҳимоя қилнади.

КАМАЛ ҚИЙИНЧИЛИКЛАРИ ОРТАДА ҚОЛДИ

Мана шундай қамал содир бўлиб турган вақтида энди ёз бошланганди. Дон пишиб-пишмаган чоғлар. Шаҳарга атрофдан ҳали дон ўрилиб, янчилиб етиб келмаган пайт. Йўғон чўзилиб, интичка узилган деймизми. Ҳар ҳолда озик-овқат танқислик фурсатлари. Қамал давом этарди. Шайбонийхон кўргонга киролмас, аммо кўргон атрофидан нари ҳам кетмасди.

Бобур эса ҳамон мақам турар, кўргонни топиришни сира-сира нистамасди. Аммо у эскилар айтган “кўргонни ҳимоя қилмоққа бош керак, икки кўл керак, икки оёқ керак,” – деган гап борлигини ҳам яхши англайди. “Бош бошлайди – етакчилик қилади. Икки кўл – икки томондан келадиган қўмак ва мадад бўлади. Икки оёқ кўргоннинг озука захираси билан суви бўлади.” Бобур бу гапнинг моҳиятини чуқур тушуниб етарди. Лекин унга икки тарафдан келадиган мадданинг ўзи йўқ эди. Чунки атрофдагилар ўз дардлари билан ўзлари эди. Уларнинг дардлари бошқа эди. Улар қўшилиш, бирилашиб туриб мақсадга интилишни сира ўйламас эдилар. Улар майда манфаатлар ортида сарсон-саргардон эдилар. Ҳудди бизга замондош бўлган бавзидлар сингари. Чунки улар бугунги одамларнинг ота-боболари эди-да.

Камал килиш жараёни узокка чўзилиб кетади. Атрофдан ёрдам бутунлай тўхтаб қолади. Озука етишмовчилиги бошланади. Камбағал одамлар ит, эшак этини сийишта мажбур бўла бошлашади. Олларга емиш қолмайди. Тут, кайрагоч баргларини едира бошлайдилар. Бавзидлар курук ёғочларни рандалаб, кипитини сувда ивитиб, олларига беришга мажбур бўлади. Шайбонийхоннинг кўрғонни камал килиши кўрғон ичида шундай ҳолатлар содир бўлишга олиб келди. Элга кўп отир, танқислик бўлди.

Кўрғон ичида юз берган етишмовчилик, танқислик одамларни бездирди. Улар энди кўрғонни ташлаб кетишга мажбур бўла бошладилар. Девордан ошиб қочиб содир бўла бошлади. Хатто Бобурга яқин беқлар ҳам қочиб кирдишлар. Вайс Шайх, Вайс Лоғарийлар қочиб кетдилар. Шайбонийхон эса камални қучайтира бошлади. Худди шу фурсатда Узув Ҳасан, юкориди айтиб ўтганимиз фитначи, ўн-ўн беш навқари билан камалда тиларни ёриб кўрғонга кириб келади. Бобур кутмаган ҳодиса содир бўлади. (Бу албатта, Бобурнинг Узув Ҳасанни авф этганига жавоби бўлса керак). Буни билган, яъни Бобурга кўмак келганидан хабар топган Шайбонийхон Ғори ошқон мавзесига келиб, сулҳ сўзини ўртага ташлайди. Сулҳ мактубида Шайбонийхон Бобурнинг ораси — гўзал Хонзода бетимни ўз никоҳига сўрайди. Шунга айтиш керакки, аларда Бобур учун етарли захира, атрофдан яхшигина ёрдам бўлганда у сулҳ сўзига ҳеч қандай розилик бермаган бўларди. Кўнди. Икки тараф сулҳга келишди. Бобур Шайхзода дарвозасидан чиқиб кетишга мажбур бўлди. Бобур онаси, оиласини кўрғондан бира олиб чиқиб кетди. Улар тунда чиқиб кетишди. Қоронги кечада кўп йўл юришди. Йўлда бир неча бор адашдилар ҳам. Тонг отай деганда Хожа Дийдор деган жойдан ўтишиб, Қорбут тепаликларига қараб йўл солишди. Худак кентининг этаги билан Илонўтти деган манзилни мўлжаллаб боришди. Куёш кенгликларга нур сочган. Олам чароғон. Бобур неча фурсат камал изтиробларини торта-торта ўта толиққан эди. Шаҳар муҳити оғир, изтиробли онлар ортда қол-

ганидан у ўзини қафасдан чиққан қушдек ҳис этар, осмону-фалакка қараб учиси келар, мусаффо ҳаво бағрида энгтикиб-энгтикиб нафас оларди. Бирдан кайфияти кўтарилгандай бўлди. Ҳаммаси унутилди чоти, у ўзига ўзи қулимсиреди. Ёнида келатган Қосимбекка боқди. У ўйчан эди. Қамбар Алпга назар солувди у ҳам шундай.

— Ҳей, йитиллар, — деди у жарангдор овозда. — Қани ким аввал! У отига қамчи босди. От шунга қутиб тургандек ўкдек олдинга қараб учди. Қосимбек ҳам, Қамбар Али ҳам “демак, пойга”, дейишди-да улар ҳам отларини савалашди. Уч отлик ниматидир елдек училар, гўё қулоқлари остида қувуллаб ўтаётган шамолларга етадигандек бир-бирларидан қолшмасди. Оллар ҳам “мен сендан қолмайман”, деяётгандек бир-биридан ўтишга интилиб тезроқ қопишга интиларди. Бобурнинг оти анча илгарилар кетди. Икковлари эса ортда қолди. Бобур улар қанча масофада қолганини кўрмоқчи бўлиб, ортга қараган эди, эгарни тутиб турган айил бўшаб қолган чоти, айланиб кетди. Яхшики от бир оз секинлаган эди. Бобур қутилмаганда боши билан ерга йикилди. От такка тўхтади. Шахзода сакраб ўрндан турди. Отига минди. У ўзини хушсиз сеза бошлади. Каттик зарб емаган бўлсада боши чайқалган эди. Хушсизлик кечгача давом этди. У бир оз эсини йўқотгандек эди. Ҳамма нарса унга туш бўлиб кўринар, воқеаларни ўз ҳолича идрок қилолмай қолганди. Кечкурун Илонўттида от сўйилиб қабоб қилишди. Шу қабобдан бир-икки тишлам еган чотдагина у хушга келгандай бўлди. Воқеалар энди унга аслидай бўлиб кўринди.

Олларга дам берилди. Ўзлари ҳам бир оз нафас ростлашган бўлишди. Яна йўлга тушилди. Тонг отмай Халифия кишлоғига етиб келдишлар. Ундан Дивакка. Дивакда Хофиз Муҳаммад дўлдойнинг ўгли Тоҳир дўлдой кўронбеги эди. Улар Бобурга яқин кишилар эди. Яхши қутиб олдди. Зиёфат тапқил қилинди. Дастурхонга нон, мева-чева, қовун-тарвузлар тортилди. Бобур дастурхондаги узум, олма, ноз-неъматларга боқиб туриб, фалоқатлардан омонликка, тақчилликлардан сербачиликка етишганига

Аллоҳга дилдан шукрлар айтаркан, куйидаги байтни беихтиёр хотирлаб қўйди:

**Ваҳму' усратини амонە монмур,
Янги жон, тоза жаҳонە тошмур.**

Энди ўлим ваҳимаси дилдан кўтарилиб эди. Очлик даф бўлганди. Бобур худди шу дақиқаларда омонлик ва серобчилик қадрини қалбдан янада чуқувроқ хис қиларди. Ҳамроҳларида ҳам худди шу ҳолат эди. Шунинг учун баъзан ўртага чўккан сукутнинг "ўзингта шукр, Яратганга шукроналар бўлсин!" деган сўзларини айтиб безаб турардики, бу фалокат, машаққат, оғир кўрликлардан кейинги ишрат, фароғат, лаззат албатта, бандасига яхши кўриниши табиий эди. Энди улар очлик азобларидан кутилишиб, роҳат-фароғатга етишган эди. Дushman балоси даф бўлган эди, бари ортда қолганди.

Улар уч-тўрт кун Дизакда роҳат топишди. Дам олдилар. Ўзларига келишиб, у ён-бу ён назар солгандай бўлишди. Ўзларини, уловларини тартибга келтиришгач, Ўратепега қараб йўл олишди. Албатта, уларни иззаг-икром қилган, хурматини жойига қўйган, меъбонлиқни яхши адо этган манзил эгдарига каттадан-катта миннатдорчиликлар билдиришди. Улар билан хайрлашишар экан, Бобур Мирзо Тоҳир дўлдой кўрғонбеги билан кучок олиб туриб хайрлашди. Шайхулислом уни узоқ дуо қилди. Кафтлар юзларга суртилгач, илтик хуш сўзлар айтилиб оттарга минилди. Энди олдидида Ўратепе эди.

НҲЁН КЎКАЛДОШНИНГ ҚИЛИЧИ

Бобур Ўратепе сари ўтиб бораркан йўл устида, тўғрироғи четида жойлашган Панағор кўрғонидида бир муддат тўхтаб ўтмоқчи бўлди. Илгари бу ердан бир ўтган эди, лекин у ерни тузукроқ кўрмаганди. Агрофни айланиб кўрғонга кирганда онаси Кутлуг Нигор хонимнинг хизматкори Отин ойини учратди. У Самарқанддан чиқиб пайтида улов етишмай, қолиб кетганди. Отин ойи

улар ортида пиёда йўлга чиқиб шу ерга етиб келган экан. Сўрашдилар. Бобур учрашиб қолганидан хурсанд, уни онаси хузурига олиб борди.

Нихоят улар Ўратепега етиб келишди. У Мухаммад Ҳусайн Мирзо билан кўришиб, у билан Ўратепе кентларидан Даҳхатда қишлоғини ўтказишга келишиб олади. Онаси унга Ўратепега келишганда синглиси Хўб Нигорхоним оламдан ўтганини, Авдиконда қолган отасининг онаси — катта буяси вафот этганини эшиттиради. Бобур ўтганлар ҳақида онаси олдида тиз чўкиб ни фотиха қилади. Улар жанозасида қатнаша олмаганидан дуо-фотиха қилади. Улар жанозасида қатнаша олмаганидан нифсусланиб, онасига таскин беради. Ўз жигар-батирларини ўн уч-ўн тўрт йилдан бери кўрмаган Кутлуг Нигорхоним Тошкентга йўл олади. Онаси Меҳр Нигорхоним Самарқанддан келади. Шу фурсатда Бобурнинг онаси каттик касал бўлиб қолади. Бобур ҳам онаси билан бирга эди. Онасининг касаллиги уни жуда кўркониб юборади. Яхшики Аллоҳ шифо бериб, у соғайиб кетади. Бир неча кундан сўнг Бобур хон тоғаси лутф қилиб Ўратепени берати деган умидда эди. Йўқ, умиди амалга ошмайди. У қайтиб келиб ўзига қарашли хонадонларни Даҳхат аҳолиси уйларига жойлаштиради. Ўзи катта бир оила хонадонига жойлашади. У жойлашган оила соҳиби етмишларга кирган киши эди. Қари онаси бор экан. Қария бир юз ўн бир ёшга қирибди. Бобур онахон билан кўришиб суҳбатлашади:

— Шахзода болам, — дейди қария. — Темурбек наслидан экансан. Хуш келибсан. Менинг амаким, Темурбек Хиндистонга юриш қилганда лашкарлари билан бирга жанг қилган эди. Ўша фурсатда лашкарга хиндлар йўллаган илонлар кўп зарар етказган экан. Шунга айтиб бертгани ҳамон ёдимда.

Бобур она билан суҳбатлашиб, хозир шу қишлоқда унинг невараваралари жами тўқсон олти жон ялашини, ўлганлари билан онадан таркатанларнинг ҳаммаси икки юзта эканини билиб олади. Бобур мулозимларига юкларни ташишда кўмаклашаётган йигирма олти-йигирма етти ёшлардаги қол-қора соқолли йигит ҳам унинг эвараларидан эканлиги Бобурни хайратлантиради.

Айниқса, онанинг Темурбек даврини хурмат билан тилга олиб, Темурийзода бўлган Бобурга эхтиром кўрсатишларидан у анча таъсирланди. Кариндошнинг лашкарлик фаолиятига боғлиқ кўп нарсаларни билиб олди. Шахзода табаррук ёшли она билан ана шундай суҳбатлашди.

Дехкатда Бобур анча хотиржамликда яшади. Деярли ҳар куни теварак-атрофни айланиб тоғ манзараларини мунгазам томоша қилди. Сайр унинг баҳри-дилини очар, шорона қалбига жўшқинликлар бахш этарди. Аксар ялангоёк юрар, бу билан ўзини чиниктирар, кўп ялангоёк юртанидан оёқлар тоғ-тошни унча сезмас, пишиб борарди. Ўшандай сайр жилиб юришганди. Вақт ингичка йўлда бир қорамол тепадан тушиб келарди. Бобур ёнида келатган Хожа Асадуллоҳга қараб:

— Йўлни қаранг, қорамолни қаранг. Қорамолдан кўз ўзманг, уни йўқотиб қўйманг, токи йўлнинг қаерга боришини билиб олайлик, — деди. У ҳазил аралаш, дутф қилиб форейда: Тов гум шавад чи қор қунем? — деди. Қулишди.

Бир томони киш эди. Баъзи бир йигитлар харбий сафарлардан зериккан ҳам эдилар. Шулардан бири Бобур қаршисига келиб таъзим қилди ва Андижонга кетиш учун руҳсат сўради. Шу вақт Қосимбек Бобур ёнида эди.

— У Хукмдорим, руҳсат берсангиз, бир оғиз гап. Бу киши Андижонга бораркан. Жаҳонгир Мирзога энг яхши ўз қиймин-гиздан юборинг, — деб жўнатди. Қосимбек бу гапни тўлиб, бир оз ҳажжон билан гапирди. Қосимбек, албатта, Бобурни сиёсат учун шундай қилишга ундаётган эди. Бобур ҳам буни тушунди. Дарҳол буюрди. Оқ кундуздан тикилган тешаси бор эди. Шуни бериб юборди. Қосимбек бундан хурсанд бўлди. Қулимсираб:

— Танбалга ҳам бир нарса бериб юборинг эди, шахзодам — деди. Бобур бу гапни ўзига малол олди. Танбал номи гапини келтирган бўлсада, Қосимбекнинг лафзини ўлдириси кетмади. Нуён кўкалдошнинг Самарқандда ўзи учун ясаган эгик, ясси қиличи бор эди. Шуни Танбалга бериб юборди. Бу қилич кей-

инчалик Андижонда Бобур бошига теккан қилич бўлди. Бобур шу қиличини Танбалга бериб қўйиш учун Андижонга юборгандан сўнг ҳеч қанча ўтмай қиличини ясаган Нуён кўкалдош фожиаси содир бўлади. Бобур унинг ўлимига жуда-жуда ачинади.

Ўшанда Бобур Пискентдан кўчиб Оҳангарон кентига эди. Бобур билан бирга юрган Нуён кўкалдош турухи Пискентда қолди. Бобур Оҳангарон кентидан Сомсийрак кентига етиб борганда “Нуён кўкалдош мастликда жарликка йиқилиб ўлибди” деган хабар келади. Зиёфатни мулла Хайдарнинг ўғли Мўмин уюштирган эди. Зиёфат жар ёқасида бўлади. Айтишларича, Нуён кўкалдош Самарқандда Мўминга ёмон муомала қилган кўринади. У кек саклаган ва зиёфат уюштириш орқали ундан ўч олган кўринади. Бобур дарҳол Нуённинг тутишган тоғаси Ҳакназарни бир турух киши билан воқеа содир бўлган жойга жўнатади. Улар Нуён кўкалдошнинг жасадини жар тубидан топишиб, эхтиётлик билан Пискентда тупроққа қўядилар.

Бобурга бу воқеа жуда ёмон таъсир қилади. Анча-мунча ўлимда кўз ёши қилмаган шахзода бир ҳафтагача йиғидан ўзини тўхтата олмади. Нимагадир унинг меҳри мард ўтлон Нуён кўкалдошга тушиб қолган эди. Ҳарчанд ўзини қалғитай деса қалғитолмас, Нуённинг бир номард кўлида нобуд бўлгани унга жуда ҳам алам қилган эди. Кейинчалик “Бобурнома”да Нуённинг ўлимини аъжад ҳисобидати санаси — “фавд шул Нуён (Нуён вафот этди) сўзларида топилиди”, деб ёзди.

Бир неча кундан сўнг Бобур Дехкатга қайтди. Баҳор бошлабниб қолган эди. Дов-дарахтлар кўртак чиқара бошлаган. Ҳаво анча номшаганидан, еру-осмонда сирли бир ўзгариш содир бўлаётган пайт. Бирдан Бобурга “Шайбонийхон ўратепага келтипти” деган хабар келади. У озгина одами бор бўлишга қарамай хозирлик кўради. Шайбоний ўратепа атрофларини талаб, бузғунчиликлар қилиб ортга қайтади. Бобур доvon ошиб яна ортга қайтади, Масчога келади. У бу ерда бир неча фурсат ко-

либ кетади. Атрофни айланиб юриб тошларга битиклар ёпишиб ва ёздиради. Юрти йўк, яшашга тайин манзилга ета бўлмади. Бобурга сарсону-сартардонликлар энди малол кела бошлаганини у энди хон тоғаси олдига Тошкентга қараб жўнамоқчи бўлиб ҳамроҳларига маслаҳат солади:

— Хон хузурига — Тошкентга, фақат Тошкентга боришни керак, — дейди. У сўнги нажот у ерда деган умидда эди. Қосимбоб килган мўғуллардан баъзиларини сиёсат учун қатл эттирганини Мана шу ишн учун хондан ҳадиксирарди чоғи, Тошкентга боришни истамайди. У қарамоғидатилар ва таниш-билишларининг олиб Ҳисор тарафга қараб йўл олади.

Бир неча кундан кейин “Танбал ўратепани босибди,” деган гап тарқалди. Бундан хабар топган хон Бобурга Тошкентга лашкарни чап қанот, ўнг қанот қилиб тартибга келтириб қўйди. Хон кўргани келади. Мўғулча туғ боғлаш маросими ўтказилган тўққиз туғ тикилади. Бу ишларни бир мўғул бошқаради. Уч нарсани хон босиб туради. Яна бир туғга боғланган бўз учини Бобур Мўғул мўғулча сўзларни айтиб туриб туғга ишора қилади. Хон линади. Сафдаги лашкар тенгдан овозининг борича сурон солади. Уч марта шундай қилинади. Сўнг оғлиниб сурон солишнинг аскарлар атрофини айланишга тушади. Чингизхон жорини ридатидек хонлар томонидан бажарилиб келган удум эди. Бобур ҳам ҳозир ана шу маросимда иштирок этаётган эди. Хоннинг бу қайтиб кетган эди.

БОБУРНИНГ ТУШКҮН КАЙФИЯТИ ВА КИЧИК ХОН ТОҒАСИ БИЛАН КҰРИШИШ ТАФСИЛОТЛАРИ

Бобур Тошкентда бари бир муҳтожлик ва хорликлар тортгандай бўлди. Гарчи қариндошлари уни яхши қабул қилишган бўлганда, у ўзини шундай сезарди. Негаки, навқарларнинг кўпчилигини тарқаб кетганди. Ўз кўлида юрти йўк эди. Бу дегани шахзода бўлиб туриб ўз уйига эга эмас эди. У билан юртдан санокли кишилар ҳам йўқчилиқ тирдобига фарқ бўлишганди. Вилояти йўқлиги, вилоят умидворлиги тамом бўлганлигини тоғаси хузурига келганда кейин янада яхши хис эта бошлаганди. Чунки тоғаси тиш қилиб, “мана жиян, Сизга мана шу кўрсон, боринг кўлга олинди, котиражам одамларингиз, оила аъзоларингиз билан яшайверинг,” дегандиган эди. Шундай дейишга қурбн етседа бепарво эдилар.

Бобур ана шундай тушқун кайфиятда эди. Кўрган сартардонликлар, бир жойда кўним топа олмаётгани ёни қатта бўлиб қилинган каторига ўтиб бораётган шахзодага алам қиларди. Шундан кўп ўй сурарди. Бу ҳолатлар жонига текканидан ўзига ўзи дедик: “Бундай қийинчилик, йўқчилиқ билан тирик бўлувча, бош олиб, йўқолиб кетсам яхшидур”. Яна ўзига ўзи: “Бу ахир қоршиқ, зорликку, бу ҳолда яқинлари ичиди юрғунча оёғи етганча кетса яхшимасму?!” У ўйга берилгани, Хитойга кетишни ўйлар, унинг назарида у тарафлар яқиндай туюларди. У бир кунни шу ўйларини Хожа Абдулмақоримга — маслаҳатчисига айтди. У эса шохзодага:

— Шайбоқхондай ғаним юртда пайдо бўлди, унинг зарари мўғулга ҳам, туркка ҳам тенг. Ҳали ҳозир у қучаймасдан туриб, уни бартараф этиш керак, — деб жавоб қилди.

Бобур уни тушунмади. Ўзига ўзи: “Мен боғдан келсам, у тоғдан келади-я,” деди-да, кўйди. Бобур гарчи шахзода бўлганда, тажрибали, мамлакатдаги сиёсий вазиятга тўғри баҳолашчи ва, ундан анча таъминланаётган, хонлар эътиборини шунга қаратишга интилаётган Хожа Абдулмақоримдек инсоннинг асосий мисқали нима эканини негадир тушунмагандай эди.

У ўйлаган ўйлари эътиборсиз колтанидан кейин кичик тоғасини фикридан ўтказди.

Ҳали умуман уни кўрмаган бўлса ҳам, уни кўришга нисбатан измай бошлади ўзинча. Лекин кичик тоғасини кўриш, иложи бўлган ундан мадад олиш ўйларини ҳеч кимга айтолмасди. Хожа Абуларига айтса, нима деркин, рози бўлармикан. Орасига, жонига, ундан руҳсат олиш эса умуман бўлмаган гап. У эътибор тоғасидан руҳсат олапти деб ўйлаши қолаверса, розилик бермасликлари ҳам мумкин.

Бобур шуларни ўйлаб боши қотиб юрган қуналари билан кичик тоғасидан “кичик хон ҳазратлари келипти,” деб чопар келиб қолади. Кичик хоннинг якин келиб қолганини айтишга, унинг истикболига Шохбегим, кичик хоннинг синглилари Султон Нигорхоним, Давлат Султонхоним, шунингдек, қариндошларидан Бобур, Султон Мухаммад Хоника, Мирзохон ва бошқалар уни қутиб олишга истикболга чиқадилар. Бобур хали умрида уни кўрмаган эди. Уни қутиб олгани чиққандир орасида Бобур бир оз тезлаб кетади. Кичик хон тоғасини кўриб қолган тушади. Хон ҳам шахзодани кўради-да, айтишнинг бўлишса керак, у ҳам отидан тушади. У хотиржам, бир жойдан тўхтаб кўришаман деб ўйлаган бўлса керак, ҳаракатларидан шопилиб қолгани сезилиб туради. Бобур эгилиб бориб, “Ассалому алайкум,” деди. Кичик хон ёнидаги ўғилларига шопиб буюрди:

— Отдан тушинглар! Шаҳзода билан сўрашинглар!

Кичик хоннинг ўн уч-ўн тўрт ёшлар чамасидаги ўғиллари Султон Саидхон ва Бобохон Султонлар иргиб отларидан тушинглар ва Бобур билан қучоқ очиб кўришинглар.

Шу кеча қариндош-уруғлар узок суҳбат қуришди. Бошдан ўтган иссиқ-совуқлар ва бутуннинг таъвишларини ақл-идрок етганча муҳокама қилишган бўлишди. Нима бўлганда ҳам айро тушган меҳрлар топишиб, бир-бирларидан бир дунё баҳрамани бўлишди.

Эртаси кунни Яғмо деган манзилдаги учрашувда кичик маориси бўлиб ўтди. Кичик хон жияни Бобурга мўғулча русумда танитган бош-оёқ кийим, белбоғ, эгартик, зотдор от ҳади қилишнингдек, мўғулнинг бўрқ, санъа тиккан хитойи атлас тўн, ва шунингдек, қасимнинг ёқасига (эркакларга ҳам урф бўлган) осадиган анбардон ва халтачасидек осилган, ўнг томонига ҳам худди мана шундай уч-тўрт нарса осилган ажойиб совғалар билан Бобур сийланди. Шу тақдирлаш тадбири бўлиб ўтгандан кўн, улар Тошкентга қараб йўлга тушинглар.

Уларни қатта хон Тошкентга қираверилди тайёрларлик билан қутиб туради. Чодирлар тикилган. Йирик чодирларда қатта хон ўқибди, кичик хон чодир қаршисидан юриб келди. Якин келгач отдан тушди. Хоннинг чап қўл тарафидан чодирни айланиб ўтди. Қуришаркан ерта етиб турди-да, хонга тўққиз маротаба эгилиб таслим қилди. Қатта хон ўрнидан туриб бир-бирларига қараб юртларини килди. Катта хон қучоқлашиб туришди. Кичик хон қайтганида ҳам тўққиз маротаба таслим қилди. Хон хурматига тортиқ тортиш маросими бошланди. Хон қатта хонга шунда ҳам таслим қилиб турди.

— Кичик хон озрок киши билан келиб эди, — деб эслайди Бобур. Бор-йўти мингдан кўп, икки мингдан озрок киши эди.

Бобур мўғулча кийимда кичик хон дадаси билан бирга келаркан, бу кийимда бутунлай бошқача кўринишда эди. Улуғ хон дадаси билан туриб уларни қутиб олаётган қариндошлар ичидан уни танитмаганлар ҳам бўлади. Ҳатто доимо бирга юрган маслаҳатчинини Хожа Абулмакорим ҳам танитмасдан “Булар қайси султондирлар?” — деб ёнида тургандан сўрайди. У “Ўзимизнинг шахзода Бобур Мирзолар” дейди. У:

— Мўғулча либос роса ярашибдими-а, — деб қулимсираб кўяди.

Кичик хон, қатта хон келишинглар. Танбалнинг устига — Андижонга ланжар тортишадиган бўлишди. Қандирлик доवони орқали йўлга тушинглар. Қатта хон, кичик хон ва Бобурни Охангаронга етганда тезроқ юришга ундаб ўзидан айиради. Довондан ошгандан

сўнг улар Зирконда катта хонни кутиб туришди. Шу ерда улар кўшилишиб, бир кун дам олишди. Жами лашкарларнинг ҳисоби ўттиз мингдан зиёд эди.

Улар шу ердалигида Танбал лашкар йитиб Аҳсига келгитти деган хабар келади. Хонлар кенгашадилар. Кенгаш шунга қарор қилади, яъни Бобур аскарларида бир қисм аскарни кўшадилар, у Хўжанд дараёсидан ўтиб, ўш ва Ўзганга қараб юради. Бу йўл билан у ёв орқасига ўтади. Бобурга Қамбар Али ва Соригбон итарчини лашкарбети қилиб тайинлашди. Ўн мингдан зиёд кўшин билан Бобур йўлга тушди. Хўжанд дараёсидан бироз ўтиб, Хўжон, Қуболарни кўлга қиритишиб саҳар вақти Ўш кўрғони-га етиб боришди. Ўш Бобурга топширилади. Халқ Танбалдан безиган эди. Шунинг учун Андижоннинг шарқ ва жанубидати тоғ ва текисликлардаги эл Бобурга кўшилди. Ўзган кўрғонидати-лар ҳам тобеликни маълум қилишиб Бобурга одам юборишди. Бир неча кундан сўнг Марғилон эли ҳам кўрғонбегини уриб хай-дашди ва Бобурга кўшилишди. Андижондан бошқа кўрғонлар унинг ихтиёрига ўтади.

Бобур Андижон кўрғонини ҳам тинч йўл билан кўлга қиритишни ўйлайди. Унинг максаси беҳуда қурбонлик содир этмай, қон тўқмасдан ғолиб бўлиш эди. Шу ўй билан у ярим кечаги ўшдан отланиб, бир гуруҳ йигитларни олиб Андижонга қараб йўлга тушди.

ШАХЗОДАНИНГ ЯРАДОР БЎЛИШИ ЁКИ ЎЗ ҚИЛИЧИ ЎЗ БОШИГА ТУШТАНИ

Танбалдан безор бўлган Андижон эли шахзода Бобурнинг Андижонга келиш тарафдори эди. Буни у биларди. Шунинг учун элда эгалик қилиб турган катталар билан сўзлашиш ва улар ёрдамида кўрғонга қон тўқмасдан, қурбон бермасдан қиритишни ўйлаган Бобур хос йигитлари билан Андижонга ярим кечада йўл олади. Ўшдан отланиб Чилдухтарон деган жойга келади. Қамбар Али ва

уч-тўрт бекларини катталар билан сўзлаштишга юборади, ўзлари эсрақлик билан отдан тушмай хабар қилишини кута бошлайди. Кечанинг учинчи қисми, ҳамма уйкуда, фақатгина уйқусираган отлиқлар бедор. Бирдан атрофда ҳукм сураётган соқинлиқни бузган ногора товушлари янграйди. Бобур ва унинг ҳамроҳлари учун бу қутилмаган ҳол эди. Душманнинг кўп-озлигини билиб-билмай уйқусираган соқин лашкар тарқалиб қочинга тушди. Миршох, Бобо Шерзод, Дўст Носир ва Бобур эса душман томонга от солишди. Ёрни ўққа тутиб уни тўхтатишди. Қочганларни тўхтатишиб, тартибга солишиб, нимага бундай бўлганини суринштирилиб, тартибга бўлган экан. Яна ўша талон-тороқ қилишга ўрса воқеа бундай бўлган экан. Яна ўша талон-тороқ қилишга ўрганган Аюб Бекчинининг ихтиёридаги мўтуллар иш кўрсатишган эди. Мўтуллар (тунда талончиликка чиқишган) Бобурнинг соқин лашкаридагилар билан ўронлашадилар (парол айтишадилар), на-тижада антаганимоччилик бўлиб, мўтуллар ногора чағлиб сурон солиб юборишди. Отишма бошланади. Хатолик туфайли соқин лашкар бир жойда турмай тарқалиб кетади.

Бобурнинг режаси амалга ошмади. Ички хож ва арбоблар билан олиб боришган музокаралар натижа бермади. У ўшга қайтди. Лекин Танбал тарафда саросима бошланди. Унинг тарафдорлари қочинга қиритишди. Айримлари Бобур тарафга ўтиб келишди ҳам. Келганлар “Танбалнинг иши бузилиш арафасида, Танбал уч-тўрт кунда аниқ тамом бўлади,” дейишарди.

Демак, Бобур учун бу ҳолат айни муддао эди. Энди ишни жадаллаштириш зарур эди. У тезда отландида, Андижон устига лашкар тортиди. Бу вақтда Андижон кўрғонидида Танбалнинг қичик иниси Султон Муҳаммад Қалпўк кўрғонбошлиқ қиларди. Бобур Андижон жанубидаги Ҳоконга пешиндан кейин ҳужум бошлайди. Бобур ҳужумчилар ортидан келиб, худди шу дақиқаларда Айш тепалиги ёнига келиб туради. Қалпўк ҳам нариги тарафдан беш қоз киши билан кела бошлайди. Бобур ёв билан қозлашади. Бир-икки қилпч уришга интилан ёв бирдан қочинга қиритишди. Бобур ва йигитлари уларни қувиб асир олади. Бу вақт энди намозшом қириб қолган эди. Бобур тезроқ кўрғон дарвозасига

етишни ўйлар. Унинг учун вақт ғанимат туюларди. Тажрибали бекларидан бири Камбар Алибек: “Кеч бўлди, қоронғида кўрғонга яқинлашсак тўғри эмас, эрталаб кўрғонни ўзлари топиришида мажбур бўлишди,” дейди. Бобур кўрғонга етай деган бир пайт онда ҳужумни давом эттирганда, кўрғон унинг ихтиёрига ўтган бўларди.

Чоп-чоп, қувди-қувди, кун бўйи жанг қилган йигитларни ичига толқитирган эди. Қоровул кўйилмай, довул чалувчиларсиз Бобур Камбар Али отини чоптириб бораркан, “Ёв босди, туринг!” деб қичқирарди. Қуролланган холда ухлаётган Бобур отта ирғиб минди-да, ёв тарафга қараб от солади. Бобур атрофидоғлар ўнгига эди. Бобур ўк отиб бир ёвни қулатади. Яна бирини ёв марказини қувиб кетади. Ўўларда юзгача лашқари билан Танбал турарди. У бир киши билан ёнма-ён от устида эди. Бобур камонга кўйилган ўкни Танбалнинг дубулгасини мўлжаллаб отади ва тезда садоққа кўл чўзади. Яшил қиррали ўк. Хон дадаси берган. “Хайр кетмасин,” дейди-да қайтариб жойига солиб қўйди. Яна бир ўкни пайпаслаб олгунча у анча илгарилар борарди. Танбал ҳам илгарига бу иккинчи томондан кўчага қиршади-да, юзма-юз бўлишди. Бобур кўлидаги ўкни Танбал қалқонининг тутқич томонини мўлжаллаб отади. Худди шу фурсатда шахзодаданнинг ўнг сонига ёй ўк санчилади. Бошида дубулга бўрки бор эди. Танбал Бобур бошини силмаганига қарамасдан унинг боши яраданган эди. Бобур қилинч суғуришга фурсат қолмаганини сезиб от жоловини чапта бўрди. Қилинчининг яна бир зарби садоққа келиб тушди. Саққиз қадамча ортга юрган ҳам эди. Бобур ўз пиёдалари қуршовида ортга қайтишга мажбур бўлди.

Бобурнинг бошига теккан ҳалиги қилинч, Қосимбек давлати билан Танбалга соғна қилиб жўнатишган, раҳматли Нуён кўкалдошдан хотира бўлиб қолган қилинч эди. Такдирни қарангки,

ушга фурсатда шахзода бу қилинчни Танбалга бергиси келмаган эди. Нимага бергиси келмаган ўшанда ўзи бу ҳолатнинг сирини билмаган эди. Аммо қалбида ижриганиш пайдо бўлганди. Шу фурсатда ўша воқеани эслашга Бобурда имконият йўқ эди. У шонини Хокон аритини (катта суз оқалган сой асли) қичик жойидан ўнб ўш сари йўлга тушди. Ёв кўлига асир тушгандар қолдилар. Ўк еб ярадор бўлган бир неча қишлар ва Бобурнинг шахсан ўзи катта ташвишлар билан ўш сари қириб боришди.

Орадан икки кун ўтди. Бобур ўшдан Андижонга қараб келди. Бу вақтда хонлар (катта хон тоғаси ва қичик хон тоғаси) Танбалнингдан тушиб, Андижон яқинига келишганди. Катта хон сайхонлик ёнида Қўштегиримондаги Эсандавлат бетим (Бобурнинг катта онаси) боғига тушганди. Қичик хон шу манзилдаги сал наридаги Бобо Таваккул зиёратгоҳида эди.

Бобур аввал катта хон хузурига борди. У жинини кўриши билан кўлга қиритилган жойларни қичик хонга берганини айтди. Гап орасида Бобурга айтган узри шу бўлдики, “Шайбонхондек ғаним қучаймоқда. Самарқанд унинг кўлида. Шунинг учун Хўжанд дарёсининг жанубий вилоятлари Андижондан бошлаб қичик хонга, Ахсидан бошлаб Хўжанд дарёсининг шимолий вилоятлари сизга, шахзодам! Сал ўрнашиб олайлик, Самарқандни олсак, сизга берамиз,” дейди. “Ундан сўнг Фарғона батомом қичик хонники бўлади”.

Бу катта хоннинг тўё шахмат ўйинидаги ўзгача қилаётган “дакировка” – хийласи эди. Бобурнинг ота мерос мулкани қичик хонга бериш билан хийла тинч тарафларни ўз уқасига, серғалва томонларни жининга “мана сенга, кўлингдан келса бошқар”, дедимокда эди.

Бобур нима ҳам дея оларди. Чорасиз эди. Хўкмдор катта тоғаси шундай деб тургандан кейин кўнмасдан илож йўқ эди. Истат-истамас тоғалар кўлига қарам бўлиб қолган жиян бу таклифга кўнишга мажбур бўлади.

Бу ташларни эшитиб турган Салтоҳ лақабли бети Камбар Али секин Бобур ёнига келиб:

— Кўрдингизми хазрат, дарҳол ўз кўлларида киритган инноятларини ўзларига олишди. Булар билан ишнингиз юришмалариди. Ҳали ҳам ўш. Маргилон, ўзган эгаланган, эл-улус кўлинга. Дарҳол бориб ўша қирайлик, кўрғонларни беркитиб, чиқаринг-да, вилоятларни Танбал билан дўстона бўлишни олинг, — деди.

Бобур унга шундай жавоб қилди:

— Бунинг иложи йўқ. Хонлар туғушганларим. Буларга навкарлик қилганим Танбалга подшоҳлик қилганимдан ортик.

Қамбар Алибек Бобурни ўз йўлига соломлади. Айтиб қўйиб бу гаплари хонга маълум бўлиб қолса, бир қори ҳол бўлишидан кўржиди шекилли, уч кундан кейин қочиб Андижонга Танбал тарафга ўтиб кетди.

Бобур катта хон дадаси олдидан чиқиб, қичик хон дадаси олдида борди. Хуши бошида бўлсада, оёғидан ўқ яраси азоб бергунлик кўриб қолди, уч кундан кейин қочиб Андижонга Танбал тарафга ўтиб кетди.

— “Иним, баҳодир бўлибсиз,” деди у шахзоданинг кўлидан тутаркан чодир ичига етказиб. Чодир ичи кўримсиз бўлиб, бестартиб эди. Хон ўзи ўтираётган чодир ичининг бир томонида қонуи, устиди ўтириб анча суҳбатлашди. Хоннинг “Иним, баҳодир бўлибсиз!” дегани Бобурга берилган жасорат, ботирлик унвони эди, ўша фурсатда. Бобур ростдан ҳам юрт учун олиб бориётган бу жангларда мардлик намунасини кўрсата олганди.

Бобур қичик хон хузуридан чиқиб ўрдага кетди. Унинг жароҳатдан азоб торгётганини кўрган қичик хон шахзода орқидан Атика бахши исми жарроҳни юборади. Мўғуллар ўша вақтда кўриб туриб жун куйдириб босишни буюрди. Ичгани ўсимлик илдизидан тайёрланган дори берди.

Бахши, яъни жарроҳ Бобурга муолажа усулларини тушунтираркан жағи тинмасди:

— Бировнинг интичка пойчаси синиб, бир тутамча ери май-майида бўлиб кетибди. Этини ёриб, суякларини олиб ташлаш керак. Суяк ўрнига дорини ун қилиб солдим. У дори суяк ўрнида бўлиб кетди. Оёғи соғайиб боғидек бўлиб кетди.

Бобур жарроҳнинг сўзларини мулоҳаза қиларкан, бундай дорини усуллари вилоят табиблари кўлидан келмаслигини ўйлар, шунда “қани эди, шундай билимдон жарроҳлар кўп бўлишса” дея фикр қиларди.

ШАЙБОНИЙХОННИНГ “БОРАШМАН” ДЕГАН СЎЗИ, ТАНБАЛНИНГ ХОНЛАРНИ ТАЪҚИБ ЭТИШИ

Андижон атрофида жойлашган хонлар кенгашади. Кенгаш қарорига биноан Бобурга лашкар бириктирилади. У Аҳсининг қилиши, хонлар эса Андижон кўрғонини камал қилишга киришади. Бобур ўзига бириктирилган лашкари Аҳси сари бошлаб йўлга тушади. Ўша пайтда Аҳсида Танбалнинг иниси Шайх Боязид бошлик эди. У акасининг маслаҳати билан Бобурга тарафдорлик билдириб (хўйла йўлида) одам юборади. Бобурнинг хўйла эканлигини билсада, яна бир кўнгилли Шайх Боязид мен томонга ўтар деб ўйлайди ва унинг тақлифига рози бўлади. Шу билан бирга бу ишдан хонларни хабардор ҳам қилиб қўяди. Хонлар: “Борсин, нима қилиб бўлсада Шайх Боязидни тутсин,” деб тайинлашади, ўзлари Андижон кўрғонини камал қилишга киришади.

Бобур бошчилигидаги мўғул кўшини Аҳси атрофларини талон-торож қилишга қирғишди. Бобур ўзи юздан ортик қирғиш билан Шайх Боязид аҳли ва шартига биноан Аҳсида кириб боради. Боязид шахзода истикболга чиқиб уни иззат-хурмат билан қутиб олади. Иниси Носир Мирзонни ҳам олиб келган бўлади. Ташқи кўрғондан Бобурнинг отамерос иморатлардан бирига жой тайин этган бўлади. Бобур ўша жойда кўним топади.

Бобур катта лашкар билан Аҳсини кўлга олиши, Бозидни оsonликча кўлга тушириши мумкин эди. У келишиб кўннин учун ундай қилмайдди. У ўз аҳдини бузишни ўзига номуносиб иш деб билади. Шунинг учун у “Бобурнома”да “Бу макру фириб бонинг одат ва усулимиз эмас эди. Алаҳхусус, орада аҳд бор эди,” деб ёзган эди.

Худди шу вақтда Танбал Шайбоқхонга акаси Бек Телбонни юборди. У акаси орқали ўзининг Шайбонийга итоатда эканини билдиради. Яна айтидики, тезда ёрдам кўлини чўзмаса, Андижон кўлдан кетиб қолишни маълум қилади. Шайбонийхондан Танбалга хат келади. Хатда биргина сўз ёзилган эди. “Борапман”. Бу сўз Танбал одамлари томонидан тезда атрофга деган гап-сўз тарқайди. Дағдага маъносини тўла ифодалани тоғалари катта хон ва кичик хоннинг юрагига кўрқув бўлиб чўкади. Доимо таҳликада яшаётган, Шайбонийхоннинг қучайиб борганидан хабардор ака-ука хонлар типирчилашиб қолган келиб қолгандек туюлади. Улар Андижонни ташлаб кўч-кўроғини, қанча лашкарини эргаштириб йўлга тушадилар. Кичик хон янча адолатпеша инсон эди. Мусулмончилик удумлирига қатъий амал қилар, одамларга шафқатли бўлган. Лекин аскарлари, айниқса ўш ва Марғилонга кирган жангчилар эл қутган ишни қилишмади. Оддий халқни талаб зулмини қучайтирдилар. Натанжада, ўш, Марғилон эли хонлар Андижонни ташлаб кетишгач, уларнинг ҳамма одамларини “ур қалтак – сур қалтак” қилишиб юртдан хайдаб чиқардилар. Чунки эл-улус ўз бошига тушган бу бесаранжомликлардан тўйган, Танбал зулми, хонлар зулмини уларни жонидан тўйдирган эди.

Хонлар Марғилон Қонибодом орқали (Бобур “Қандибодом” деб ёзди) ортига қайтишди. Танбал уларни изма-из Марғилонгача таяқиб қилиб борди. У шу фурсатда урушсиз улар устидан талаба қозонган эди. Шайбонийхоннинг “Борапман” деган жи-

рагидор сўзи катта қуча эга эканлигини ҳис қилар, бир қилич қопмасдан тоғиб бўлганидан ўзида йўқ хурсанд эди. Шундан-ми отнинг устида елкаларини кериб туриб қичқарар, қичқирити кенгликлар узра янграб опислардан акс-садо бергандек бўларди. Мулозимлари у ҳар қичқирганда сардорининг бу хурсандчилигини ўзларича қулмасираб қўйишарди.

Бу вақтда Бобур Бозид тайин этган жойда эди. Отасидан қолган биноларга назар солар, отасини эслар, барваста гавдаси, кўркам чехраси кўз олдига жонланар экан, ўзини хўрсиникдан тиймасди. Лекин ўзини хушёр тутар, қандай воқеа содир бўлишидан қатъи назар тараддулда эди. У хонларга нисбатан ишончининг йўқотган, улардан яхшилик келишига кўзи етмас эди. Танбал жўнатганми, укаси Жаҳонгир Мирзо Марғилондан келиб қолди. Ака-ука кўришишди. Шу пайт Шайх Бозид ҳам кўрқув, ҳам галити бир ҳолда, безовта кўринишда, эсанкираган тарзда шахзода қорписида пайдо бўлди.

Бу вақт Бобурга бириктирилган Аҳси кўргони атрофини талон-торож қилаётган лашкар хонларнинг йўлга чиққанини эшитиб, лашкар бошлиғи билан хонлар ортдан эргашган эди. Бобур Аҳси кўргонида бор-йўғи юздан ортик киши билан қолган эди. Қолган воқеалар асар бошида тасвирланган тарзда давом этди.

Боки Бобурга келиб қўшилгандан бошлаб унинг гашига тета бошлади. Бўлмаса Бобур унга эрк-ихтиёр берди. Қандай сўз айтса, нима иш қилса унинг сўзи сўз, иши иш бўлди. Бобур ундан бирор бир химмат ва хизмат кўрмади. У эса шахзодаларнинг подшоҳзодалигидан фойдаланиб нима қилса қилди. Лекин қайтими-та истаганча адабсизликлар этди. Ўрни келиб қолганда эса уни ноқулай ахволларга солди.

Боки ҳасис одам эди. Шу билан бирга акасидан ўтганми, ичи қоралиғи ҳам бор эди. Термизни ташлаб чиқиб Бобурга қўшилганда кўл остида ўттиз-қирқ мингта етар даражада кўйи бўлган. Шунча кўйи бўла туриб, Бобурнинг наварлари очкидан силдаси қуриса ҳам пода-пода кўйларини улар олдидан хайдатиб борарди-ю, аммо “битта-дримтасини олинглар, сўйиб фойдала-

нинлар", демасди. Бобур ҳам индамасди. У шунака бир инсон эдики, кейинчалик "Вақоснома"сида ёзганидек, Бобурни подшоҳ қилиб кўтарганига қарамай Боки – ногорасини ўз эшитишдан қалдирарди. Боки Чатонийнинг ана шундай инсон эди. Ҳеч ким билан самимий эмасди. Ҳаммани ёмон кўрар, ўзидан сат устунроқ кимса бўлса, ундай одамни ҳеч кўролмади. Даромад мановлари кўп бўлишига қарамай шукур қилмас, ҳар сония бойлигини яна кўтайтирсам, дер эди ҳолос. Бобур орқали ва унинг обрўини билан талай бойликларни кўлга киритаётганига қарамай донм уни ташлангирар, ноз қилиб тез-тез "кетаман" деб қоғларди. Бўла-маса энг қатта мансаб – эшиқоғалик ҳам Бокига бериб қўйилган эди. Шунга ҳам шукур қилмас эди. "Кетаман," дер, Бобур узр айтиб йўл бермасди. Чунки унга ҳам бадфеъл бўлсада шундай одам керак эди. Сийсат учун у шунга мажбур эди. Лекин Бокининг бадфеъли Бобурнинг жони-житига тегди. У ўшандай "кетаман" деган сўрўвлардан бирита индамасди. Энди чидашга чегара қолмаганиди. Қелиб Бобурга қўйилганда ёз бўлса, ўшандай ёз қулнирининг бирида унга Мирзо руҳсат бериб юборди.

– Ҳукмдорим, – деди Боки қийик кўзларини ер остидан подшоҳга тикиб, овозига ялтинганмо оҳанг берган бўлиб. – Ижозат берсангиз кетсам.

Улар Ҳубён довоида ёнма-ён юрганларидек яна ёнма-ён боришарди. Бу гал Боки қора тўриқда эмас, саман қапқада, подшоҳ эса тим қора утқур бедовда эди.

– Ҳа, лаббай, – деди Бобур ўйчан ҳаёлларини йитиштириб, – Нима дедилар...

Демак, Бобур Бокининг одадлати сўровининг маъносини тушунган эди. Боки Чатонийнинг подшоҳ ҳозир яна "йўк, юриб туринг", дейди деб ўйлади. Бобур унинг оқишдан келган салқи, ҳом семиз юзига қаради. Жавоб олмай, – "Ҳўп, майли боринг," – деб қўшиб қўйди ва ўз отининг қорнига никтади. Тулпор шитоб илгарилади. Боки ортда қолди. Қосимбек отини елдириб подшоҳнинг ёнига етиб олди. Энди улар икковлон ёнма-ён олдинги сафда кетишарди. Отлар ўйноқлаб йўртиб бораркан, Бобур

ни сўлоқатли бек ўзаро ниманидир муҳокама этишар, Қосимбек бошини силжитиб, тасдиқ маъносини билдирарди. Бобур ортда қолган Бокига бир қараб қўйди. Қарадино, Дуки кетидан ўтиб Чутони қишлоғида тўхталгандаги ҳодисани ўйлаб ҳаёлга толди. Унинг Ҳиндистон нияти билан отланилган қушлар эди. Синд дарёси қирғоқларида талай-талай юрлар ортда қолдирилиб, олдинга қараб юриларди. Отларга емиш кўп эди. Дарёдан Пир Қону сари юриланган сўнг ахвол ўзгарганди. Қўқаламзорлар тугатганди. Отлар энди оч қола бошлаганди. Лашкарларнинг отлари очликдан силласи қуриб, юришга мажол қолмасди. Кўп навқарлар отларини ташлаб, уловсиз юришга мажбур бўла бошлаганди. Уловсизлик оқибатида Бобур ҳам йўлда чодирини ташлаб кетишга мажбур бўлганди.

У пайтлари одад шунака эди. Ҳарбий ҳаракатда ҳар қим ўз қолига ўзи қуонарди. Бу подшоҳ, бу лашкарбоши, деган галлар йўқ эди. Лекин берилган топширик бажарилар, ёки шу йўлда жондан кечиларди. Бобур лашкарлар орасида шундай тартиб ўрнатиб олганди. Унинг кейинги пайтларда кўлга киритаётган мунафакатчилари ҳам шу туфайли эди.

Ўшанда тунда ёмғир ёккан эдики, чодир ичидати суя чакка ўтганидан тўпикка чиққан эди. Шунда Бобур ухлай олмаган. Ёлдамларни чакка ўтмаган жойга тахлаб, баланд қилиб унинг устида ўтириб чиққанди. Манақатлар билан тонт оттирганди. Ўшанда икки бор қўнилгандан кейин Жаҳонгир Мирзо қелиб акиси қулоғига:

– Ҳилватда айтадиган гапим бор, – дейди.

Бобур:

– Ҳўп, яхши, – дейдию уҳасини четроққа бошлайди. Жаҳонгир Мирзо акиси қулоғига:

– Боки кеча подшоҳни етти-саккиз киши билан Синд дарёсидан ўтказиб юбориб, сизни подшоҳ қилиб кўтарайлик деди, мента – дейди.

Бобур:

– Бу кенгашда қимлар бор эди? – деб сўрайди.

—Менга бу гапни Бокибекнинг ўзи айтди, — деб жавоб қилди Жаҳонгир Мирзо.

Бошқаларни билмадим. Афтидан Саййид Хусайн Акбар ни Султон Али чуқра, яна Хусравшоҳнинг бек ва кичик беклари, йигит-яланглар борга ўхшайди. Ўзингиз бир текшириб кўринг.

Бобур шунда тутишганидан ич-ичидан миннатдор бўлганди. Жаҳонгир Мирзонинг бу иши акасининг уни Коҳмардда бу бадбахт, итҳо ва фасодчи Бокибекдан ҳимоя қилганига чин укалик — жигарлик жавоби эди. Ўшанда Бобур асли ҳасилга тортувчи бўлибиса нисбатан хушёр бўлиш зарурлигини яна бир бора сезгани ва мулоҳаза қилиб кўйганди. Мана энди вазият етилганди. Бобур ўша Жаҳонгир Мирзо билан бўлган хилват суҳбатни ўйларкин, дабдурустдан деди:

— Кетасизму?

Бобурдан бундай кескин жавобни кутмаган Бокининг ранги қув ўчганди. Энди кеч бўлганди. Подшоҳ унга руҳсат берганди. Кетиши керак эди у. Лекин у кетишни хоҳламасди. Хоё кишини чакириб “подшоҳ менадан тўққиз гуноҳ содир бўлмагунча жазоламайман, дея шарт қилганди. Бор айт, шу шартда турсун”, дейди. Бобур Мулло бобога Бокининг ўн бир гуноҳ содир этганилигини бирма-бир айтиб, “энди кетсун, жавоб,” дейди. Боки кетишга мажбур бўлади. Уни ажал қувган эканми, подшоҳ Бобурдан айрилгандан кейин ҳеч қанча ўтмай ўлимга мубтало бўлади. У ҳулки ёмон бўлсада, Бобурдан ёмонлик кўрмай жони омондан юрган эди. Ажрашдию, ўзининг ёмонлиги бошита етиб, ажалга рўбарў келди.

ЙЎЛТУҲАРАЛАРГА ЖАВОБ ЖАНГИ

Хусравшоҳнинг укаси Боки Бобур Мирзо Аму ёқасига келиб кўнганда кўшилган эди. У акаси Хусравшоҳдан ҳам ўтган ўта сур, очкўз беклардан эди. Бобурга келиб кўшилиб, унинг барча инон-ихтиёридан унумли фойдаланишга киришадди. Ёш,

очиккўнглил шахзода унинг инжиқликларидан “хўп,” деб индамай юравереди. Ҳасис, даял, ҳасадчи, ичикора, бировни кўролмайдиган бу одам Бобур ёнида юриб эрк-ихтиёри баланд қилишга айланиб олади. У Термизни ташлаб Бобурга кўшилганида ўзи таҳминан ўттиз-қирқ минг кўйга эга эди. Бобур Қобулни эгаллагач, Қобулдан тушадиган даромаднинг ҳаммаси, савдогарлардан олинадиган божига ая уники эди. Қобулнинг қалъабетилиги ҳам унда эди. Панжхир, Қадий, Ҳазора, Кўшмак, Эшикоғаллик мансабдорини ҳам егаллаб турарди. Бобур буни билиб турса ҳам индамасди. Кенглик қиларди.

Бокининг инжиқликлари кундан кун ортиб кетади. “Мен кетай, хуқмдорим!” деб руҳсат сўрашдан тийилмай қолади у. Охири Бобур юқорида айтганимиздек руҳсат беради. Чунки унинг фитналари кўпайиб шахзоданинг анчайин жигибйронини чиқарган эди. Аммо Боки руҳсат сўраганига пушаймон бўлди. Энди кеч эди. Ўзининг бир неча нажқари уни одамлари билан Хайбар деган жойдан ўтказиб қайтишди.

Боки Готиёнинг қарвонига кўшилиб, Нилобни кечиб ўтади. Хусайн Дарёхон Қачақотда эди. Илми йўл тўсиш, мол талаш эди. Бокининг хабарини эшитиб, йўлини тўсиб чиқади. Боки билан боранглари ўраб олади. Бокини ўлдириб, хотинини олади. “Биз Бокига ҳеч ёмонлик қилмаган эдик, — деб ёзади Бобур шу ерда. — Лекин у ўз ёмонлиги қасрига қолиб, ажалга мубтало бўлди.”

Боки билан ботлик воқеалар шу ерга етганда ўз ниҳоятига етди.

Киш қилишгани қила бошлаган. Қор ёниб атрофни оқликка ўраган. Бобур Қобулдаги чорбоғда эди. Ҳижрий 909 йил қишининг яхши келиши унинг қайфиятига таъсир этган дамлар. Ўтириб Қобулга келиш жараёнларини эсга оларкан, ҳаёлига туркман жангариларининг бир неча бор кўрсатган бедабаликларини эслади. Улар Бобур билан бирга келаётганларга кўжис-кўжис хужум қилиб роса унинг асабига теккан эдилар. Шулар ҳаёлидан ўтаркан, шу қишининг очик ҳавосида уларга хужум қилиб, ўша қилгилликларининг ҳисоб-китобини қилса бўлмайдимми? Бу савол

уни жонлантирди. Эртаси эрталаб бир киём лашкарини йўлга хозирлик кўриши хакида амр эди.

Суворийлар Бобур бошчилигида йўлга тушдилар. Максалд туркман хазорасини талон-торож қилиб адабини бериб келиши эди. Дарайи Хуш оғзида — Жангалакда хужум бошланди. У муваффақиятга эришти. Хазора кўп бўлмасида, оз-моз таланди.

Дарайи Хуш яқинида бир тор бор эди. Суворийлар хужумига дош беролмаган бир турух хазора шу торта чекиниб яширинишди. Бобур билан кўп жангларда бирга бўлган (шаҳар хариб бўлим бошлиғи) кўрғонбетиси бор эди. Исмйи Шайх Дарвеш кўкалдош бўлиб, ёй отишга жуда уста эди. Ёйни қуччи тортиб, ўқни нишонга беҳато отарди. У ўша торнинг оғзида билмасдан яқинлашиб қолади. Ичкаридан бир хазора унинг кўксини мўлжаллаб ўқ отади. У отдан куламаган бўлсада, ўқ беҳато теккани учун кечга бориб жон таслим қилади. Ўқни беҳато отадиган мерган жангчисининг бир хазора отган ўқдан ўлганига Бобур қайиуради. Илож қанча, жанг қурбонсиз бўлмайди-да. Такдир — унинг қисматида шу битилган экан.

Дарайи Хуш ғалага жой. Даранинг киравериши — оғзида тоғ тошлари торайтириб қўйган дара жойлашган. Йўл тоғнинг қок белида. Қуйи тарафи тик қоялардан иборат. Юқори қисми эса янада ноқулай, юриб ўтиш қийин бўлган йўл бор. Огиллар бу йўлдан битта-битталаб ўтади. Ўтишда эҳтиёт бўлишга тўғри келади. Шундай қилинмаса ҳалоқат содир бўлиши мумкин.

Улар тор тоғ йўлидан ўтиб, (қуёш бошишга яқин) икки намоғ орасига вақтда тепада қулай бир кенгликда тўхташди. Суворийлар қаердандир хазоранинг семиз бир туқсини тутиб келишди. Дарҳол уни сўйдилар. Ҳамма оғ қолганди. Бир қисми, атрофдан топиб келинган ўғинни ёқиб, унинг чўтида қабоб қилинди. Бир қисми тарқатилди. Бобур туянинг эти мазали бўлишини билмаган эди. Роҳатланди. Айримлар уни кўй тўшгидан фарқ қила олмадилар.

Эртасига эрталаб хазоралар қишлоғтан манзиллар сари йўлга тушди. Йўлда бир одам дуч келиб: “Бир тор жойда хазора-

лар сув кечигини шох-шаба билан тўсиб қўйишган. Қочмоқчи бўлганлар билан урушмоқдалар”, деди. Буни эшитган захоти Бобур отини жадаллатди. Суворийлар унга эрталанди. Бир оз йўл юрилгач, хазоралар урушаётган жойга етишди.

Қор кўп ёққан эди. Қолаверса, йўлни аниқлаб олиш ҳам қийин эди. Йўлдан чиқилса юриш қийинлашарди. Тақоб сувининг қирғоқлари бутунлай музлаган. Қор, дарё қирғоқларининг музлашани сувдан ўтишни қийинлаштиради. Сув тўсиб қўйилган. Кечувда сув тўшланган, ўтиш оғирлашган. Қирғоқда отлик ва яёв ҳолда жанг қилишарди.

Бобурнинг эътибори бекларидан Муҳаммад Али Мубашширбек мард йигитлардан эди. У илғарилаб кетади. Биқинини мўлжаллаб олиб ўқ отишди. У ўша захоти жон таслим қилди. Бобур буни кўриб, бошини сарак-сарак қиларкан, лабини қаттиқ тишлади. Шошилгандан совут қийилмаганди. Шу ҳолатда бир-икки ўқ шаҳзоданинг бошидан визиллаб ўтди. Ёнида кетаётган Аҳмад Юсуфбек таъвишланиб: “Яланғоч (дубула йўқ демокчи) жангга кириб бориқсиз. Икки-уч ўқ бошингиздан ўтди.” деди. Бобур унга: “Сиз мардона бўлинг. Менинг бошимдан бунақалар кўп ўтган,” деб жавоб қилди. Шу пайт Қосимбек совути билан сувдан келиб ўтиб от солган эди, хазоралар қочинга тушди. Урушаётган Бобур йигитлари уларни асир ола-ола қочанлар ортидан қувиб боришди. Шу жойнинг ўзида Бобур бекларидан Қосимбек, Ҳотам, Кепакларни кўрсатган жасоратлари учун тақдирлади. Хотамга Шайх Дарвеш кўкалдошнинг мансаби — кўрғонбетиликни ниньом қилди. Ўлганларни маҳбус турух йўл-йўлакка дафн қилиб борди. Улар қўй-йилқиларга мўл хазора қишлоқлари сари кириб боришди. Қув кеч бўлди. Сўнг ортга қайтишди. Йўлдаги қишлоқда хазораларнинг уйларида тушни ўтказишди. Қор қалин эди. Отнинг қорнигача чиқарди. Кечаси кўрикчиликда турганлар тонг отгунча от устидан тушмадилар.

Эртаси эрталаб барвақт қайтишди. Дарайи Хушнинг ичиди хазоралар қишлоғида тўхтаб, ундан Жангалакка тушди. Бобур Ўрак тағойи ва баъзи бир бекларга “Кеча Шайх Дарвешни ўл-

дирган хазораларни жазоланглар," деб буйрук берди. Улар ҳамон гор ичида эди. Беклар бориб ўт ёкиб, гор ичига тутун хайдашди. Ундан ташкарига қочиб чиққан етмиш-саксон хазора кўпта олинди ва жазога муҳолато бўлишди. Улар хазора юришидан кейин — Нижровдан мол йигиб олиш учун Борон Сайхонлигининг пасти Ойтуғди тупроги сари йўлга тушдилар. Бобур Ойтуғди ерида эканида укаси Жахонтир Мирзо у билан кўришгани келди. Шу ерда анча вақтдан бери кўришмаган жигарлар бирта бир дастурхон атрофида ўтиришга муяссар бўлишди. ✕

СУЛТОН ХУСАЙН МИРЗОНИНГ ШАЙБОНИЙХОНГА ҚАРШИ ЮРИШ ТАРАДУДИ ВА БУ ЮРИШ НАСИБ ЭТМАЙ ТАНГРИ РАҲМАТИГА БОРИШИ

Ҳазора юришидан кейин Бобур хасталаниб қолди. Анча дард тортди. Шунга қарамасдан у атрофга диққат билан қудок тутар, воқеалар ривожини қандай бормоқда. Айниқса қуддан қун қучайиб кетаётган Шайбонийхондан келаётган хабарларини эшитиб хушёрлиги ортиб бораётганди. Нижров дараларидан Пижронда Ғайн кентининг бошлиғи Хусайн Ғайнинг ака-укаларини атрофига йигиб олиб Бобурга нисбатан иттиҳозликдан эди. Бу Бобурнинг ғашини келтирарди. Шунинг учун қудлардан бир қун иниси Жахонтир Мирзони лашкар тортиб уни тартиб олиб чақириб қўйишга юборди. Қосимбек ҳам ўз лашкарларини олиб у билан борди. Улар қуч билан ёвни енгилди, иттиҳозларини бўйин сундиришди.

Бобур шу киши Бўстонсаройда яшади. Сотаганидан кейин чорбоқка чиқди. Жахонтир Мирзо акаси билан кўришгани келди. Аммо унинг чеҳрасида самимийлик йўқолгандай эди. Бунга сабаб Бобурга қарши фитна уюштирувчилар уни йўлдан уриштирилгани, бу сир фоти бўлиб қолганди. Аммо Бобур бунга эътибор қилмади. У бир неча қун шу жойда туриб кейин қудроқлар билан бўлди. Жанглар уюштиргани Ғазна тарафга қараб кетди.

Мана шу дамларда Шайбонийхон қучайгандан қучайиб борибди. Самарқанддан чиқиб бориб Хоразмга ўн ой камал уюштирди. Бу камал жараянида жуда кўп урушлар бўлиб ўтди. Хоразм йигитлари унга қарши мардоналиклар кўрсатишди. Ҳар бир жангга режа билан ахилликда олиб боришди. Айниқса, ўқотарлик масаласида ўзларининг маҳоратларини мунгазам намойиш қилдилар. Уларнинг маҳорат билан отган ўқлари қалқонларни тешиб ўтар, отган ўқларига совутлар, хатто икки қаватли совутлар ҳам дош беролмай тешибди кетар, душман ер тишлаб қоларди.

Бобур бу ерда ўзи бўлмаган бўлсада, махсус одамлари орқали маълумотлар олиб турди. Бўлиб ўтаётган воқеалар унга беш кўлдай маълум эди. Ҳаммаси иқир-чикиригача унинг кўз олдидан ўтиб турарди. Шунинг учун ҳам у Шайбонийхоннинг Хоразмни қамал қилишини ўз асарида батафсил баён қилдики, худди унинг ўзи ўша жойда бордай тасвирлайди.

Жанг давом этаркан, баъзи йигитлар юраксизлик қилади. Шу кўржолар, қолаверса кўржоларга шерик бўлиб қолган сотқинлар (Шайбонийхон урушда қарши томон сотқинларидан ҳам унумли фойдаланган) ташқаридан ёрдан бўлмагач, қудамсизлик қилишиб душман билан қелинади ва кўрғонни очиб беришади. Ёвни кўрғонга қирғизади. Бу хийнатга Хоразм фарзанди — мард инсон Чинсуфиди қилмайдди. Бир ўзи душманга ташланади. Жаҳл билан Шайбоний аскарларини ер тишлатишга қирғизади. Уларни олдан уриб туширар, тўғри қелган ерни қилич соларди. У ўзи яққа душманга ташланиб турган бир пайдада ўз танқуриқчи орақасидан унга қамондан ўқ отади. Чинсуфиди ерга қулайди. Майдонда ёвга қарши бирор киши қолмайди. Душман кўрғонни тўла эгаллайди. Бобур худди шу жойда "Бобурнома"да "Чинсуфиди раҳмат. Мардоналик билан жон чекиб бирор даҳзани беқор қилмади," деб ёзди.

Шайбонийхон Хоразмни ана шундай жанглар қилиб эгаллайди. Уни Қўпаконийга бериб, ўзи Самарқандга қайтади.

Шу пайтларда Султон Хусайн Мирзо Шайбонийни даф қилиш кераклигини, йўқса, эрта-индин унга ҳам ташланиб қилишини

тушуниб этади. Тайёрарлик бошлашга киришади. Барча ўтилла-рини хузурига чакиради. Бобурни ҳам Сайид Султон Али Хоббининг ўғли Сайид Афзални юбориб чакиртириб келади. Илгарини сафарда “сен мана бу кўргонни, сен ана бу кўргонни химов кил, битта-биттадан химоятга ўтиш” деган Хусайн Бойқародан Бобур хафа бўлган эди. Бу тал кучлар бирлашганидан у хурсанд бўлиб, “Хуросон томонга юрмок, бизга бир неча жихатдан лозим бўлди”, деб ёзаркан, “биринчиси”, дейди: “Султон Хусайн Мирзодек Темурбек (Амир Темур дегокда) ўрнида ўтирган улуг подшоҳ кўшин тўллаб, теварак-атрофдаги ўтиллари ва бекаринини чакиртириб, Шайбонийхондек ганимининг устига юриш килганда, эл оёғи билан борганда, биз бош билан боргаймиз, эл таёк билан борганда, биз тош билан боргаймиз. Иккинчиси: Жаҳоншир Мирзо бундай кек ва ёмонлик билан кетдики, ё кекини бартараф, ё зарарини даф килгаймиз”.

Бобурнинг сиёсий манфаатлари ана шу икки сабабга мувофиқ самалланган эди. Бу сабаблар ўша давр сиёсатида Бобур учун муҳим бўлиб қолганди. Афсуски, Султон Хусайн Мирзо Самаркандга Шайбонийхон устига ҳамма ўтиллари ва Бобур кўшинларини бирлаштириб, темирйоздагилар бошини энди бир қилиб кўшин тортиб бораркан, Бобо Илохий деган манзилга етганда кўккисдан вафот этади. Бобур бу вақтда ўғрий ва Дахона деган жойда эди. Сайид Афзал ва Султон Муҳаммад дўлдойдан унга шу хуусда хат келади. Бобур энди дафн маросимига Хиротга қараб отланади.

Подшоҳ вафот этганими, ўрнига фурусат ўтказилмасдан дарҳол шох тайинланар эди. Султон Хусайн Мирзо ўрнига ўтиллари Бадиуззамон Мирзо билан Музаффар Мирзони Хирот тахтини шериклик подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Икки шох бўлгани учун сарой амалдорлари ҳам иккитадан сайландилар. Бу кизик воқеа эди. Ҳеч замонда бўлмаган иш эди. Подшоҳлар тарихида шериклик ҳодисаси бўлмаганди. Бобур таажжубланиб, Шайх Саъдийи Сўзининг акси бўлибди-ку, деганди ўшанда. Саъдийи “Тулистон” асарида: “Ўн дарвеш бир гиламда ухлайдилару, икки подшоҳ бир

иккимга синамайди”, деб ёзган эди. Хуросон ва Мовароуннаҳр деган кенгликлар арийнинг уясига айланган бир пайтда бу ростдан ҳам кизик воқеа эди.

Бобур раҳматли Султон Хусайн Мирзони жуда ҳурмат қиларди. Чунки Темурий подшоҳлар ичида фақатгина у узоқ йиллар мамлакатни бошқаргани, Темур тахтини мукаддас қилиб, уни обод, халқни тинч-осойишта, фаровон ҳаётда ушлаб турганлигидан мамнун эди. Шунинг учун ҳам у ўз асарида унга катта саҳифа ажратади. Унинг таваллуд ва насл-насабидан тортиб, шакли ва шамойили, ҳулки ва феъл-атвори, жангу жадаллари, вилоятлари, авлоди, хотин-халажлари, амиirlари, садрлари, вазирлари, шонрлардан, ҳамма-ҳаммаларини тилга олиб ўтади. Уларни ёзаётганда фақат адолат билан, икки-чирларини эътибордан қолдирмай ёзади. Бобур ёзган ҳар бир сўзда фақат ростўйлик тантана қилиб туради. Бобурнинг ана шу рост сўзлари туфайли биз бугун ўша қишларни кўраимиз, таниймиз. Уларнинг бори қиёфалари кўз олдимизда жонли тавалланиб туради. Бу энди Бобурнинг улуг инсон, инсон бўлганда ҳам Тангри берган катта истеъдодга эга ёзувчиликдандир. Қаранг, Султон Хусайн Бойқаронинг қиёфасини кўринг: Қийик кўзли, шеркелбат киши эди. Белидан пасти ингичка эди. Улуг ёшга етиб соқоли оқарган бўлсада, хушранг, қизил-яшил индак матолардан қийим кийди. Қора кўзи терисидан қилинган бўрқ ё қалпоқ кийди. Ахён-ахён ийдларда (хайит байрамларда) қичик уч ўрама саллани яп-яксии чирмаб, қарқа патини санчиб, намозга боради.

Бу энди Хусайн Бойқаронинг ойнада акс этиб турган ёрқин сиймосидир. Бунақа тасвирини ўз ишига меҳр қўйган, ижода мухаббатни беҳад зиёда, истеъдодли инсонгина ёзиши мумкин. Шундан ўзга бўлмайди.

Энди характерини тасвирлашни бир кўриб қўйинг: шижоатли, мард киши эди... Темурбек наслидан ҳеч қимнинг Султон Хусайн Мирзочалик қилич чошгани маълум эмас. Назмий истеъдодли бор эди. Туркий тилда ёзарди. Девои ҳам тартиб қилиб эди.

Ҳа, Бобур бу ёзганлари билан нега асрлардан бери ҳам ўзини, ҳам замондошларини авлодларга таништириб келаяпти. Бу албатта, унинг бахти. Бу бахт ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Бобур ана шундай толега эга шахс, шoir эди.

БОБУРНИ ХИРОТНИНГ ЭНГ УЛУҒЛАРИДАН ЯНА БИРИ – АЛИШЕР НАВОЙИНИ УЛУҒЛАГАНЛИГИ

Бобур Султон Ҳусайн Бойқаронинг амрлари ҳақида сўз юритар экан, Алишер Навоийни алоҳида эхтиром билан тилга олади. Навоийни Ҳусайн Бойқаронинг бети эмас, суҳбатдоши деб янада улар бир-бирларига якин бўлганини айтиб, мактабда ёшлитидан бирга ўқишганини эслатиб ўтади. Бир кўчада, деразали бир хонадонда бирга унғайишди. Улар камол топиб борган муҳит, адабий-илмий давра эди. Замонасининг етук олимларидан сабоқлар олишгани учун Ҳудо азиз этган бу икки инсон дارينинг пешкадам фарзандлари сифатида кейинчалик миллат маънавияти равақига муносиб улғуш кўшиш бахтига сазовор бўлдилар.

Бобур ёзар экан, Ҳусайн Бойқаро шахсига оид яхши сатрларни қайноқ сўзлар ила самимий таъриф этдики, бундан ўзи ҳам қониқиш ҳосил этди. Навоийга келганда янада чуқурроқ мулоҳазага берилди. Ҳозир деда у ўзинга-ўзи: “Тўққиз юз ўн биринчи (1505–1506) йил воқеаларини ёзаялман. Илгариги йил воқеаларини ёзганида Алишербек ҳақида “Бу иккинчи навбат Самарқандни олганимизда Алишербек тирик эди. Бир навбат мента мактуби ҳам келган эди. Мен ҳам бир мактуб юбориб эдим: орқасида туркий байт айтиб, битиб юборим эдим. Жавоб келгунча талатўп-танго тўполонлар бўлди,” деб эслайди.

Ушанда Бобур анча ёш эди. Шундай бўлишга қараман Самарқандни қўлга киритганди. Самарқандда бобои Темурбек тахтида юз кун подшоҳлик этганларини ҳаёлидан ўтказиб кейинроқ талатўп, тўполонлар сабабли ҳам Самарқанд, ҳам Андижон

қўлдан кетган эди. Ёшмасми, унга жуда ҳам алам қилганди. Шу даражада алам қилгандики, она ватаннинг қўлдан кетишидан изтиробланиб қалби дарзага келганидан, ёшлиги бонс озгина кўз ёши ҳам қилиб олганди. “Мента кўп отир келди, беихтиёр узоқ йиғладим,” деб ёзиши ҳам шундан эди.

Ҳозир Алишербекнинг энг муҳим, энг зарур хислатларидан қайси бирини ёзсам экан, деб мулоҳаза қилар экан, ўшанда келажак авлод бу ёзганларини ўқиганда бу зотнинг улўғлигига тўғридан-тўғри таҳсинлар айтсин, бу улўғ инсоннинг авлиё даражасида бўлганлигига ҳеч шубҳасиз қойил қолсинлар, дея ҳаёлидан ўтказди.

Бобур қоғоз устида қаламни бир оз тўхтатиб турди. Кейин ёзишга киришиб кетди:

Алишербек кўп яхши хусусиятга инсон эди. Билмайман, илмга берилган бу инсонни Хиротнинг ўша вақтдаги ҳукмрони Султон Абусайд Мирзо ниматадир Хиротдан Самарқандга сурғун қилган эди. Навоий ўшанда ўсмир эди. Ёш бўлишга қарамай нозик мижоз, яъни ўзига ишонганроқ бўлган. Одамлар бу назокатини давлатининг кўллигидан деб гапириб юришарди. Бу сифат аслида унда тўема эди. Самарқандда сурғунда бўлсада шу нозик мижозлигини ташламаган эди.

У ўхшаши йўқ киши эди. Туркий тилда шеър айтарди. Туркий забон эди. Шуниси зўр эди. Туркий тил билан то шеър битиболдирки, ҳеч ким унчалик кўп ва яхши ёзган эмас. Олти маснавий (достон) китоб назм қилган. Беши “Ҳамса” жавобида, яна бири “Мантик ут-тайр” вазнида “Лисон ут-тайр” номли.

Энди Бобур ҳазрат Алишер Навоий қаламига мансуб асарларни номма-ном санашга ўтади:

Тўрт ғазалиёт девонини тузган: “Ғаройиб ус-сиғар,” “Наводир уш-шабоб,” “Бадойеъ ул-васот,” “Фавоид ул-кибар.” Яхши рубоийлари ҳам бор. Мавлоно Абдурахмон Жомийга (устози ҳамда пири ҳисобланган инсон. Форсий адабиётининг энг улўғ шоирларидан) таклид қилиб, иш учун битган хатларни китоб қилиб жамлаган. Яна “Мезон ул авзон” номли аруз китобини бит-

тан. Форсий девон ҳам тартиб берган. Форсий назмда “Фоний” тахаллусини қўллаган. Мусикада ҳам яхши оҳанглар яратган. Яхши нақшлари, пешравлари бор.

Бобур бу сатрларни қийналмай, осон ёзardi. Навоий ёзган бу асарлар билан у таниш бўлгани учун ҳам шундай эди. Навоий ёзган асарлар номи шундоқкина ёдига тушар ва тез қозоғга муҳрланарди. Бобур Навоийга бўлган эҳтиромини бир бошдан тилга олиб, қозоғга муҳрлаш орқали яна бир бор изҳор этарди. Барибир бу эҳтиромлар ул инсонга нисбатан оздек туюлаверарди унга шу ҳолатда.

“Фази аҳли ва хунари аҳлига Алишербекалик муроббий ва хомийлик қилган. (Қошқи эди хозирги бизнинг янги бойлар буни англаб тушуниб етсалар, яхши ҳамки тепадан ҳукумат илм-фанга хомийлик қилиб турибди.) Одам дунёда бошқа тоғилмаса керак, — деб ёзди Бобур давом этиб. “Созда пешкадам бўлган устоз Қулмуҳаммад, Шайх Нойи ва Ҳусайн Удйи бекнинг тарбияси ва хомийлиги билан шунга қамол топиб, шуҳрат қозондилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирида бекнинг савй-ҳаракати билан маълум ва машҳур бўлдилар”.

Шундан кейин Бобур ёдига Алишер Навоий ўз маблагги хисобига бунёд этилган иморатлар кела бошлади. Бу ҳақида Навоий тарбиясини олган Ёйисиддин Ҳумомиддин ўғли Хондамир “Мақоримул-ахлок” асарида бағавсил ёзганини эслади. У шундай айтган эди: “Айниқса, — деган эди Навоий қурдирган биноларни бирма-бир тилга олиб, — “Ихлосия” мадрасаси билан “Ҳалосия” хонахохи бино қилинган замондан то шу кунга қадар (“Мақоримул-ахлок” ёзилган вақт) йигирма йил мудат ичида дунёнинг ҳар тараф ва ҳар бурчагидан бу икки муборақ жойга минглаб талабалар келиб, оз фурсатда турли илм ва фанларни ўрганишга муваффақ бўлиб, олқишлар ва макташлар билан ўз ватанларига қайтганлар”.

Бобур назарида Алишербек шунчалар кўп хайрли ишлар қилган эдики, бундай ишларга қамдан қам киши улгулар эди. Лекин у кишининг ўтиг-қизи ва аҳли аёли йўқ эди. Умрини авлиёлар

сингари танҳоликда ўтказганди. Авваллари Бойқаро хизматида (подшоҳ унинг яқин дўсти эди) муҳрдор эди. Астрободда ҳукмдорлик ҳам қилган. Охири амалдорликни тарк этиб, подшоҳдан (Ҳусайн Бойқаро) бирор нарсга олмас, балки Ҳусайн Бойқарога ҳар йили (ўз даромадидан) йирик-йирик маблағлар ҳадй қиларди. Давлати етарли эди.

Ўшанда Султон Ҳусайн Мирзо Астробод юришидан (у ердаги тўполоқни босқиргани борган) қайтганида Алишербек уни қутиб, истикболга чиқарди. Мирзо билан кўришиб ўрнидан тургунча, бир мадорсизлик ҳолати бўлди, тура олмасди. Кўтариб олиб кетдилар. Табиблар асло ташхис қила олмадилар. Эртасига ёқ Тангри раҳматига борди. Сана ўшанда (милодийда) 1501 йил 3 январь эди.

Бобур бу ҳолатларни гарчи ўзи кўрмаган бўлсада, эшитган, суриштириларида келиб чиқиб худди ўзи кўрандек қилиб ёзди. Хайратланишли жихати ҳам шунда эди. Кейин ҳазрат Алишер Навоийнинг ҳолатига (умрининг охириги дақиқаларига) мос келувчи ушбу байтга қозоғга муҳрлаб қўйди:

*Бу дард билан ўларман, мариз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу баъзога не чора қилгойлар.*

БОБУРНИНГ ШОИР БИНОИЙ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ МУНОСАБАТЛАРИГА ЧИЗГИЛАРИ

Қадимдан шарқда илмий ва маданий мўассасалар беҳисоб бўлган. Турли-туман қўлёзмалар жамланган кутубхоналар дейсизми, шифохоналар, расадхоналар, таржима марказлари, шунингдек муайян шахслар ёки ҳукмдорларнинг саройларида ташкил топган тўла маънодаги илмий мактаблар бўлганки, буларнинг бари ўлкада маърифатнинг равақ топишига таъсир кўрсатган. Бағдоддаги “Байт ал-хикма” (Ҳикматлар уйи) (IX), Буҳородаги “Сиван ал-хикма” (X), Қоҳирадаги “Дар ал-хикма” (XI-

XII), Хоразмдаги “ал-Мавмун” (XI) ва Самарқанддаги “Улутбек академияси” (XV) Андижондаги адабий-илмий мухитлар шулар жумласидандир.

Шуларнинг каторида Султон Хусайн Бойкаро ҳукмронлиги даврида Ҳиротда Алишер Навоий раҳнамолигидаги катта илмий мухит ҳам бор эдики, Бобур унинг инсоният маънавий таърихида алоҳида ўрин тутишини ахши биларди. Шунинг учун ҳам у ўз асари “Вақоънома”-сида бу жойда яшаб ижод этган олиму шоирларга алоҳида саҳифа ажратиб, улар ҳақида батафсил ёзишга ҳаракат қилади. Ёзганларининг ҳаққонийлигини, тўғрилигини таъминлаш мақсадида илм ахли, хусусан шоирлар шуаролар ўртасида бўлиб ўтган ҳазил-мутойба-ларгача баён қилишга киришади.

“Султон Хусайн Мирзонинг замони ажойиб бир замон эди”, — деб ёзди у ўз ҳайратини яширолмай тўлқинланганидан. Албатта, Бобур ўзи туғилиб ўсган ва тарбияланган Андижон илмий-адабий-бедий мухитидан ҳам фахрланиб, ҳайратланиб яшаган. Бу ҳайрат, бу тўлқинланиш замирида унда бу илм тўшаларига бир дунё ҳайрхоҳлик сезилиб туради ҳам. — “Фозил ва мислсиз эл билан Ҳуросон, хусусан Ҳирот шаҳри тўла эди. Кимки бирор иш билан машғул бўлса, ҳиммат ва мақсади шу ишни қамолга етказиш эди”.

Демак, айтиш ўринлики, Ҳирот ҳам ўша даврда илмий-адабий-бедий шаҳар бўлган дейиш мумкин. Шундан келиб чиқиб, ўша пайтда Ҳирот шаҳри аҳолисининг ўн фоизи олиму фозиллар бўлган, деган гапларда тўла ҳақиқат бор.

Бобур юқоридagi сўзларини ёзгандан кейин олимлар номини бир бошдан эйор этишга ўтди. У энг кўзга кўринганларни бир-ма-бир ёза бошлайди:

“Шулардан бири Мавлоно Абдурахмон Жомий эди: дунёвий ва диний илмларда у замонда унинг даражасидаги киши йўқ эди. Шеърлати ҳам маълумдир...”, дер экан ўзининг оқизона фикрини баён қилиб “уни таърифлашга эҳтиёж йўқ” деб кўяди ва олимларни бир-бир келтириб ўтади ва дейди:

“Яна, шайх ул-ислом Сайфуддин Аҳмад эди. Яна, Мавлоно Шайх Хусайн эди. Яна, Муллозодаи Мулло Усмон эди. Айтишларича, — деб ёзди у ҳақида тўхталиб, — иктиход (улкан қашиёт киши қудрати) даражасига етган-у, лекин иктиход қилмаган”. Яна, Мир Муртоз эди. Яна, Мулло Масъуд Ширвоний эди. Яна, Мулло Абдулғафур Лорий эди. Яна, Мир Жалолуддин муҳаддис эди. Яна, Мир Атоулло Маъхадий эди”, деб ёзди. Навбат олимлардан ўтиб шоирларга келганди: “Бу жамоанинг пешқадам ва асосчиси Мавлоно Абдурахмон Жомий эди”, — деб алоҳида урғу бериб кўяди. Бу билан у улут инсоннинг олимликда, ҳам шоирликда ҳам мўътабарлигини таъкидлайди ва бундан кейинги баёнларда ўзи Самарқандни олганда Қосимбеги бир оз шубҳаланиб, (Шайбоний хизматида эди-да) Шаҳрисабзга жўнатиб юборган ва Бобурнинг буйруғи билан чакиртирилган шоир Биноий ҳақида сўз боради.

“Яна, Биноий эди”, — дейди Бобур. Қаранг, шоир Биноийни у Абдурахмон Жомийдан кейин тилга олмоқда. Демак, Биноий ўз истеъдоди салоҳиятидан Жомийдан кейин турган. Ҳама ҳолатни ўз ҳолича, борича ёзишга кўниккан, очик кўнгил, тоза қалб, ростқўй Бобур буни эътиборидан нарида қолдирмаган. “Ҳиротликдир, — дейди у. “Отаси Устод Муҳаммад Сабз бано (бинокор — бино — иморат қурувчи) бўлгани учун шундай тахаллус олган. Ҳазилларида ранг ва кайфият бордир. Девон тартиб берган. Достонлари ҳам бор. Мевалар ҳақида бир достони бор, мутақориб баҳрида, самарасиз бир нарса ётган, беқор қилган. Яна бир қисқа достони бор, ҳафиф баҳрида. Бу маснавийни кейинрок тугатганди”.

Мана шу сатрларни ёзар экан, Бобур шеърлат илмидан, адабиётдан ниҳоят даражада чуқур билимга эга бўлганлигини фореча, арабчани билишда кенг қамровли олимлигини намойиш этади. У шуларни ёза туриб жилмайиб кўйди. Бу жилмайишда унинг ёдига илк бор Биноий билан учрашгани, унинг ҳазилга мойил айтган рубойиси ҳали-ҳануз ёдидан кўтарилмаган эди. Биноий ҳазил орқали, яъни “Қандай дейман: илҳом

тўда қаллам бордир?” деб туриб, Бобур подшоҳга ўз ички “хасрат”ларини ҳам тўқиб солганди. Бобур шунисида қойил қолганди ва бир умр шоир Биноийга нисбатан қалбида эҳтиром сақлаганди.

У юкоридагиларни ёзиб туриб, Биноийнинг тиришқок, қилман деган ишини бажарувчилигини ҳам айтиб ўтади. Мусика соҳасидаги истеъдодлига ҳам таҳсинлар айтади. “Алишербек таажжубланиб таҳсинлар қилади” – дейди. “Биноий мусикада яхши ишлар ижод қилган,” деб ёзarkan. “Жумладан, унинг “Нухранг” деб аталган бир нақши бор. Бу тўққиз рангнинг якуни ва нақшнинг яли-ялиси “Рост” оҳангидадир”.

Биз Бобурнинг мусика соҳасида айтётган бу гапларини тушуниш учун эса мусикадан хабардор бўлишимиз керак аслида. Афсуски, ундай эмас. Бобур эса Биноий ижод қилган куй ҳақида ҳақиқий шу соҳанинг эгаси – мусикашунос сифатида фикр юртади. Унинг бу қадар билимларни кенг қамраб олганига қойил қоласан, киши.

“Биноийнинг Алишербек билан сози келмас экан,” (муроса-си демокчи) – деб энди эпитетларини ёзишга киришади. “Шу сабабдан анча жафолар торлди. Охири тура олмай Ирок ва Озарбайжонга Ўлжубек қолдирди,” – дейди.

Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлган эди. Бобур буни 1505–1506 йил воқеалари баён қилган пайтда ёзган эди. 1541–1546 йилларда Бобурнинг ҳолаваҷчаси Муҳаммад Ҳайдар Мирзо томонидан ёзилган “Тарихи Рашидий” асарига ҳам шу воқеалар, яъни Биноий ва Навоий ораларидаги муносабатлар энди Бобур тасвирлаганга қараганда батафсилроқ ёзилганки, бу икки ҳолат бир-бирини тўлдирishi жиҳатдан аҳамиятлидир. Келинг, яхшияси “Тарихи Рашидий”даги баённи ҳам ўқиб кўрайлик-да. Навоийнинг мулоҳазали, ўта бағри кенг, том маънода илм аҳлига, фозил кишиларга ғамхўр бўлганлигига таҳсинлар айтайлик. “Тарихи Рашидий”да ёзилади.

“Биноий олим ва сўзқош шоир эди”, деб ёзади Муҳаммад Ҳайдар Мирзо, – “У (Биноий) ва Мир Алишер ўрталарида муҳом баҳс, ке-

лишмовчиликлар бўлиб турарди. Мир Алишерга нисбатан ўтқир хазини, киноялар қиларди. Шунда Навоий ҳам унга хазини тарикасида: Мавлоно Биноий жинни бўлиб қолган, уни “Доруп-шифо” сикхатхонасига ётқизиб, қалтақлаш ва нўхат шўрва бериш керак деган. Шу сабаб Биноий Ироққа қочиб кетган. У Ироқда Султон Ўлжуб хомийлигида бўлди, аммо бир оз вақт ўтгач, яна Ҳиротта қаттиб келди. Мир Алишер одам юбориб, уни олиб келтирди, мулоҳим, дўстона муомала қилади, уни иззат-иқром, совғалар билан қутиб олади, ўтган гаплар учун ўз сўрайди. Биноий ҳам ўз киноялари учун ўз сўрайди, шу билан уларнинг муносабатлари яхшиланади”.

Энди Бобур тасвирлаган бу воқеликка эътибор беринг:

“... бир кун шаҳранж мажлисида (шаҳмат ўйини бўлаётган-да) Алишербек оёғини узатади. Биноийнинг орқасига тетади. Алишербек мутойиба билан (хазил қилиб): “Ҳиротда ажойиб бир бағо бордирки, оёғини узатсанг шоирнинг кетига тетади,” дейди. (Шоир шу қадар кўп демокчи). Биноий: “Агар йиғсанг ҳам шоирнинг орқасига тетади,” деб жавоб қайтаради. Охири бу зарофатлар туфайли яна Ҳиротдан Самарқандга жўнайди”.

Бобур Биноийни Самарқандни қўлга киритганда ўшанда учраётган ва бу инсонга нисбатан меҳр-муҳаббати зиёдалашган эди.

Бобур ўзига замондош бўлган ҳамма зиёлилар билан яқин алоқада бўлишга интилан. У ўзи ўқимишли бўлгани учун ҳам ўзини уларга яқин тутган. Энг, аввало, уларнинг асарларини ўқиб ўрганган, қолаверса улар билан боғлиқ воқеа-ходисаларга бефарқ бўлмаган. Улар феълү атворидаги нозик жиҳатларни таҳлил қила билганидан бу жиҳатларни кейинчалик “Вақоеънома”сида маҳорат билан тасвирлай олган. Шунинг учун ҳам Бобур тасвирларда бадиийликнинг қучилигини кўрамиз, унинг ёзганларини мутоала қилганимизда ҳузурланамиз. Бобур ёзганлари бутунлиги кунда ҳам ўта ҳузурбахшдир. Агар уни маънавий озуқа деб билар эканмиз, ўта тўйимлидир.

ХУСАЙН БОЙКАРО ВА АЛИШЕР НАВОЙЙ АТРОФИГА УЮШГАН ОЛИМ, ШОИР ВА САНЪАТ АХЛИ ХУСУСИДА

“Шоирлардан – деб ётган эди Бобур, – бу жамоанинг пешка-дам ва асосчиси Мавлоно Абдурахмон Жомий эди”. Давом этади: “Яна, Шайхим Сухайлий ва Хусайн Али Туфайлий жалойир эди-ки, Султон Хусайн Мирзонинг бекалари ва ичкилари таркибида зикр этилди.

Яна, Осафий эди. Вазир ўғли бўлгани учун “Осафий” тахаллус олган. Шеъри гарчи ишк-мухаббат ва эхтиросдан баҳрасиз бўлса-да, тасвир жиголоари ва маънодан холи эмасдир. “Мен ҳаргиз ўз ғазалларимни тўплашга уринмадим”, дея даъво қилган бўлсада, афтидан бу ғап тақаллуфдан бошқа нарсасиз. Бу ғазаллари укаси ё қариндошларидан бири тўплагандир. Ғазалдан ўзга наъв шеърни оз ётган. Хуросонга бортанимда менга мулозамет қилган.”

Юқоридаги ғапларни ёзар экан, Бобур ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос жиҳатларини бир-икки сўз билан айтиб бералдики, ўша шахснинг муҳим томони ёднингизда аниқ қолади. Осафий шеърлари-ғазалларининг тасвир жиголоари, маънолари борлиги яна бошқа бир мавза – “Тарихи Рашидий” да ҳам айтиб ўтилган. Унинг анчайин тақаллуфли шоир эканлиги ҳам ўша ҳолатлардан билиниб туради. Навоийга икки пуллик шамъ билан икки юз сатр маснавий ётганлигини мактаниб айтиши ва Навоийдан “ҳар юз сатри бир пул экан-да, шеърингни,” дея танбеҳ эштишлари шундандир.

Бобур санъаткор-созандалардаги камчиликларни ҳам аймай фош эта олган. Мана бир мисол: “Яна, Хусайн Удий эди. Удни ёқимли қилиб, маънили кўшиқлар айтади. Унинг торларини яққа қилиб қалган – шу. Айби бу эдики, кўп ноз билан қаларди. Шайбонийхон бир навобат соз қилишни буюради. (Гарчи Бобурнинг ашаддий душмани бўлса ҳам ҳуққорон эди). Тақаллуф қилиб ҳам ёмон қаларди, ҳам ўз созини олиб кетмай, ярамас соз кетти-

рди. Шайбонийхон буни фаҳмлайди. Зиёфат пайтидаёқ, бўйнига боғлаб мушт туширишларини буюради. Шайбонийхоннинг олимда қилган бир яхши иши бўлса – шудир. Зотан, жуда тўғри иш қилган. Бунақа нозик эркак нусхаларга бундан каттарок жазо керак.”

Ҳақиқатдан ҳам Бобур умри бўйи бундай – ўзи ёганидай “бу нозик эркак нусхаларга жазо зарур, бўлиб ҳам каттарок жазо зарур”, деб ўтди. Бобур ўз рақиб Шайбонийхоннинг бу иштини “оламда қилган бир яхши иши бўлса – шудир”, дея маъқуллайдиган ҳам. Негаки, Бобур учун инсондаги энг ёмон ҳислат бу ҳурматсизлик эди. Шоҳми, гадоми орада ҳурмат бўлиши керак унингча. Инсон бир-бирини иззат-ҳурмат қилиб яшаши зарур. Удий сингари одам менсимаслик изҳор қилганар бўйнига мушт ейишгина эмас, каттарок жазога сазовор бўлиши керак. Бу Бобурнинг адолатли ҳукми. У умри давомида шундай бўлишини истади. Ўзи ҳам каттани қатта ўрнида, кичикни кичик ўрнида иззат қилишга амал қилди. Лекин қандай ҳолат бўлишидан қатъи назар ўзининг подшоҳлигини унутмади ва унга доғ туширмай умр ўтказди, атрофдагилардан ҳам уни подшоҳ сифатида иззат-ҳурмат қилишларини талаб қилди. Ҳали бу ҳақида тегилли бообларда яна баён қилиб борамиз.

Ҳикоятимиз шоир, маълум маънода тарихчи Муҳаммад Солиҳ ҳақида энди. У ҳақида шундай дейди:

“Ёқимли ғазаллари бор. Бирок силлиқлиги мазасича эмас. Туркий шеъри ҳам бор. Ёмон ёзмайди. Кейинроқ Шайбонийхон қошига келган эди. Дарҳақиқат, ҳурмат ва эътибор қозонди. Шайбонийхонга атаб рамали мусаддаси маҳбун – “Субҳа” вазида бир туркий (номи “Шайбонийнома” эди) дoston битган. Анча сўст ва бўштабдир. Уни ўқиган кишининг Муҳаммад Солиҳ шеъритидан кўнгли совийди. Бир яхши байти будир:

*Бўлди Танбалга аштан Фаргона,
Қилди Фаргонани Танбалхона.*

Анджон Ғилотийни Танбалхона ҳам дейдилар. У маснавийда бундан яхши байт йўқ. Ҷрамас, золим табиғии ва бераҳм киши эди”.

Ҳақиқатдан ҳам Танбал Анджонни хиёнат йўли билан қўлга киритиб олгач, Анджон халқига қўп зулмлар қилади. Биринчи навбатда халққа солинадиган солиқларни қўпайтиради. Бобур ва унинг отаси (ўлиб кетган бўлса ҳам) Умаршайх Мирзога хайрихоҳларни жазолашга киришади. Қўп одамларни айбониз, айбон холатда ўлимга ҳукм этади, қўлларини қувғин қилади. Хуллас, Танбал ҳам “Тарихи Рашидий” да тасвирланган Абобакр сингари даражасидаги ўзи шох авлодидан бўлмасада зулмкор беклардан эди. Шоир шунинг учун ҳам “Фарғона танбалхона бўлди”, деб бекорга айтмаган эди.

Энди хатот ва расомларга берилган тасвирларга эътиборни қаратамиз. Бобур расом (мусаввир) Бехзод ҳақида фикр юритганда худди санъатшунослар сингари мулоҳазаларини баён қилади. Бу энди Бобур подшоҳнинг ноёб истеъдоди дейишимиз мумкин:

Энг аввало қуйидаги гапга эътиборни қаратайлик:

“Чиройли хат битувчилардан ҳам анча киши бор эди.” Демак, барча соҳаларда бўлгани каби, Бобур ёзишча, хатотликда ҳам жуда қўп одамлар бўлган. Бобур шуларнинг саратининг саратини саралаб олиб ёзган, улар ҳақида фикр баён қилган: “Лекин барчасининг пенкадами нахтальлик ёзувида Султон Али Машҳадий эди. У Султон Ҳусайн Мирзо ва Алишербекининг қўллаб матнларини кўчирди. Ҳар кунни ўттиз байт Мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун ёзарди.

Мусаввирлардан Бехзод эди. Мусаввирлик ишини ўта нозик қилади. Лекин соқолсиз киши чеҳрасини ёмон чизади. Бакбасини қўп узун тортади. Соқоллик кишини хулчаҳра қилиб юборади.

Яна, Шох Музаффар эди. Ранг-тасвирни қўп нозик қиларди. Соқолни ҳам ўта нозик чизарди. Қўп умр кўрмади. Унинг тасаввуфга оид бир асари бор, ёмон эмас. Афтидан, айрим фикрлар унинг ўзиники эмас. Айни ўсаётган даврида оламдан ўтди.”

Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий даврини хўп улут деб билиш Бобур у давр одамларини тўғрироғи илм, санъат, қисқаси маданият кишиларини катта ҳурмат билан тилга олиб ўтгани. Уларнинг ютуқ ҳамда камчиликлари унинг зуҳко назаридан чекдан қолмайди. Фикримизни далиллаш учун ҳикомияз йқунини Бобурнинг Ғилолий тавсифига бағишланган сўзлари билан инҳосига етказишга интилдик:

“Яна, Ғилолий эди. Ҳозир ҳам тирик. Ғазаллари текис, силлиқ, ритмдор ва жайдарирокдир. Девони ҳам бор. Ҳафиф баҳрида “Шох ва дарвеш” номли бир дoston битган. Тарчи барзи байтларини яхши бўлса ҳам, лекин маснавийсининг мазмунни қовак (бўш) ва қурилгани (композицияси) жуда харобдир. Илгарити шоирларнинг ва ошқлик учун дoston ёзганларида, ошқликни эрта, машҳад, шохни – машҳук. Шохнинг феъл-атвори ва гап-сўзларини нфода этган байтларида шохни бузук ва фоҳиша қилиб тасвирлайди. Ўз маснавийси учун бир йигитни ва яна шох йигитни бузук ва фоҳишалардек таъриф қилгани жуда ноҳўя ишдир. Унинг хотираси жуда кучли экан, ўттиз-қирқ минг байтни ёддан биларкан. Форсий тилдаги икки “Ҳамса”нинг аксар байтлари ёдда бор, дейдилар. Аруз, кофия ва шерь илмига анча моҳирдир.”

ҲУСАЙН БОЙҚАРО ФАРЗАНДЛАРИ ВА БОБУР

Юқорида ҳикоя қилганимиздек, Ҳусайн Бойқаро теъмурийлар салтанатининг ягона душмани бўлган Шайбонийхонга қарши қуралиш учун кеч бўлсада қучларни бирлаштириш зарурлигини тушуниб етди. У биринчи навбатда ўғилларини, шу билан бирга теъмурийзода ҳукмдорларни Шайбоний устига қорип-та даъват қилиб йўлга отланади. Бобур бу вақтда Қобулда эди. У ҳам Бойқаро чақиритишга “лаббай” деб йўлга отланади. Минг афсуслар бўлсинки, Бобо Илоҳий деган жойга етганда Ҳусайн

Бойкаро Тангри раҳматига боради. Фарзандлари уни Ҳиротга олиб боришиб шохона русумларни қилган тарзда дафн этадилар. Марбака-маросимларини ўтказишади. Бобур ҳам бу маросимларда ўз мулозимлари билан иштирок этади. Шу кунларда у улуг подшоҳ Ҳусайн Бойкаро фарзандлари билан янада яқиндан мулоқотда бўлади. Бобур Ҳусайн Мирзо вафоти таъзисига улуг подшоҳнинг хонадони номуסי, тўғрироғи, хурмати учун Ҳиротга келгунча анча-мунча воқеа-ҳодисалар бўлиб ўтади. Бу воқеаларнинг ўзи катта бир хикоятга мавзудир. Биз уларни баён қилишдан четлаймизда, Ҳусайн Бойкаро фарзандлари, айниқса Бадиуззамон Мирзонинг шахзодага кўрсатган эҳтиромлари хақида тўхталаймиз.

Қолаверса, Бобурнинг Ҳиротга таширигидан яна иккинчи бир мақсад ҳам кўзда тутилганди. Бу мақсад шу эдики, теурий-зодалар жам бўлишиб туриб, асосий ёв Шайбонийхонга ҳужум уюштириш. Кундан кун кучайиб бораётган ёвнинг мавқеини пайсатириб қўйиш, ё бутунлай тор-мор этиш эди.

Бобурга элчилар келишади. Яна элчилардан ташқари Ҳусайн Бойкаронинг энг эътиборли кишиси Бурундук барлос ҳам келади. Буларнинг келиши Бобурни маълум маънода қувонтиради ҳам. Шунинг учун ҳам у “мен нега бормайин?” деб йўлга отланади. Ўзоқ масофани пийтоб босиб ўтишга мушарраф бўлади. Тўққиз юз ўн иккинчи йилнинг жумода ул-охир ойи саккизинчи санасида душанба кунни Мурғоб деган манзилда Бадиуззамон, Музаффар Мирзо ва уларнинг амалдорлари билан учрашув бўлиб ўтади. Учрашувда тегишли масалалар келишиб олинади. Элчилар юборилган эди. Бобур Абдулмуҳсин Мирзо билан ҳам (у ҳам Ҳусайн Бойкаронинг ўғилларидан бири) махсус учралиши керак эди. Бобурнинг истикболига у чамаси бир чақирим йўлдан желади. Бобур уни кўриб оқдан тушади. Абдулмуҳсин ҳам отидан тушиб, кучоқ очиб Бобурга ошқади. Кўришишади ва суҳбатлашиб олинади.

Шуниеси қизиқки, Музаффар Мирзо Абдулмуҳсин Мирзодан кичик бўлади. Шунга қарамайдан, Музаффар Мирзо жиндай

ошириб юборади. Бобур билан учрашганда оқдан тушмай кўришади, Бобур ҳам отидан тушмайди. Суҳбат ҳам от устида бўлиб ўтади.

Бу жойдаги учрашувдан кейин Бобур Бадиуззамон Мирзо элчилигига қараб йўл олади. Хонадонда одам ниҳоятда кўп эди. Қишлоқнинг кўпчилигидан тикилиш эди. Бадиуззамон уйига етиб келгунча Бобур хос одамлари билан келишиб олади. Келишуга биннон у уйга киргач, таъзим қилиши керак. Бобур уйга кириб таъзим қилди. Бадиуззамон ўрндан тураркан, у ҳам таъзим қилди. Аммо шонилмай юрди. Буни сезиб турган Бобурнинг мулозимини Қосимбек ҳеч қимга сездирмай Бобурнинг белбоғидан ескини тортиб қўйди. Бу билан у Бобурни шонилмасликка ундаган эди. Ёвни “ўз иззатингизни сақланг”, дегани эди. Шундан Бобур ескини юриб борди. Белгиланган жойда улар кўришишди. Катта оқ уйда уйнинг тўрт томонига тўшак солинган эди (оқ кингилдан ишланган катта ўтов, чодир). Бадиуззамоннинг оқ уйи ён эшикки эди. Рўпарадан уйга кирган одам Мирзонинг ён эшик ёнидаги тўшакда ўтирганига кўзи тушарди. Ҳозир ҳам ўша тўшакда Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Мирзо ёнма-ён ўтиришди. Бобур Мирзо ва Абдулмуҳсин Мирзо ўнг томондаги тўшакда, чан томондаги тўшакда Жаҳонгир Мирзо ва Абдураззоқ Мирзо, нариги ўнг ёнда Бурундукбек, Зуннубек, Қосимбек, Қосим Султонлар ўтиришди.

Ош тортилди. Ўртага хонтахта қўйиб, олтин ва қумуш май қўчилилари терилди. Бобур бу манзарага қараб туриб фикрга толиди. “Ота-боболаримиз Чингизий одагларни доним хурмат қилганлар”, дея ҳаёлидан ўтказди у. “Ҳамма вақт удумларга ҳилоф иш қилишган”. “Ҳа”, деди у ўзига ўзи ичиди. “Ҳар қимдан яхши қондан қолган бўлса, унга амал қилиш яхши-да”, деб қўйди, атрофга ризм солиб ўтираркан.

Ошдан сўнг, дуо-фотиҳа қилинди. Келганлар отланиб аввал келган жойга боришди. Энди учрашув ўрдада давом этди. Иккинчи учрашувда Бадиуззамон Мирзо Бобур подшоҳга аввалги сафартидек таъзим қилмади. Бу иши Мирзога хуш келмади. У

хеч тортинмасдан унинг яқин кишилари Бурундукбек ва Зун-нубежжа: "Гарчи ёшим кичик бўлса-да, — деди катъий оҳангда, — мартабам улугдир. Ота тахтим, Самаркандни, икки бора жант билан олиб ўтирибман. Бу хонадон учун ёт-душман бўлганлар билан жангу жадал килганман, шу боис менинг таъзимимда бўл-маслик асоссиздир". Бу сўзни улар Мирзога етказдилар. Бадиуз-замон хатосини тан олди. Кейинги сафар у Бобур подшоҳнинг хурматини ўз ўрнига қўйди.

Энда йил охириаб қолганди. Қиш келмоқда эди. Кунларнинг совуши шундан дарак бераётганди. Мирзолар шундай қарорга келишилди. Ҳар ким ўзига муносиб ерда қишлаб, эрта баҳор-да тўпланишга келишилдилар. Ҳамма жам бўлиб ўшанда ёвни даф қилмоқни мақсад қилдилар. Бобурга ҳам Ҳуросонда қишлагани тақдиф қилдилар. Бу тақдиф Бадиуззамон Мирзо, Музаффар Мирзо ва Абдулмуҳсин Мирзолардан бўлгани учун Бобур бу под-шоҳлар юзидан ўта олмади. Кўп тақдиф қилганлари учун у ҳўп деб қўнишга мажбур бўлди. Қолаверса, Султон Ҳусайн Бойқаро замонида гуллаб-яшнаган тўзал Ҳирот шаҳрини кўриб томоша қилиш Бобурнинг катта орузси эди. Шунинг учун ҳам у тақдифга қўнди.

Абдулмуҳсин Мирзо ўз вилояти Марвага кетди. Ибн Ҳусайн Мирзо ҳам Тўн ва Қойинга жўнади. Бадиуззамон ва Музаффар Мирзолар Ҳиротга жўнаб кетдилар. Икки-уч кун ўтказиб Бобур Чилдуҳтарон ва Тошработ йўли билан Ҳиротга қараб йўл олди. Энда Бобурни халжону хайратларга солувчи Ҳирот ажойиботла-ри кўтмоқда эди.

БОБУР ПОДШОХ ХИРОТДА

Ҳусайн Бойқаро таъзиясига Бобурнинг аммалари ҳам жам бўлишган эди. Улар шахзоданинг жигарлари эди. Шунинг учун у таъзия изҳор қилиш ва улар билан дийдорлашиб хол-ахвол сўрашишни мақсад қилиб Султон Ҳусайн Мирзо макбарасига

борди. Барча аёллар шу ерда эди. Бобур уларга пешвоз чиқиб, аннен Поинда Султон бегим билан таъзим қилиб кўришади. Ун-дин сўнг Офок бегим билан таъзимсиз, хол-ахвол сўрашади. Кейин Бойқаронинг катта хотини Ҳадича бегим билан таъзим қилиб кўришади. Бу хотин Ҳусайн Бойқаро фарзандлари ора-сида фитна қучайишга сабабчилигини эслар экан, шундай қўрсин, улуг аёлдан шу ишлар содир бўлганига ичда афсус чеккан бўлди. Қоришлар Қуръон ўқитанларидан сўнг, Ҳадича бе-гимнинг чодир тикилган мадрасата боришди. У ерда Ҳадича бегим номидан ош тортилди. Сўнг Поинда Султон бегим уйига бориб, ўша ерда тунади. Эртаси (Янги бот) Боги Навда кўним тоғди. Бир кеча бу ерда бўлиб, сўнг тайин қилиб қўйилган Али-шер Навоий уйида бўлишга мукясар бўлди. У Ҳиротдан кетгу-нича шу уйда яшаб турди. Лекин хурмат юзасидан ҳар икки-уч кунда Бадиуззамон Мирзо Боги Жахонаросига бориб кўриниш бериб турди.

Бир неча кундан кейин Бобурни Музаффар Мирзо уйига меҳ-монга тақдиф қилади. Музаффар Мирзо Боги Сафидда ўтиради. Ҳадича бегим ҳам ўша ерда эди. Султоннинг улуг хотини ёш под-шох хурмати учун ош тортиради. Бобур билан Жахонтир Мирзо ҳам бирга эди. Ҳусайн Бойқаро хонадони учун бу икки ака-ука, аилбита хурматли ва азиз меҳмонлар эди. Шунинг учун қаерга бореалар ўша ерда уларнинг шавнига дастурхон ёзилар, таом тортилар, ўтган султон хотирасига бағишлаб Қуръон тиловат қи-лилар эди. Удум шундук эди. Бу мўмин бандаларнинг ўтганлар хотирасига эҳтироми ва бир-бирларига иззат-икроми эди.

У ердан чиқиншгач, Музаффар Мирзо Бобурни бир замонлар Абдулқосим Бобур солдирган иморат Тарабхонага етаклади. Мақсади, шахзодалар шарафига май базми қилиб бериш эди. Намора, "меҳмон отангдек улуг", деган гап борда. Бўни амалга оширмаса сира-сира бўлмайдди. Қолаверса, мотам ҳам ўзиники, шоду хушрамлик ҳам. Кўнгли овлаш, азиз ва мўътабар инсонлар иззатини жойига қўйиш бурчага айланиб кетган. Шундай қилин-маса, ҳаётнинг қайсидир бир томони кемтик бўлиб қолади.

Тарабхона ботчанинг ўртасида. Ихчамгина иморат. Икки кавати, кўркам. Кўнглига ёқалган. Юкори каватининг пештоки безак билан ишланган. Тўрт бурчагида тўрт хужраси бор. Бу тўрт хужрага олиб қирадиган уй истироҳат хонаси ҳисобланади. Уининг ҳар томонига сураат солинган. Иморатни Абдулқосим Бобур қурдирган бўлсада, тасвирларни солишни Султон Абусайд Мирзо буюрган. Унда Султон Абусайд Мирзо лашкарларининг саф тортгани, жанглар тасвирланган. Бобур тасвирларни бир-бир кўришга киришди. Жанг тасвирлари уни ўзининг жонлиги билан ҳайратга соларди. Хонанинг бурчагидаги сурааларга тўшаклар солинган эди. Юкори сурадаги тўшакларга аввал Бобур, сўнг Музаффар Мирзо ўтиришди, кейин колпанлар. Базм бошланди. Лекин Бобур бу базмда ичгиси келса ҳам одоб нуктаи назаридан ичмади, аммо бирта келган ҳамроҳларига ичшига руҳсат берди. Базмда куй-кўшиқлар янгради. Созанда ва хонандалар зиёфатни ўз яхши кўшиқ ва куйлари билан безадиладар.

Музаффар Мирзонинг одамгарчилик қилиб, Бобур шарофига меҳмондорчилик ташкил этганини эшитган Бадидуззамон Мирзо ҳам кейинги кунда Боғи Жаҳонродаги Мукавийхонада базм ташкил қилиб, Бобурни тақсиф этади. Базмга факат Бобурни эмас, унинг хос кишилари ва йилгилари ҳам келишини тайинлайди.

Базм роса авжига чиққан пайтда зиёфатхонага безак бўлиш учун баланд-баланд сунъий мажнунтолар олиб киришди. Табиийми, сунъийми мажнунтолар шохлари ораларига майда чивиклар узунлигича ингичка-ингичка олтин барглари терилган эди. Ажойиб манзара эди. Бобур бу манзарата маҳлиё бўлиб боқар экан, Бадидуззамондаги вазик дилга ичида таҳсинлар айтарди.

Зиёфат давомида подшоҳ олдида алоҳида олтин патнисда фоз кабоби келтирилди. Бу факат подшоҳ учун бўлгани учун уни бузиш Бобур ихтиёрида эди. Лекин у ҳали бундай ишга кўл урмаган, ўрганмаган эди. Шунинг учун у жим ўтираверди. Ҳозирнинг бузилмаётганига қараб ўтирган Бадидуззамон шахзодага секин гапирди:

«Нега майи кўрсатмапсиз? – қўли билан у фоз кабобига интири килди». Бобур ҳам охишта деди:

«Ўтириш кўлимдан келмайди.

Бадидуззамон Мирзо ўзи илтифот кўрсатди. Дарҳол фозни тўраб, Бобур олдида қўйди. Бундай ишларга у чаккон эди. Улфатлиқ фазилатларини яхши билар, меҳмонни, дўстни ҳаминша мартабасида тутарди. Ҳозир ҳам у Бобур учун оғадек, тўғрироғи отадек мартабада турсада, унинг иззатини ўрнига қўйган эди.

Базм сўнггида Бадидуззамон Бобур Мирзога қимматбаҳо тошлар қадланган битта хашаматли камар, ханжар, зарбон тўн, бир чопқир от ҳадя қилди. У ҳам Музаффар Мирзо қилган эхтиромининг ортгани билан адо этди. Бобур Ҳиротни бошқараётган бу янги ҳукмдордан ана шундай хурмат-иззатлар кўрди.

Бобур Ҳиротда йилгирма кундан ортгик қолиб кетди. У Ҳиротдаги кўшиқларини бехуда ўтказмасликка интилиди. Хусайн Бойқаро, Алишер Навоий қаби раҳматли зотлар (Алпох уларни раҳматига оғини) сабъ-ҳаракатлари билан барпо этилган ҳар бир кўча, ҳар бир кўприк, ҳар бир ҳаммом, ҳар бир шифохона, ҳар бир маърифат маскани, мадрасаларни бориб кўрди. Боғлар ва хийёонларда сирғилди. Ўтган улғу зотлар ҳақиқатга дуолар қилди.

У шундай деб ёзди:

«Ҳар кунни отланиб кўрмаган ерларни сайр қилардим. Бу сайрларда бошловчимиз Юсуф Али кўкалдош эди. Ҳар қайси сайртохта тушилганда Юсуф Али бир нав ош тортарди. Бу йилгирма кунда машҳур сайртохлардан биргина Султон Хусайн Мирзонинг хонақоҳидан ўзга кўрилмаган ер қолмади, шекилли. Ҳозиртох, Алишербекнинг ботчаси ва Жувози Қотаз ва Тахти Остона, Пултикоҳ, Каҳлистон, Боғи Назартоҳ, Нейматобод ва Газуртоҳ хийбони, Султон Аҳмад Мирзонинг хазираси (мақбараси) ва тахти Сафар, тахти Навоий, тахти Барғар, тахти Ҳожибек, Шайх Баҳовуддин Умар, Шайх Зайниддин, Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазорот ва мақбарасини, Намозгоҳи Муҳтор, Ҳавзи Моҳиён, Соки Салмон, Билғурий, Имом Фаҳр ва Боғи Хийбон, Мирзонинг мадрасаси ва мақбарасини, Гавҳаршоҳ бетиқининг

мадраса ва макбарасини, Масжиди Жомени, Боғи Зоғон ва Боғинав, Боғи Зубайда, Абусайд Мирзо солган Дарвозаи Ироқнинг ташқарисидаги Оксарой, Пурон ва Суфайи Тиракдозон (ўқ отувчилар суласи) Чарголонг ва Мирвоҳид, Пули Молон, Хожа Ток, Боғи Сафид ва Тарабхона, Боғи Жаҳоноро, Кўшк, Мукаввийхона ва Савсанийхона, Дувоздах бўрж, Жаҳоноронинг шимол тарафидagi катта ховуз, тўрт тарафидagi тўрт иморат (ховуз атрофи) калъанинг беш дарвозаси: Малик, Ирок, Ферузобод, Хуш ва Қипчоқ, Бозори Малик ва Чорсу дарвозаларини, Шайхулислом мадрасаси ва Маликларнинг Жоме масжиди, Богшаҳр, Бадиуззамон Мирзонинг Инжил дарёси ёқасидаги мадрасаси, Алишербекнинг “Унсий” аталмиш янлайдиган уйлари, “Қудсий” номли макбара ва Масжиди Жомени, “Халосия” ва “Ихлосия” номли ҳаммомларини, мадраса ва хонакоҳни, “Сафойи” ва “Шифойи” аталмиш шифохоналарини оз фурсатда айланиб чиқдим”.

Бу гапларни Бобур подшоҳ тилидан ёзишдан мақсад, ўқувчимиз шахзода Бобур Ҳиротта борган пайтда Ҳирот ханака шахар бўлганлигини тўлароқ тасаввур қила олсин. Ота-боболаримиз иморатсозлик, шахарсозлик масаласида ўша замонларда ҳам пухта иш қилганликларини билиб олишлари лозим. Темурий-зодалар, туркий қавмлар дунё яралибдики, фақат куриш, юртни обод этиш билан шуғулланалдилар. Бобур Ҳиротда бўлиб ўз кўзи билан кўрган ва таърифлаб ёзган иншоотлар ана шундан дарак бериб турибди.

Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Мирзоларнинг иш бажарувчилари Бурундукбек ва Зуннунбек Бобур подшоҳ одамлари учун астойдил ҳаракат қилар, лекин уларнинг қишлови учун қишлов ерини тайин қилмас, қишломок асбоби билан таъминламас эдилар. Қиш бошланган эди. Тоғларни қор босган эди. Шу билан бирга Бобурга Қобулда бесаранжомликлар бўлаётгани хақида хабарлар ҳам келиб турарди. Эпикадаги қишлов ери бўлмагани учун ва Қобул ташвишлари боис Бобур ўз одамлари билан қишлов бахонасида Ҳиротни тарк этиб, Бодғис ерлари сари йўлга чиқадилар.

КОРЛИ ЙЎЛ

Лангаридagi кенгашда Қосимбек ўжарлик қилди. Агар у ўжарлик қилмаганида бу йўлга қорилмаган бўларди. Қизик, Қосимбек ўли ажойиб йигит, доим Бобурнинг шаъни учун қураниб келди. Салоқатли бек бўлишга қарамай, бир оз қайсарлиги ҳам бор. Шунанга, бекларнинг ўзига хос феъл-атворлари. Бирин бир сўзлик, ўжар шу билан бирга мард бўлса, кўпчилиги қўбуген, қайси томонда озгина манфаат бўлса ўша ёкка қараб кетиндилар. Бобур бундайларни жуда кўп кўрапти. Қосимбек эса бари бир бошқача. Ана қор тепалашидан ҳам унинг қимлиги билиниб турибди. Оқ кўнгил, шу билан бирга оқил инсон. Ҳаракатлари буни ифодаламакда.

Бобур секин Қосимбекка назар солди. У жон-жаҳди билан қор тепарди. Нигоҳи депсаётган қорда эди. Ҳижолатдан кўзини ердан олмасди. Чунки ҳамма қийинчилик унинг туфайли бўлиб қолган эди тўғ. Бобур аслида қишни Ҳирот ёки Ҳирот атрофида ўтказиш ниютида эди. Бурундукбек ва Зуннунбеклар “шу ерда қишланг”, деганлари билан қишлов ери ва қишломок анжомларидан унга ёрдам қилишмади. Бобур эса очик ошқора айтгани, тўғрироғи таллаб қилгани ботинмади. Тортинди. Зарурат бўлдики, у қишлов бахонаси билан шаъбон ойининг етгисида Ҳиротни тарк этди. Қўшимча қуя тўппаш учун кетган йигитлари келиб кўпинлигини кўта-кўта ҳар юртда бир қуён-икки қуёндан тўхтаб йўл босишди. Қўтиб бориш шу даражага етдики, Лангариди Рамазон ойи яқинлашиб қолганди.

Шу билан бирга Бобур Қобулдан хавотирда эди. Қобулга теъроқ бориш ўйи ҳам йўқ эмасди. Ана шунинг учун Лангариди Қобулга қайси йўл билан бориш хусусида кенгашилди. Бобур ва яна ақсари одамлар “ҳозир қиш, тоғ йўли кўп хавотирли, қийинчиликлар кўп бўлади. Қандаҳор йўли бир оз узок бўлса ҳам беҳавотир. Қорнинг қалинлиги шу ерда ҳам билиниб турибди”, деган мулоҳазаларни айтишди. Қосимбек эса, “йўқ” — деди. — Қандаҳор йўли йироқ. Шу тоғ йўли яқинми, шу йўл билан борамиз. Бобур

эса унинг бу таклифини ортикча қайтармади. Индамай қўя қолди. У “йўқ” деса бўларди. Қосимбек таклифига қарши турмади. “Кўпчилик келишиб олишсин,” – деди ҳоло. “Шунда адолатли бўлади,” деб ўйладими билиб бўлмайди. Подшоҳнинг индамай турганини кўришиб бошқалар ҳам “демак, ўзлари рози,” деган андишага боришди шекилли, ҳамма жим қолди. Қосимбек айтгани бўлди.

Қор Чаҳарон ерларидаёқ отнинг тиззасидан юқорида эди. Мана энди унинг қорнига тетай-тетай десапти.

Ҳа, Қосимбекнинг талаби билан Қаңдаҳор йўли қолиб, тоғ йўлига юришди. Ана у хижолатда, хижолатлиги ҳар бир ҳаракатида сезилиб турибди. Ўзи ўтиллари билан қор тепиб, йўл очиб борапти. Қор шу қадар қалинлашиб кетдики, ҳатто йўл маълум бўлмай қолди. Қайси йўл, қайси қоя билиб бўлмасди. Қоя тепасига юриб кетилса, жарликка қулаб кетиш ҳеч гапмасди. Жарликка қулаш эса, ўлим дегани эди. Шунинг учун ҳаракат қилиш оғирлашди. Энди юриб бўлмай қолди. Бир қадам ҳам олдинга силжириниб илжиди йўқ эди. Ҳамма тўхтаб қолди.

Бобур сара, бакуват йитилгилардан ажратди. Уларга пастга тушиб йўл бошловчи олиб келишларини буюрди. Йўл бошловчи олиб келгани пастга қараб кетганлар келгунча, уч қун тўхтаган жойдан кўзғалишнинг илжиди бўлмади. Туриб қолинди. Йитилгилар қиш қуни бўлгани учунми яхши йўлбошловчи топиб келишолмади. Бобур яна таваккал қилди. Олдинга қараб юришга буюрди. Машаққат, тапшиш ҳаддан зиёд оғирди. Бир неча қун шундай зайлда юришди. Бобур ҳали ёш, умрида бундай машаққат тормаган эди. Азоблар, қийинчиликлар унинг эҳтиросли қалбидида шеърини исён бўлиб жарангларди. Одамларнинг қийналиши, ўзининг рухий изтироблари кўпинлиб ғазалга айланди.

*Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдиму?
Хаста кўнглим чекмаган дардў бағоси қолдиму?*

Унинг кўнгли қорлар маскани тоғлар бағрида хаста эди. Ҳамроҳларининг азоблари, хижолатдан мардона ишлаётган

Қосимбек ва бошқаларнинг тортаётган машаққатлари шор ва шор Бобур юрагини шикаста қилганди. Бу матлаъ нафақат Бобур билан, Қосимбекка ҳам тааллуқли бўлиб, шох ва шор томонидан унинг учун ёзилган байти эди.

Тоғ остида, қимсаёз ошпоқ ҳудудлар ичра қор тепиб бориш бир қалтга яқин давом этди. Қунда бир-бир ярим шаррий ортиқ мансифа юрилса юриларди, илдамлашнинг илжиди йўқ эди. Қор тепувчилар кўпчилик эмасди. Қалин қорлар ичида фақат эҳтишорлик саканаларди. Қор тепувчилар ўн-ўн беш киши бўлиб, улар ҳар қуни қун иккита бўлинганда алманиб туришарди. Фақат Бобур ва Қосимбек алмашмас эдилар. Улар доимий қор тепувчилар эди. Шу алмашувчилар Қосимбекнинг икки ўғли Тангриберди ва Қамбар Али билан яна икки нақари ҳам эди. Улар доим олдинда уловсиз, пиёда уюм-уюм қорни тепалаб, уч-тўрт киши олдидан кенгликка қор тепалашар, ортагилар мана шу оралик-дан ўтиб борарди. Қор тепувчилар ҳар қадам босганда белгича, баъзан кўксига қорга кўмилиб кетарди. Шундай ҳолатда қор тепалашга тушарди. Олдинги одам ҳолдан тойганда унинг ўрнинга иккинчи бир одам ўтар, у ҳам кўксига ботиб турган қорни тепатар, йўл очган бўлар, бир-икки қадам силжидлар, иш шу зайлда давом этарди. Одамлар алмашиниб-алмашиниб ўн-ўн бештаси қор тепиб бўлгач, ундан сўнг бўш отни олдинга етаклаш имкони бўларди. Бўш от ҳам узангисига, қорнига қорга ботиб ўн-ўн беш қадам юргач, чарчаб тўхтаб қоларди. Бир от тўхтадими, уни четга тортдиларди. Кейин бошқа бир бўш отни олдинга тортишга тўғри келарди. Мана шу тарзда ўн-ўн беш кишининг отларигина олдинга силжиди. Қор тепувчилар шу тарзда олдинга силжиганларидан кейин қолган барча йитилар ва Бобур тили билан айтганда бек аталганлар отларидан ҳам тушмай тайёр тепилган ва босилган йўлга кириб бошлари қуйи солинган бир ҳолатда қор тепувчиларга эргашиб келишарди. Вазият шундай эдики, ҳамма ўзи билан ўзи овоза эди. Одамларнинг фикри ёди биргина сабр қилиш, эсон-омон атрофда уюлиб ётган сукунатга ошно бўлиб қолган улкан, ҳадсиз қорлар уюмидан чиқиб олиш эди.

Шу усулда йўл қила-қила Инжуқондан ўтилиб, уч-тўрт кун деганда Заррин довоинининг тубита “Ҳаволи Кутий” деган горга келинди. Бобур бу горнинг Ҳаволи Кутий дейилишини Қосимбекдан эшитганди. Айтишларича, ерли аҳоли тоғ батридаги гор ва ковакларни ҳавол дейишаркан. Бу жойларда гор ва коваклар кўлигидан Ҳаволи Кутий дейиларкан. Олдиндагилар хали кун ёруғ пайти шу манзилга етиб келишди. Бу вақтда Ҳавонинг ва жоҳаги ўзгарганди. Осмон қорамтир тусга кирганди. Шамол кўзғатарди. Кун нихоятда қиска эди. Олдиндагилар ёруғда гор олдинга етиб келишган бўлса, қолганлар намозшом, то хуфтон намозига аста-аста етиб келишар. Ортадагилар эса тўхташга мажбур бўлишди. Сабаби, тунда қор бўрони авжига чиқди. Одамлар ўлим ваҳимасига тушиб қолди. Чунки қаттиқ шамол гувиллар, қор ёғиши қурайганди. Ҳамма жиддий қиёфада. Ора-сира зарур бўлгандагина сўзлашдиларди. Тоҳ-тоҳида “Ё Раббим, ўз паноҳингда асра!”, деган нидолар беихтиёр айтишарди. Ҳамма ўзини Яратган Аллоҳ ихтиёрига топшириб қўйганди.

Гор олдинга борилганда Бобур кўлига курак олди. Қор қурашга киришди. Ошпоқ қор уюмларини кесиб-кесиб четга иртита бошлади. Кўкрагигача чуқуриликда қазиб қураса ҳам, курак ерта етмас эди. Қор ана шунақа қалин ёкканди. Унинг қавлаб қазитан жойи бир оз шамолдан, қор бўронидан пана бўлди. У шу жойга жойланди. Мулозимлари “Гор ичига киринг, — ҳар ҳолда у жой бу ердан дуруст,” дейишса-да у кўнмади. “Кўпчилик қор ичига, бўронда қолган бўлса, иссиқ жойда истироҳатга ўтирай деб гор ичига кириб олайми? Ҳамма машаққат ва ваҳимада бўлса, мен роҳат-фароғатда бўлсам яхшимасдир”, деган мулоҳазалар уни чулғаб олганди. Бу мурувват ва ҳамжихатликка кирмас, деб ўйларди у. “Одамлар нима бўлса мен ҳам бўлайин, ташвиш тортса бирга тортай”. Кейин “Дўстлар билан бирга бўлган ўлим тўйдир”, деган форсий маколни эсларди. У қор куюнида, ўзи қазитан чуқурда хуфтон намозига танҳо ўтираркан, тез ётаётган қорга қараб-қараб кўярди. Дилида “Эй Аллоҳ, бандаларингни паноҳингда асра”, дерди. У энгашиб ўтиртани учун шу қиска

фароғат ичига орқаси, қулоқлари, боши устига тўрт энликдан иссиқ қор ёғиб улгурган эди.

Намоз пайти гор ичини қузатганлар ўтиртан жойида намозини адо қилган подшоҳга:

— Гор ичи жуда кенг экан, унда ҳаммага етарли жой бор. Деб айтишди. Бобур устидати қорларни силкиб, гор ичига кирди. Бобур ҳам горнинг ичи кенг эди. У ташқарида қолган йипитларни ҳам ичкари киришга буюрди. Иккони борича кирк-элликдан энди киши фароғатли жойга жойланди. Ҳамма ўринларини танлаб, оққатлашиб таралдудига тушдилар. Қим қуритилган осмон, қорулук, нимаики бўлса баҳам кўришга киришди. Одамлар ташқарида қаттиқ совуқ, қор ва бўрон бўлишга қарамай, гор ичига жиндаққина иссиқ, хатарсизлик ва фароғат топа болашди.

Биров ўтиртан жойда, биров ёнбошлаб уйкута кетди. Бобур ҳам қочон кўзи илинганини эслолмай қолди. Саҳарта яқин туш кўрди. Тушида Қосимбек, унга пичоқ тақдим этармиш. Пичоқни кўлига олиб унинг тигига тирноғини қорғизиб кўриб “чархлаш керек” дермиш. Кейин баланд бино қурилагўтан жойда юрармиш. Усталар хали битмаган пишпик ғилғил бу бино устига тўсин ташлармишлар. Ёнма-ён ташланган икки тўсин устига қимлардир янги чўтдай қип-қизил ғиламни ташлаб, “Қани хуқмдорим, ўтсунлар,” — деб Бобурни тақтиф этармишлар.

Юрати ҳажжондан ҳаприккан Бобур уйғониб кетди. Кўрган тушини мулоҳаза қилган бўлди. Тиг ва чўтдай ғиламни яхшилик аломати деб тушунди. Горнинг оғзи ёришиб қолганди. Бомдод намозни ўқиш учун ташқарига чиқди. Йипитлар қор тепишга қиришган эди. У гордан чиққанда маълум бўлдики, қор ва бўрон тинмаган эди. Қаттиқ изғирин шамол кечати зайл давом этар, қор ҳамон бўралаб ётарди. Аммо одамларнинг озгина дам олганликларидан уларда яна тезроқ йўлга отланиш, иложи бўлса бу совуқ ва кўз очирмас бўронни ортда қолдириб илгарилаб кетишга ундаб турди. Яна ҳар кунгидай қор тепиб, йўл ясаб олдинга юриш бошланди. Йўл кир бўйлаб, юқорилаб кетганди. Тепада, очик жойда

изгирин каттик бўлишини билгилгани учун йўловчилар энди Заррин довонининг юкорисига караб эмас, дара ичига пастлик сари йўл солишди. Довоннинг пастига етганда кун кеч бўлди. Улар дара оғзидак тўхташди. Кеч тушиши билан совуқ ҳам аажибга чиқди. Тун кўп машаққат ва уқубатлар билан ўтказилди. Шу кеч кўпчилиكنинг кўл-оёқларини совуқ олди. Бунинг ҳам имкони борича чораси кўрилди. Кетаётган томонлари йўл эмаслигини билга туриб йўловчилар таваккал қилиб яна йўлга тушдилар. Баланд-паст ерлардан юрилди. Улар кун бўйи шундай юришиб, намозшом пайти даранинг оғзидан чиқибди.

Катта қалин қор тушган пайтларда бу довондан ҳали ҳеч бир одам ўтганини бирор кимса эслолмайди. Бу хатарли довондан қор-бўрон бўлаётган дамда ўтиб олиш ҳеч кимга насиб қилмаганди. Бобур бошлик суворийларига бунга мўъссар бўлидилар. Сафидан бирорта навар қор бўлмади довондан ўтиб олганликлари уларнинг омади эди. Қолаверса, қалин қор ҳам уларни отда ўтишда албатта наварларнинг қор бўлиши, от ва туяларнинг қирлиш эҳтимоли ҳам йўқ эмасди. Бу ҳам бўлса подшоҳ Бобурга омад қилиб боқаётганидан дарақ эди, гўё.

Суворийлар Бомисён, Шибару довонлари, Жангалақдан ўтиб Қобулга яқинлашдилар. Шундан хабар қелдики, Бобур Хиротга кетганидан кейин Ҳусайн Мирзо дутлаг Султон Санжар бар-лошлар Мирзохонни подшоҳ қилишиб, Қобулга камал этишган, ҳуқмронлик Мирзохон қўлига ўтган. Қобулда қолган Бобур та-рафдорлари иложсиз қолади. Бобур ҳали Рамазон ойи бошланмай Хиротдалик вақтидаёқ буни юрати сезган эди. “Қобул қўлдан чиқди”, деб хавотир тортганди. Худди шу хавотирда бўлган дамларида Бобур Хиротда подшоҳлар зиёфатларида эди. У йигирма кундан ортиқ Хиротда Бадиуззамон ва Музаффар Мирзолар меҳмони бўлиб, иззаг-хурматда юрсада, Қобулда “Бобур Мирзони подшоҳлар тутишиб Ихтиёридин қалъасига қаматтилар”, дейилган фитна гаплар тарқатилган ва Қобулга эгиллаш мақсадида шундай қилинганди. У давр шундай фитна-фасодлар даври эди.

Бобур буни тушунарди ва Қобулдан хавотирда эди. Мана энди Қобулга катта қўлга қиритиш мақсадида қўлини тартибга солиб, тафтирлик кўриб турибди. Шу билан бирга у Қобулда турган тафтирларига хат юбориб “Биз бу томондан борғач, сиз тафтирлар чикиб қўлингиздан келганча ёрдам ҳаракатини қилдингиз”, дея қилишув мақбубини ёздириб, уни Муҳаммад Анварнинг дастини хос қилишидан жўнатади. Мақсад қўчларни бир-бирларини эди.

ҚОБУЛГА ХУЖУМ

Қобулга хужум бошлангди. Ҳаммаси қилишилган тартибда оғзаки ошқирлагди. Бобур суворийлари мардона жанг қилишиб яқин қочришгди. Унинг ўзи эса Мирзохон ўтирган Чорбоққа қириб борди. Ортида Аҳмад Юсуф эди. Чорбоқнинг эшитилган Қобулда соқчи даста бошлиғи мансабига Бобур ўзи тайинлаган Дўст Сарипуллий қилич яланғочлаб қириб кетарди. Унинг ва-даси бузуқ эди. Пиёда эди. Бобур ҳам пиёда эди. У нимагадир подшоҳни танимаётган эди. Қўзига қоронғулик тўлганми, усти-та босибди кетарди. Бобур “Ҳай Дўст, ҳай Дўст” деб қичқирди. Бобур бошида фақат салга эди. Дубулга киймаганди. Аҳмад Юсуф ҳам Бобур ортида турганча “Дўст”лаб бақирди. Сарипуллий Бобурни танимай қолганди. Ойлаб қор, совуқда юрганидан юзи уларни кетганимди, билиб бўлмасди. Дўст бу урушда шу қадар тинибта тўлгандики, подшоҳнинг яланг биланга караб қилич қилиб юборади. Аллоҳ сақлади. Қил учича зарар етмади. Бобур тилида шу фурсатда “Ўзингга таваккал қилдим Аллоҳим”, деган дуо эди. Тангри таоло фалокатни даф этди. У омон қолди.

Мирзохон чорбоқдан нари жуфтакни ростлаганди. Уни йигитлар Қарғабулоқ қирларидан тутиб келади. Бу вақтда Бобур девонхонада ўтирганли. Мирзохонни Бобурга рўбарў қилишади. Унинг ранги қув ўчган, кўрқув вужудини қамраб олганли. Подшоҳ унга тикилиб туриб деди:

— Кел, кўришайлик.

У эгилди. Қадамлари ўзига бўйсунмасди. Шоҳта яқин келгунча икки марта йикилди. Кўришгандан сўнг Бобур уни ёнига ўтказди, Мирзохондати ваҳимани кетказиш учун шарбат келтиришларини айтди. Шарбатни Бобур аввал ўзи ичди, сўнг унга тутди ва:

— Ҳозирча эгачининикида бўлиб турасан, — деди.

Бир ҳафтадан кейин Бобур уни Ҳуросонга жўнатиб юборди.

У билан ўша даврнинг энг мураккаб вазиятига нисбатан эҳтиёт чораларини кўрган эди.

Боғи Беҳиштдан қочган, туттишган ҳоласининг куёви (у са бўлган учун). Қобулни Бобурдан тоғиб олишда фитнанинг бошида турган Муҳаммад Ҳусайнни ҳам гуноҳидан ўтади. Ле-Бобурни ғийбатлар этиб ва Бобур устидан бир дунё шикоятлар килгачи. Шунинг учун Бобур ўша асариди оз фурсат ўтмай "Шай-ди. Балки шох ва шоир Бобурнинг "Ҳар кимки ёмон бўлса жазо топқусидир," сатрлари шундай воқеаларнинг бевосита тувоҳи бўлганида ёзилгандир.

Бобур юртни тинчлантириб, ишларни тартибга солиб кўйгунча Баҳор ҳам келиб қолди. Баҳор нафаси Бобурга сайр иштиёқи-ни берди. Бир куни у буюрдики, "Бир сайр этайлик, атроф томо-шасини килиб қайтайлик." Шоҳнинг ҳукми ҳукм. Яқин одамла-ри, мулозимлар, тегишли соқчилар куришовида шох Бобур сайрга Гиёҳлар бош кўтарган, чароғон куёш нуфлари қоялар тоғ-тош-ларга туташиб ётган кенгликлар нузли товланади. Ўлағларни айтмайсиэми? Бу олағлар шу қадаг турли-туман эдики, Бобур Ҳисоблашиса олағлар ўттиз тўрт нав экан. Бобур узок айлағиб орасига олиб, тоғ тик юриб кўз тикиб, бир ғазал битдики, унинг биринчи байти шу эди:

Менинг кўнглимки эулининг эуначасидек тах-баттах қондир,
Аср юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондир.

— Бу битилгандардан мақсад шикоят эмас, — деб ёзган эди Бобур ўз "Нақоънома"сида. — Бу ёзилгандардан мақсад ўзим-нинг таърифим эмас, ҳақиқий воқеа баёнини таҳрир этганман. Чунки бу шикоятларда шунга қарор қилганманки, ҳар сўзнинг рос-ти битилган ва ҳар ишнинг ҳақиқий воқеий баёни таҳрир этил-ган. Ҳатто, ота-опадан ҳар қандай яхшилик ва ёмонлик кўрган бўлсам ёзилди. Қариндош ва бегонада ҳар қандай айб ва фазилат-лар солдир бўлган бўлса, таҳрир айладим. Ўқувчи маззур тутсин ва эингунчи эътироз қилмасин."

Бобур ўқимини, ақлли йигит эди. Ўз замонасидаги кент қамровли билимларни эгаллаганди. Диний билимдан тортиб дунёнинг осмон (астрономия) илмигача хабардор эди. Адабиёт ва домний ҳамроҳи бўлган. Шу билан бирга у яхши тарбия то-пгани ҳам. Катта бўлгани уни жигар-бағирларига меҳрибон қилиб ўстирилди. Шундан қариндошларини, улар қатори одамларни севарди. Нафақат инилари, бошқаларга ҳам саховатли эди. Домм нисонларга яхшилик қилар, ноҳақликни эса кўролмади. Биров-га ноҳақ жабр етказувчиларни ўрнида жазоларди. Ҳамма замон-ларда бўлгани каби, унинг атрофида юртанлар Бобурдан манфа-ат топиб фойдалангани ҳолда уни итҳо ҳам қилишарди. "Анди-жонликларга ён босмоқда, кўпроқ уларга мурувват қилаётир", дейишарди тез-тез. Бу гаплар очик айтилмасда, бор эди. Кўп жойларда Бобур катта бойликка эга бўлиб қолса ўзига етарли-лигини оларди. Қолганини қариндошларига, атрофдаги беқларига, салокатли наварларига ва шулар қатори муҳтожларга бериб юборарди. У ўз даврининг ок кўнгил, серзавқ, мард, шу билан бирга ўша даврда унинг атрофида шаклланиб қолган сиёсатга

моستانган, тадбир билан яшаганга мажбур, мохир суворий шахзода ва охир оқибат подшоҳ эди. У ўша сиёсий жараёнда ҳаракат қилишга кўниккан катта сиёсатдон, улкан давлат арбоби эди.

Ёз ойлари. Кунлар иссиқ бўлишга қарамай тунлар салқин, Чарғон юлдузли кечаларда кенгликларда салқин тун шамолли елар, кундузлари терлаб-пишиб от устида юра-юра толиққан йилгиларга бу шамоллар ором бағишларди.

Наварлар чодрлар олдинга чиқиб, мусаффо осмонга назар солиб, турунг қилиб ўтирганларда тўлин ой уларнинг тунги ҳаётларига ҳамроҳ эканлигини изҳор этъандай юлдузларро сузиб юрарди. Ана шундай кечаларнинг бири ўтиб, тонг ёришди. Кўш оламни ёритган бир палла. Аму ёқасида Боки Чағониёнинг Бобур хузурига келиб у билан кўшилиди. Бунга ҳам анча фурсатлар бўлди. Хуравшоҳнинг иниси бўлган бу зот шахзода Бобур Мирзога келиб кўшилса, унга суянса ва подшоҳ деб эълон қилса, ундан унумли фойдаланишга ва шу орқали мол-дунё тўплаб олишга ақли етарди. Шунинг учун ҳам у шахзодага бир неча бор мактуб йўллаб, кўшилиш нияти борлигини изҳор айлалди. Ниҳоят унинг нияти амалга ошди. Бобур унинг феъл-атворида ақаси Хуравшоҳдаги кусурлар борлигини биларди. Аммо Хуравшоҳ таслим бўлиш эҳтимоли борлиги учун ҳам уни ўзига ўнг қўли қилиб олишни ўйлайди.

ШАЙБОНИЙХОННИНГ ХИРОТНИ ОЛИШИ

Хусайн Бойқаронинг ўғиллари сустанлик қилишди. Кўрқиндимми, ёки бошқами тушуниб бўлмайдди. Ҳар ҳолда жонни ўзига ширин кўринди, шекилли. Агар улар бирлашиб ёвга очик майдонда ташланишганда эди, сўзсиз ёвни даф қила олишарди. Улар кўришиш ўрнига кўрғонга кириб олиб кўрғон ҳамоясига ўтишди. Айримлари эса қочибга тушишди.

Бобур кўз олдига бўлиб турган бу манзарадан афсусланади. Кўлидан ҳеч иш келмас, тапшабўсуни қўлга олай деса, катта қўлини

олиб, ундан ташқари улут Султон Хусайн Бойқаро фарзанди — ота ва она ўринидан Бадиуззамондан анча ёш. “Қатталик иззати таъин келган”, деб индамас. Ўз ёшига ўзи қоврилиб яшарди. Шайбонинг эди қўчилишдан қучади эди. У шу даврда Аллоҳнинг ер ва осмондаги барча ишларини биларди.

Қорин, қоника аҳвол эди. Бадиуззамон Мирзо, Музаффар Мирзо уларнинг энг ишонган қиллари, ёрдамчилари Бурундаги барча ишларни аргун Бобо Хокий манзили атрофида бўлиб олишарди билан на урушмоқ заминиди, на кўрғон бекитмоқ заминиди ҳеч ишни аниқ мўлжалламай, мақсадсиз нима қилишни билмай еросиммага тушиб ўтирилган эди. Бурундук ишбилармон ишчи эди. У ўша ерда шундай дейди:

Музаффарбек ва мен Хиротнинг кўрғонини беркитайлик, мени қимом қилайлик. Бадиуззамон Мирзо билан Зуннубек Хиротнинг атроф ерлардаги тоғларига бориб, Сийстондан Султон Абдуллоҳни Қандахор ва Замини Довардан Шохбек ва Муқимини лашкарлари билан келтириб, ўзларига қўшсинлар. Ҳазора ва лашкарлар лашкарлари қанча бўлса, йигиб тайёр турсинлар. Ҳаётининг тоққа бормоғи мушкул. Ташқаридаги лашкар хавфидан кўрғон устига ҳам кела олмас.

Бу гап Бобур подшоҳга ҳам етиб келган эди. Барлоснинг бу қорини режиси унга жуда тўғри кўринган эди. Шунинг учун ҳам у “жуде яхши айтибди. Оқилгона йўл эсига келибди,” деб ёзган эди кейинчалик.

Унинг бу фикрига Зуннун аргун ҳалакит берди. У очкўз, ҳаёти бўлгани учун Бурундукнинг шахарда туришига рози бўлмади. Узи шахарда қолди, лекин ишчи эспай олмади. Атрофидида қилишар, тамақирлар ёлғон ва хушомадига учиб, ўзини бандомни расво қилди, унинг гўл ва телба — ақсизлигига шунинг ўзи энг яхши далиллар.

Зуннун аргуннинг айтгани бўладиган бўлди. Бадиуззамон билан Зуннун аргун Хирот кўрғонини беркитишадиган, яъни ҳимом қиладиган бўлишди. Қисқаси, шахарда ўзи қоладиган бўлди. Атрофда ҳеч нарса йўқда, шахарда ҳалқ бор — бойлик бор. Шун-

дан кейин бир неча шайх ва мулло уни лакиллатишга киришадилар. Унинг олдида келиб: “Авлиё Кутб биз билан муомала қилди, Сента “Ҳизарбуллох” (Аллоҳнинг шери) унвони — лақаби берилди. Сен ўзбакини енгасан”, дейишди. Бу гапга у ишонди. Бўйинига фута (чорси) солиб шукр келтирди. Лекин урушга тайёрланиш, ёв келса хабар қилувчи соқчиларни тайинлаш, харбий сафларни тартибга келтириш, урушга пухта тайёргарлик кўриш ўрнига ўзига бино қўйди, холос.

Оқибатда Шайбонийхон Муробдан ўтиб, Серкой деган жойга келганда ундан хабар топишди. Бу дегани ёв тумшукка келиб бўлди, дегани эди. Улар саросимата тушиб қолишди. Элни сарфарбар этиш, жантовар сафни тузишга фурсат қолмаганди. Тўғри келган тарафдан ёвга қарши юриш бошланди. Зуннун арғун юкоридати хушоматга учиб (Бобур муллоларнинг гапини Зуннунга нисбатан хушомат деб билди) кирк-элик минг ўзбакнинг (Шайбонийхоннинг) лашкари қаршига (катта кўпин) юз-юз элик жангчиси билан Қора Работда турди. Ғаним кўп кишиси билан етиб келибкок буларни енгди. Зуннунни тутиб, ўлдириб, бошини кесишди.

Мирзоларнинг оналари, опа-сингил ва аёллари ҳамда хазинаси — ҳаммаси Олакўрғон номи билан машхур Ихтиёридин қалъасида эди. Мирзолар эса ярим кечатгача отларини дам олдиришиб, ўзлари ухлашди. Сахар пайти кўришадилки, ёв бўсагада, шахарни ташлаб чикиб кетишди. Кўрғонни химо қилишни хаёлларига ҳам келтиришмади. Фурсат бўлсада оналари, эгачи-сингиллари, кўч ва бола-чакани олиб чикиб кетмай, Шайбонийхонга асирликка ташлашиб, ўз жонларини сақлаган ҳолда қочибди. Ота тахтига осонгина ўтирганлар мана шунақа ношуд, кўркок бўлиб қоларкан-да. Агар улар мард бўлиб тарбияланганда эди шундай қилишмаган бўларди. Эркак бўлиб оилани, ватанни химо этишарди. Албатта, Бобур бу сўзларни ёзмаган. Лекин воқеа тафсилогларини баён этганда шу мазмунни ҳам унинг сўзларидан аниқлаб олиш кийин эмас.

“Кўрғонга маънад бўлуллик йилгилар етарли эмас эди”, — деб ёзиб Бобур Мирзо кейинчалик ўз асарида. “Мазидбекнинг укаси — дейди у қаджон ва хайрихоҳлик билан. — Ошик Мухаммаднинг ёнида, лашкардан қочиб келиб кўрғонга кирди. Булар Алихон Акбар Умарнинг ўғли, Шайх Мухаммад Абдулло бақовул (ошпаз), Мирзибек Қадхисравий, Мираки кўр девон бор эди. Шайбоқхон келган, шайх-ул ислом ва зодагонлар аҳд ва шахд қилиб ташки қўрғоннинг қилигини олиб бордилар. Кўрғонни эса мана шу ислом Мухаммад ўн олти-ўн етти кун сақлади. “Аммо ёв Отобозор тарафдан тешик очиб, Кўрғон ичига бостириб кирди. Кўрғон ёв қўлига ўтди.

Шайбоқхон Ҳиротни эгаллади. Эгаллаб олгандан сўнг подшоҳнинг пилот-ажлоди билан, нафакаг улар, балки бутун халқнинг жағолашга тушди. Бобур кутониб, қазабланиб: “Қиёснинг на олам кўрмаган бу одам беш қунлик ўлар дунё учун қилган от қозонди”, — деб ёзди. “Шайбоқхондан хунук хатти-ҳаролат ва ирамас қилиқлар Ҳиротда содир бўлди. — деб давом этади ва Ҳалғча бегимни Шох Мансурга топшириб, азобларга содир қилди, иллий ва азиз кишиларни қийнаб ўлдиртирди, шоир ва кўрғоннинг кўрлангани, ўзи Музаффар Мирзонинг Хонзода бегимнинг кўрлангани илди мулдатига қарамай ўзига никохлаб олгани, ўзи саводи унчалик яхши бўлишга қарамай Ҳиротнинг мансур, қобилияти кишиси Мухаммад Мир Юсуфга тафсирдан аёбкок айтгани, Мулло Султон Али Машхадий билан Бехзод муваппирнинг тасвир ва хатига қалам теккизиб ислох қилгани, ани бемаъна шеврлар ёзиб чорсуга остириб шаҳар элидан ҳади (қалам хаки) олгани ва яна ундан талай аёблахларга сўз ва қилимлар содир бўлганини бирма-бир айтиб ўтади. “Намозни тарқ қилмасди, қироат илмини билар эди”, дейди. Шундай одамнинг бундай ишлар қилишини Бобур ўзига ҳеч сингдира олмайди. Шунинг учун ҳам уни “кишлоки, олам кўрмаган, аёблах”, деб номлайди. Бунда Бобур ҳақ эди, у адолат юзасидан сўз қилган эди. Шайбонийхоннинг замон жаллоди эканлиги Бобур томонидан тўғри тасвирланган эди.

Шундан Шайбоқхон қолган Мирзоларни ҳам бир-бир енгиб, ўлимга ҳукм этади. Ана шундай бўлиб, Ҳусайн Бойқаро салтанатига хотима ясалади. Ҳирот қуччи, аммо золим Шайбонийхон ихтиёрига ўтади.

БОБУРНИНГ ЖАНГ ТАЙЁРЛИГИНИ КЎРИШИ ВА ҚАНДАҲОРГА ХУЖУМИ

Бойқаронинг жангга енгилмаган, машҳадда ҳали ҳеч нарсадан хабарсиз ҳолатда — тоғил ўтирган фарзандлари Абдумухсин Мирзо билан Кепак Мирзо устига Шайбонийхон бор лап-қарини уларни мағлуб этишга юборади (Кепак Мирзонинг исми Муҳаммад Мухсин эди). Иккала ака-ука енгилб, қўлга тушади, уларни ёнма-ён тиз чўқтириб ўтказишади. Ака-ука ўлими олди-дан бир-бирини қучишиб, ўпишиб хайлашади. Икки Мирзонинг бошини кесишиб, Пули Солорда турган Шайбоқхонга юбордилар.

Муҳаммад Мавсум Мирзо номидан (Бойқаро ўғли) Қандаҳорни бошқариб турган Шохбек ва укаси Муқим аргунлар бундан ваҳимага тушади. Бобур подшоҳга мактуб йўллашади. Бирташвиб ёвга қарши курашга чақиривади. Лекин ўзлари келишмайди. Бобур улар билан бирлашиб ёвни енгил, кейин Ҳуросонга юришни режалаштиради-да Қандаҳорга қараб йўлга тушади.

Лекин ака-ука аргунлар хат ёзгани, Бобурни чорлаганидан тонишади ва бемаза жавоблар қилишади. “Қишлоқлигининг белгиси шу эдики, — дейди Бобур. — Шохбекнинг мента битилган хати орқасида беклар бекларга, аниқроғи улутроқ мартабалик беклар кичикроқ мансаблик бекларга муҳр босадиган жойда — қогоз ўртасига муҳр босиб юборибди. Агар бундай ғализ ҳаракатлар қилмаса ва бундай қўпол жавоблар юбормаса эди, иш бунга бориб етмасди”, деб ёзади ва лашқарини жангга хозирлашга қиривади. Бобурнинг Шерқули исмли қоровули тез келиб: “Ёв саф тортиб етиб келди”, дейди. Бобур одамлари оз бўлса-да, анча

қўлга ва мустақкам сифта эга эди. У ҳалигача бундай тартиб ва тартиб (тартиб) билан саф тузмаган эди. Хосса тобинга (поҳнинг қисми) зарбиди (қисми) батамон қўлидан иш келадиган йилитлар-га қўлидан қўлидан, ўнга-ўнгадан ва эллик-элликтадан ажратиб, таъинини ва элликбошилар тайинлайди. Ҳар бир ўнбоши ва элликбоши турар ерни билиб, уруш пайтида қиладиган ишларини билди. Ҳурулиб олишди. Ўнг қанот, сўл қанот ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён, ўнг ва сўл жадал (тез борувчи қисм) от-лар, қабарчи лашқар қисм ҳам қийналмай тайинланган жой-ларини билишди. Бу Бобурнинг қўп жангларнинг натижа-ларини кўриб, Темур бобоси армияси тажрибаларини ўқиб ўрта-тиб, ўз лашқари орасида жорий қилган илк тартиб-интизом эди. Ҳар бир лашқарчи тартибга эга лашқарга хужум қилган ҳар қандай лашқарнинг интизом олдида ўз қучини йўқотиши бор гап эди. Бобур шунга ишонарди. Кейинчалик Ҳиндистонни олишда ҳам у бу тартибни сиқлаб жанг қилган эди.

Бундан қановатда Бобур подшоҳ санаб ўтган барондор (ўнг қанот), жапондор (чап қанот), ировул (хужумчи қисм), тул (марказ) ва қабарчи одамлар эканлигини ёзиб ўтirmаймиз. Воксанинг жан-га қўлидан қисминини баён қилишдан олдин Бобур айтганидек, қисминини тартиб қисмига бўлинганини маълум қилиб қўямиз. Биринчи Шохбек аргун номи билан ўша давр учун машҳур бўлган, асл исми Шох Шужоъ аргун бошчилигидагилар бўлса иккинчи қисм исми Шох Шужоъ аргун бошчилигидагилар. Уларнинг одамлари исми укаси Муқим бошчилигидагилардир. Уларнинг одамлари исми ёнма-ён бўлади. Шулардан тўрт-беш мингта қурол-яр-роғли эди. Ўнг қанот билан Шохбек бошлик қисм, чап қанот билан Муқим бошлик қисм юзма-юз туришарди. Муқимнинг исми қанот эди. Муқим қаттиқ хужумга ўтади. Ўша замон-лар — Бобур яшаган даврда Аллоҳ яратган оламнинг заминидан — бир нуктада, одамлар ажал асбобларини қўлларига ушлашиб олиб, икки тарафга бўлиниб олишиб, хужумдорлар манфатлари-ни қимом қилиш, қолаверса ўзларининг қичкина нафси рағбати билан бир-бирларини ўлдириб — ёруғ оламдан йўқ қилиш учун, ҳатто ўзларининг ҳаётларини ўйлашмасдан, “чопувчи — инсон танасини

мажаклаб ташловчи куролларни кўлларида маҳкам тутган ҳолда бир-бирларига ташланишган эди. Ана шундай бўлганди. Одамлар бир-бирларини ўлдирибшан эдилар.

Бобур тараф уларни тинмай ўкка тутушига киришди. Дushman тараф ҳам ўк ота бошлади, ammo улар тараф саз сусайди. Бобур қаршисида кимдир биров отдан ириб тушди. Ўк отмоқчи бўлди. Шу билан бирга бакириб, одамларини жангга даъват қилди бошлади. Бобур эса отини унинг устига агрофлагилар қуршовида бурди. У тўхтади-да, отига сакраб минди ва орқасига қарилди. Бу ўша аҳмоқ, бефаросат, Бобур кишлоки деб таърифланган Шохбек аргун эди. Бобур уни дарров таниди. Уни Хусайн Бойқаронинг ўғли Муҳаммад Маъсум Мирзо билан учрашганда кўрган эди.

Ўша даврларда кизик эди. Айримлар агар жанг майдонинда ўз тарафи магуб бўлаётганини кўрса, нариги тарафга “белги изхор” қилиб ўтиш ҳолатлари ҳам бўлиб турарди. Ҳозир шундай бўлди. Пиримбек туржман тўрт-беш ака-укалари билан салтанатини ечишди-да, ўз тарафидан юз ўтириб Бобур тарафга кўшиқлар дилар. Бобурнинг чап қаноти тарафидан икки қирғонда дараклар ўсиб турган анхор бор эди. Кечик боши қаттиқ ҳамов қилинди. Ёв ўтолмади. Қаттиқ жанг бўлди. Қамбар Али яраланди. Қосимбекнинг пешонасига ўк тегди. Ёври бардоснинг қоши устига ўк тегиб, чаккасидан тешиб чиқди. Ўлди.

Ёв қочди. Бобур ариқдан ўтаётганда кўрди. Чокир от минган киши тоғ этагидан отини ҳали у томонга, ҳали бу томонга бўриб қочибшга ҳозирланарди. Бобур уни ҳали отига миниб ортга қайтган Шохбекка ўхшатди. Ростдан ҳам ўша Шохбек эди.

Бобур санотлик кишилари билан қолган эди. Муқим ҳамон жойидан жилмай жанг қиларди. Бобур ишора берди. Ноторалар чалина бошланди. Бу жангга даъват эди. Жангчилар жонландилар. Шу фурсатда Тангрига таваккал қилинган эди.

Нотора овози танганини чўчитди. Бобур подшоҳ одамларидати дадиллик уларни саросиммага солди. Ёв қочибшга тушди. Шохбек ва Муқим шу қочганича Қандахор қалъасига қира ол-

мади. Қосимбек Довир тарафга қараб кетишди. Кўрғон Бобур ихтиёрида ўлади. Курондагиларга омонлик берилди. Хазиналар кўл-ка қилинди. Подшоҳ ўз одамларини хазиналарга тайин қилди ва Қандахор вилоятини Носир Мирзога берди. Бошқариш унга топширилди.

Қосимбек хушёр одам эди. Ўзқони кўра оларди. Шунинг учун у подшоҳга “бу ердан жилайлик” дея тақрор-тақрор айтди. Бу ердан туркини манкул кўрмади. Охири Бобурни кўндириб, ўлжа ва кўра кўрғон билан йўлга отланишди. Бобур одамлари билан Қандахор томон йўлга тушди. Қосимбек ўзқони кўра олган эди.

Қосимбек қочиб Шайбонийхонга борди. Акаси Шохбек эса эл-татар вафотди. Буларнинг арз-доллари Шайбонийхоннинг Қандахорни қоритиши тезлашди. У Хиротдан тоғ йўли орқали Бобур билан Қандахорда деб ўйнаб, Қандахор устига юрди.

ҚОБУЛДАН ХИНДИСТОН САРИ

Шайбонийхон Бобур Қандахорни олганини эпитади. Ай-вайларни унга бу ҳақида етказишди. У Бобур шу ерда, ҳали Хиротда кетмаган деб ўйлайди. Хиротдан тоғ йўли орқали Қандахорга йилқар тортиб боралди. Бобур эса Қосимбекнинг қистови билан қилқирмон Қобулда эди. Қандахор камал қилинган ҳақи-дан ва қобир Носир Мирзодан келгач, подшоҳ бекларини кенга-шга қочирди. У бекларини йигиб, ўз мулоҳазаларини, вазият нозик қилиниши талхил қилган ҳолда баён қилди. У деди:

“Шайбонхондек ёт эл ва қари душман Темурбекнинг барча ав-валлари қўлидаги вилоятларга эга бўлдилар. Турк ва чигатойлардан турки ўшаларда қолганлари ҳам баъзиси ихтиёрли, баъзиси қўрқонилган ўзбақка (Шайбонхонга демокчи) кўшилиб кетди. Ўлар мен Қобулда қолиб эдим. Душман жуда қучли, биз кўп заиф, бундан на маслаҳат қилиш эҳтимоли, на қаршилиқ қилиш мажбуримиз. Унда эса бунча қувват ва қудрат. Ўзимизга бирор тайинли ер фатриши қилмоқ лозим эди ва бу микдор имкон ва фурсатда

дахорга хужум киләди. Шунда Носир Мирзо буйнига үк теген
Аммо яна Шайбоқхон калъани оломай сулх тузипни тәкдир
этади ва у ердан бавзи сабабларга кўра ортита кайтади.

Киш ўрталаб колганди. Ҳаммаёқда калин кор эди. Шунга ке
рамай сарсону саргардон, борар жойини билмай юрган Бобур
одамларини эргаштирганча, Бодикеч йўли билан Қобулга келди
Ғазнани Носир Мирзога, Нингаҳор туманини Абдураззоқ Мир
зога беради.

Йил охирига бориб Бобурнинг ўғил фарзанди Ҳумоюн ту
лади. Йигит киши учун ўғил фарзанднинг туғилиши, билмас
чексиз қувонч бўлади. Оталик турури янада бир осмон юксалиди
Фарзанд қувончидан ўзида йўк ота ўғлдан туғилганидан беш-олти
кун ўтгач, Чорбоққа чиқиб катта тўй қилади. Катта-кичик беқир
кариндош-уруғлари соғалар келтирадилар. Фарзанд шарофати
га бағишлаб оқ танга сочдилар. Бунчалик оқ танга сочши Ҳум
бирор-бир тўйда бўлмаганди. Бобур одамларга яхши тўй қили
беради. Бу унинг фарзанд учун биринчи тўй қилиши эди.

Юқорида айтиб ўтган эдик. Бобур Қобулдан Ҳиндистон сари
юрпни биринчи бор ният қилиб йўлга тушади. Аммо одам
ри орасидаги бу максад йўлидаги келишмовчилик бағамом ўш
тарифга қараб кетипта йўл бермайди. У киш ўртасида яна Боб
печ йўли орқали Қобулга кайтади. Унинг ҳали ҳеч кимга маълум
қилмаган ички максади – Қобулда кўним топиб туриб аста-аста
Ҳинд сари хужум қилиб кўриш бўлади. Шунинг учун бир на
Чандовал ўтлоғи пастида тўхтади. Шу ерда эканлигида кат
тик зилзила бўлиб ўтади. Бобур бу зилзилани “Ярим нужумни
(астрономик) соатга яқин давом этди”, деб ёзади. Шу ерда ту
шади. Эрталаб яна йўлга тушишади. Бажавр кўрғонига яқин бо
радилар. Ўша ерлик бир мўътабар одамни топтиради. Кўрғондо
гиларни инсофга чакириш, султон ўз ихтиёри билан бўйинсуниб,
калъани топиришини тайинлайди. Борган одам мужмал жаноб
келтиради. Бобур лашкар бошлиқларига кўрғонни эгаллашди
керак бўладиган анжомларни тайёрлашни буюради. Тўра (одам
бўйича келадиган калкон. Жангчи унинг ортида туриб ўк отади)

и (бархот) ва бошқа кўрғон олинди ишлатиладиган анжом
лар келтирилди.

Шундан кейин Бобур хужум қилишга буйруқ беради. Душан
ба кели Чандовал ўтлоғига келиб тушилган бўлса, пайпанба
кел кўрғон ёнида туриб шу буйруқ берилади. Бажавр кўрғони
кел келди келди кўрғонга сув қирадиган ер бор эди. Жан
кел келди чан келди илгаригаб бориб шу сувдан ўтади ва
кел келди ошмон тарифига тушади. Буйруқ шундай бўлади.
Бобур (Бархот) кўрғоннинг ғарби-шимолида сувни кечмай нотекис
қилиш ва нестлик ерда тўхтади. Ўнг канот дарвозанинг ғар
би-шимоли.

Келди. Бажавр кўрғонини иштол қилиш жараёнларини
Бобурнинг “Сарик ва қизил гуллар юрти” деб номланган
асарида тўлиқ баён этилган.

САРИК ВА ҚИЗИЛ ГУЛЛАР ЮРТИ

Бобур фитналарни даф қилиб Қобулни қайта кўлга қиритгач,
Кўрғонини Қобулда туришини маълум кўрмади. Унинг назарича
қилиш каттаме-кичикми барйбир душман эди. Уни жилдириш
керек бўлиб, элчисининг уйдан тўпта-тўтри Ҳуросонга жўна
тиши тайинланди. Бу билан фитнага бош кўшган айрим унинг
тарифдорлигини бу туғилмай тинчлантиради.

Бу фитналар баҳор эди. Баҳорда айникаса, Қобул атрофлари
яқиндан чиройли бўлиб кетардики, атрофга назар солган киши
нинг бахир-дилли очилар, қалби завқу шавққа тўларди. Ҳамма
ки тушар билан бўрканарди. Ам-яшиллик бағрида очилган тур
ли-туман гуллар кўёш чарақлаб чиқиб турган кунлари шу қадар
тўлиқ топинлар, бу гўзалликни таърифлашга тўғриси шoirлар
нинг оқсотидаги сўзлар етмай қоладди.

Бобур табиатни севарди. Хоҳ киш бўлсин, хоҳ баҳор, хоҳ ёз,
бу у атрофни томоша қилишни, сайр этишни ёқтиради. Кузда
яшиллар қалбидати дардди тўйгуларни аллагалаган бўлса, баҳор

гушлари ям-яшилликлар, кушлар хониши эхтиросларига эжиб кел-
ролатини бахш этарди. Ана шундан у баъзан танҳо, баъзан одам-
лари билан сайрга чиқар, бир-икки соатлаб эмас, кун кеч бўлуни-
ча сайр этар, чопқинлар, қув-қувлардан бир даҳза тин олиб ю-
олатди.

— Қарант, — деди Бобур ёнида жетётган хамроҳига. — Қарант, қандай гўзал очилган долалар! Турли-туманку бу долалар.

— Санашсинчи, қанча нав экан.

буллишича, бу ерда долларнинг ўттиз тўрт нави бор эди.

“Яна йўлга тушиб, Сухон сувидан ўтиб, бир тепаликка жон-
ташдик”.

Мана ваъининга сара йиғтиларни кўшиб, кўлинни кутиб

Бизнинг бораётганимизда ўтган (ярим кечаги) кечитимизни ёзишни кетишган эдик. Ўша кечикда (сувли ўтиш жой) дон эшитган вақтда бир соғ дойга ботиб қолибди. Унинг эгалари қанчалик қўрқиб қолганимизни, солни жойидан қимирлата олмабдилар. Унинг оғзини олиб, ёнимизда бўлганларга улашдик. Жуда вақтинча қўрқиб қолган бўлди”.

Кутин яхши келиб, Қобул ва Синд дарёларининг кўшилиши-
дан фойдаланиб, деки Нилбоддан юқорироқ икки дарёнинг орасида

[illegible]

Ифтор Хамидистонга дабдурстдан қорини бошламади. Аввал Хинтанинг қорини бўшлатиш эътибори билан ҳаракатига тулди.

Индур кўшматлари Чандовал ўтлогининг кўйи қисмида турган индур қаттиқ энгизила бўлиб ўтади. Энгизила ярам нўжумий

(астрономик) соат яқин давом этади. Аллоҳнинг иродаси билин бўлиб ўтган бу ер силкинлисини Бообур яхшиликка йўлди. Чунки бу пайтда Бажавр кўрғонини ишғол қилишни режалаштирмоқч бўлиб, лекин қалъани тинчлик йўли билан топширишаркан айтади. Лекин қалъадигилар бу талабга кулоқ солишмайди. Шундан сўнг у хужумга ҳозирлик қўришга бўйруқ беради.

— Күшннннг чап каноти, — деб амр этади Бобур. — На жавр кўрғонининг юкори ёнида, сув кирадиган ерда суяклар ўтиб, кўрғоннинг шимол тарафига тушсин. Фул (марказ)нинг лар кўрғоннинг гарби-шимолда сувдан ўтмай баландликка паслиг ерда тўхтасин. Ўнг канот пастки дарвозанинг гарбига тушсин.

Бобур бу вақтда ниҳоятда мустаҳкам бўлган калъани ишғол қилиш тактикасини ишлаб чиққан эди. Қолаверса, Бобур кўннингидagi йилтирлар кўрмас, шижоатли йилтирлар эди. Кетма-кет бўлиб турган ғалабалар уларга ажиб бир ғайрат, шижоат бахш этарди. Агар кун кеч бўлиб қолимаганда аскарлар кўрғонни ўйнасоғдаёқ кўлга қиритишган бўлишарди. Дўстбек бошлиқ чап қонот бекларининг дарёдан шитоб ўтиши, кўрғондан чиққан юз-юз эликтик пиёданнинг кўрғонга қайтариб қувиб юборилиши, шот ва туфангларнинг ишта тушиши, Мулло Абдумалик Хостий қабиларнинг жангга кириб кўрғон девори тагига от ўйнатиб боринлар шундан далолат берарди. Қолаверса, наварлар туфани (милтик) билан ҳам қуролланган эдилар. Шу нараса уларга галаба руҳини бағишлаб турарди. Душман томоннинг аниқ отилиши милтик ўқидан бирин-кетин йиқилишининг ўзи қалъа улар кўннига ўтишидан хабар эди. Устод Алиқулнинг кўлида хатто фаранги (европача) туфанг ҳам бор эди. Буларнинг ҳаммаси куёш боғи қоронғи тушгунча бир-икки ишлатилган эсада, асосан эртта саҳарда бўладиган жангга сақлаб туриларди.

Подшоҳ томонидан эртагаб “сахарда кўрғонга хужум қилинсин”, деган фармон бўлди. Эртагаб қалъа тўла кўлга олинди. Кун ўтди. Эртаси тонда қалъани ишғол қилган кўшин ортга қариб кўчди. Бориб Бобоқаро чапмаси бўйида тўхтади.

Бизнинг кўнгал киритса ўша жойни бошқаришни яқин келажикда топшириб, яна йўлда давом эттаверарди. Бажавр вилоятига келганида Хожа Катонга бериб, кўшин билан олдинта кетганини давом эттирди.

[illegible][illegible]

Ишбуру бу жойларнинг бахайбат султонига қараб туриб бир нафис қайратинини, Атрофдаги бу гўзалликларнинг ўз султони

борлиги уни таажжублантирди. Бир ўқариб ҳаммани хушёр қилтирган шер Бобур назарида шу якин атрофнинг, ўрмоннинг, дарё султони эди. Бобур уни узокдан кўриб туриб ўзинча қулимсирар кўйди. Кўнглидан ғалати кечинмаларни ўтказди.

Шер бир ўқарида дарё ёқасидаги чангалзорга кириб, ёндан ғойиб бўлди. Уни шундай ташлаб кетиб бўлмасди. Ташлаб кетиш эса хавфли. Ундан ташқари катор вилоятларни кетган келган кўлга киригиб келатган Бобурдек арслоннинг ички нифос нияти ҳам бунга йўл бермаётган эди. Шунинг учун у томонидан очик майдонга хайдаб чиқариш керак. Жанг очик майдонда бўлгани маъқул эди.

Кўтос топиб келишиб, шерни чангалзордан чиқаришди. Ўқирганича дахшатли киёфада ўт-ўланлар орасидан чиқиб келотдан тушиб шерга найза уришга уринди. Шер кушовда эди. Холнинг ни тишлаб синдириб ташлади. Кетма-кет ўқлар еган шер тизилди. Бир бутата суяниб қолди. Шунда Бобо ясовул қилгичини чиқариб яқин борди. Шер унга ташланган эди, у қилгич билан вахшийнинг бошига солди. Али Сийстоний чап тарафдан шернинг белига қилгич уришга муваффақ бўлди. Зарбаларга дона беролмаган шер ўзини дарёга олди. Уни сув ичида ўлдирди. Подшоҳнинг амри билан сувдан чиқаришиб, терисини шовини олишди. Кўшин дарё ёқасида дўмлик ва кенгликларда ястониб ётган сариқ ва қизил гуллар мулкисининг султони — шерни оғи шундай тарзда мағлуб этди. Бу ғалати ғалабалардан бири эди. Лекин шер деган “султон” измида бўлган, у эгаллаб ётган бу вилоят подшоҳ томонидан ҳеч қимга иноят қилинмади. Шунинг қизиқ эди.

ШАЙБОНИЙХОН

Шайбонийхон торик сўхнасида тасодикий келиб қолган эмас. Ҳаётининг торик қисмида юзасидан жанг майдонига от суриб қолган эди. “Ушнинг эми” Аволдлари қандай зотлар? Бу саволлар-ни Бобур подшоҳларидан бири Абдулғозийхоннинг 1658-йил келтирилган ёлган “Шажарай турк” асаридан жавоблар топа-ди. Ҳазратини “Шайбонхон наслидин Мовароуннаҳрда подшоҳ бўлиб қолган” сарлавҳасида берилган матнда шундай

“Шайбонийхон ўгли Жўчинон, анинг ўгли Шайбонхон, анинг ўгли Бобошор, анинг ўгли Жўчибўқа, анинг ўгли Бодақил, анинг ўгли Муҳаммад Темур, анинг ўгли Пулуд, анинг ўгли Иброҳим Темур, анинг ўгли Давлат шайх ўғлон, анинг ўгли Абдулхайрон. Булар бир ўғли бор эди. Улуғ ўғлининг (катта демокчи) оти Шайбонхон, анинг ўғли Шайбонхон. Шайбонхоннинг наслидин Мовароуннаҳрда подшоҳ бўлиб қолган” сарлавҳасида берилган матнда шундай

“Шайбонийхон Жўчинондан таркаган. Жўчи эса Чин-хоннинг ўғли бўлиб, отасидан олти ой аввал вафот этган. 1227-йил вафот этган Чингизхон барча ўғилларини хузурига чорлаб қўриб қолган. Бу чорловда фақат Жўчи йўқ эди. У вафот этган эди. Шайбонийхоннинг қалбидан, Чингизхон шундай дейди:

“Шайбонийхоннинг ўғли бўлиб, отасидан олти ой аввал вафот этган. 1227-йил вафот этган Чингизхон барча ўғилларини хузурига чорлаб қўриб қолган. Бу чорловда фақат Жўчи йўқ эди. У вафот этган эди. Шайбонийхоннинг қалбидан, Чингизхон шундай дейди:

“Шайбонийхоннинг ўғли бўлиб, отасидан олти ой аввал вафот этган. 1227-йил вафот этган Чингизхон барча ўғилларини хузурига чорлаб қўриб қолган. Бу чорловда фақат Жўчи йўқ эди. У вафот этган эди. Шайбонийхоннинг қалбидан, Чингизхон шундай дейди:

исми Жўчиҳон бўлган. Афсуски, Чингизхоннинг бу ўғли ўлими аввал ўлган. Унинг вафоти тафсилотлари “Шажаран турки” шундай ёзилган:

“Чингизхон ўз юртига қайтганда Жўчиҳонга неча марофат киши юборди келсун деб. Ул вақтда Жўчиҳон хаста бўлиб эрига ўз айтиб юборди. Чингизхон узурин инонмай каттиб ордига хаста, бекларни буюрди ким овланг! Овлар овлаб юртни эрига ларким, бир мангит ўтуб Чингизхон катига бора эрди. Бу йорда кўриб Жўчиҳонни бирта хаёл қилиб кетди. Таки бир неча кунлар сўнг Чингизхон катига борди. Чингизхон Жўчининг хасталигини сўради. (Отада, жони тинчимай ўғлини сўраб-суриштириб юрди). Ул мангит айтди ким, хаста ва соғ эрканин билимади, фолон ерда ов овлаб юрий эрди. Хон бу сўзни эшитгач, аччиқлини Жўчиҳоннинг устига отланур бўлди. Ул маҳалда хабар келгани Жўчиҳон вафот топди деб. Хон билдики мангитнинг сўзи тоғга ўлганига бир неча кун тавзия тутиб, андин сўнг ўз юртига кетди. Ўғлон-ушбокин кўриб хушхол бўлди”.

Орадан беш ой, олти ой ўтди чамаси Чингизхон ҳам вафот этди. У вафоти олдида фарзандларига насиҳатлар айтади ва шу билан бирта васият ҳам қилади. Айтадики, “мен ўласам сирган жойнинг хокими Шийдурку ёв бўлди деб Чингизхонга хабар келди. Чингизхон катта кўшин тортиб борди. Каттик жанг бўлди. Амир Шийдурку жангда мағлуб бўлиб қочади. Чингизхон вилоятни талаб, юртни хароб қилиб ўрдасига қайтди. Шийдурудан элчи келади. Унинг элчиси “агар хон гуноҳимдан ўтса, мен бориб унга тавзим қиламан, фақат мени ўзларини фарзанд қилиб олсалар агар” деган унинг сўзларини Чингизхонга етказди. Чингизхон бу гапларни қабул қилади, элчинини совға-саломлар қилиб ортига жўнатади. Элчи ортига кетди, хон касалликка чалинади. Фарзандларига “менинг ўлганимни сир тутинглар” дейишнинг боиси, “Шийдурку келсин, уни бир

“... буни ўлганимни элта маълум қилинглар”, деган фарзандларига отасин айтгандек қилишади. Бир неча кундан кейин Шийдурку шакири билан келади. Уни бу туғн кўшини билан келтириб сўнг отаси жасадини шакир қилиб юртдан кетди деган остига дафн қилади. Кейинчалик бу фарзандларидан қўшлаб дарахтлар ўсиб чиқади. Ажабки, бу фарзандларимизга ўк отсалар ўк ўтмас эди...”

Бундан кейин Шайбонийхон ҳақидаги воқеалар баёнига ўтсак. Шайбонийхон ўлганигача бўлган қисқа ҳикоятимизни баён қилганда Хондимиш “Замона олати ўзи шу янглиғ бўлганини Шайбонийхоннинг зўлмларини бир-бир айтиб ўтганини ҳам қўшиб қўймоқчимиз. Агар у зўлмкор бўлмаганда эди, бундай ҳикоят бўларди.

Шайбонийхоннинг онаси Ок Қўзйбетим бўлиб, у 855 йили фарғона вилоятида 1451 йил, 3 февраль) туғилган. Отаси Шайбонийхоннинг элчи бўлиб, Абдулхайроннинг туғниги ўғли бўлиб, у туғниги ўғли бўлиб, отасидан аввал вафот этган. Ундан кейин унинг қониғи, Муҳаммад Шайбонийхон ва Махмуд Султон Шайбонийхон атча қобилияти, жасур йигит эди. Унинг отасидан билан қичқилгидан Уйғурбой Шайх шуғулланди. У Шайбонийхоннинг элч каттаси бўлиши Қосим Султон тарбия қилган эди. У вақтда Ойбоқхон ва Аҳмадхонлар Қосим Султоннинг қониғи, Қалъада Шайбоний ва укаси Махмуд Султон ҳам қониғи эди. Улар элчи йигит бўлиши қолганди. Шайбонийхон ва Махмудхон ва ишончили мулозимлардан кирк нафарини қилиб олиб, яхши курулланган ҳолда сахар чоғи, қиличу найларини ишти солишиб ўзларини қалъани ўраб турган душманга қўлга уридилар. Қалъани ёриб чиқиб кетишади. Бу Шайбонийхоннинг биринчи ғалабаси эди. Шундан кейин у аскарларини, турли вилоятларга уруш уюштириб юрди. Унинг бу иши Қосимхоннинг Эронжиҳондан каттик зарбага учраб Бухорога қўлиб кетишига қадар давом этди.

Энди Жўчиҳон улуси ҳақида айтиб ўтамиз. Жўчи улуси Чингизхоннинг ўтгли Жўчиҳонга қарашли ерлар аҳолиси билан. Бу ерлар Дашти Қипчоқ деб ном олган бўлиб, Балхаш водидан то Днепр ва Польшадаги Қраковгача ва Ғарбий Хорватияга ўрол тоғигача ва Жануби-ғарбий Сибирь ерларигача бўлган. Дуд аҳолиси дасглаб “Жўчи улуси”, сўнг унинг набираси Улоҳон томонидан исломга қиртилишга иштирок этадилар ва аҳолиси аталган. Шунинг учун Дашти Қипчоқ ўзбеклари тох Жўчи улуси деб ҳам тилга олинган.

Шулардан келиб чикиб айтиш мумкинки, Бобур она тавриф аслида Шайбонийхонга кариндош хисобланади. Ота тавриф Темурийзода бўлган Бобур тақдирита ўз кариндошидан мингдан бўлиш битилган бўлса, нима ҳам қилсин. Яна шуниси бора озгина муаллат бўлсада, Шайбонийхонга Мовароуннахр ва Хоросонда ҳукмронлик қилиш насиб этганичи? Бир-бирини нон тушунилиши қийин бўлган, факат Яратган эгамнинг ўзининг маъдум бўлган ҳолатлар содир бўлаётган эди.

Шайбонийхон бир муддат Мовароуннахр ва Хуросан хукмронига айланди. Аммо у шу киска хукмронлиги даярда кўп бемазагарчиликларни килиб ўтишга улгурди. Ўзидан кетгани шу бўлдики, атрофда ундан кучлироқ кучлар борлигини сезмади. Уни ён-вериди солир бўлаётган хушомадлар шу кунда солиб кўйган эди.

Южорида айтиб ўтганимиздек, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сан ар фи ахбори афроди башар” асарида Шайбоний шахсиятига бағлиқ киши баён қилинган айрим қусурилар Муҳаммад Хайдар Мирзонинг “Тарихи Рашидий” асари орқали исботлангандек бўлади. Унда шундай ёзилган эди: “Шоҳ Исмоил Ироқда ўрнашиб (Эрон шоҳи) теъарақлардаги шаҳарларда ҳам шарият ҳукмларини бора-бор қилиб, оммавий қатл қилди”. Шайбонийхон ҳам бу нақлдан қучайган бўлиб, Шоҳ Исмоил тумшугига бориб қолган эди. Шоҳ Исмоил унга қимматбаҳо совға-саломлар ва мактуб билан эътиқоборлади. Ҳатта ушбу сўз битилган бўлади: “Қўл замондориин бери аҳдномагларга амал қилиб, иккалал тарафнинг кўнглинига ю-

...күнмәгән эди, шу сабабдан ора-
...күнмәгән эди. Агар у тарафдан оталик кой-
...жумла ёмонмас, қолаверса ёш нүктәгә наз-
...бу тарафдан фарзандлик

Шайбонийхон эса тақдир қилмоқта. Шайбонийхон эса тақдир қилмоқта.

Бир катини опаслиниги эмас, отасининг хунари билан бир катини дурус... “Угил отанинг хунарини килсин, киз отанин дурус”. Угил отанин аман борку”. Элчига бир таёк, бир жанда, бир манол макон борку”. Элчига бир таёк, бир жанда, бир манол макон борку”.

У хам шу гапга мос
Мемори учун хакорат эди.

[illegible][illegible]

тинчи кунни Шоҳ Исмоил бошқа жойга кўчади. Ўзбек соқчилари — Шайбоний одамлари “душман келганидан душаймон бўлиб ортита қайташти”, деб ўйлашди. Бу воқеани Шайбонийхонга етказдилар. Шайбоний тезда кенгаш чакиради. Амир Қамбар, амир Ройлар шундай маслаҳат беришди: “Агар бутун жангни қолдирсак бизга ўбайдуллоҳ султон, Темур султонлар келиб кўшилади. Уларда йигирма мингдан лашкар бор. Бундан ташқари душманинг ахволи ҳам маълум бўлади, улар қайтдимиз, ё қалғизгитимиз? Улар қочса атар қувишга ҳожат йўқ. Уларни ўбайдуллоҳ султон билан Темур султон қувса бўлади, хон дам ола-ола тўғри Ироққа борса кифой қилади”.

Шайбоний бунга кўнмади. Тангри бўлганига ҳилоф кўп ишлар қилганиданми, у адашаётган эди. “У билан бўладиган уруш йймон уруши бўладиган катта жангдир. Шу билан бирга ўлжа ҳам катта бўлади, бу дунё учун ҳам, охираг учун ҳам фойдали. Мардона бўлмоқ лозим”, дея жангга отланди.

Оқибат нима бўлди. Оқибат Хондамир ёзганидек: “Марвада қиёмат кунни содир бўлди”. Шайбоний лашкарлари хали саф тортиб ултурмасдан душман туркман жангчилари улар устига ёпириди. Катта кўшинни кўрган Шайбоний лашкари қоча бошлади. Аммо лашкар сардорлари жону жаҳд билан жанг қилишди. Барча лашкарбошилар кириб ташланди. Юрт тарихида хали бунча кўп лашкарбоши ўлдирилган жанг бўлмаган экан. Шайбонийхон беш юз аскар қуришовида отини чорбоққа буради. Қамалиб қолган жангчиларни ўқ отиб кириш бошланади. Жангчилар ўлган шериклари жасақларини тепалаб, тирмашиб бег девори устига чиқишга ҳаракат қилишди. Девордан боши кўринганлар ташқаридан қилич зарбига ду чор бўладилар.

Жанг тугайди. Шайбонийхонни излайдилар. Унинг жасади ўликлар остидан топилади. У ўзини босиб тушган ўликлар остида қолиб ўлган бўлади. Ўшандаги текширишлар шундай хулоса берган. Хоннинг бошини кесишиб, Шоҳ Исмоил хузурига олиб боришди.

МИРЗОХОНДАН КЕЛГАН МАКТУБ

Бобур бу оқшом ажиб бир туш кўрди. Тушида ёлғизоёқ йўл билан кетаётган эмиш. Этар устида туриб жарликка қараса, жарликнинг ости кўзга илинмаётти. У кўзини қомиб-очиб, яна ва яна қаради. Яна ўша ахвол. Боши хиёл айланармиш. Шошиб эгарга чиқиб, уни икки қўлаб тутган бўлди. Шу фурсатда оти чайқалингандай бўлди. “Энди қулаб кетадим-да, жонивор” хаёлидан ўтказган бўлди у. “Ўзим ҳам қулайманку”, ўйлади. Кўрқиб кетди. Кўрқиб кетган дақиқада улкан бир қов боши устидан учиб ўтиб жарга гўмбурлаб тушди. “Ёр қимирлаётти”, — деди у.

“Дая илаҳа ишлаглоҳ, дая илаҳа ишлаглоҳ”, дея тақрорлай бошлади. Ўйғониб кетса туши. Ўрнидан туриб ташқарига чикди. Ҳаво очик эди. Қишқитидан осмондаги ой совқотгандай кўринди кўзига. Кейин кўрган туши ёдига келиб хаёлга толди. “Яхшилик-ка бўлсин”, деб кўйди ичиди.

Шу кунни Қобулга Мирзохондан одам келди. У Бобурга мактуб олиб келган эди. Қорли тоғ йўлларини босиб келган одам келтирган мактуб подшоҳга махсус жўнатишган бўлиб, унда қуйидаги сўзлар ёзилганди: “Шоҳ Исмоил Ироқдан келиб, Марвада Шоҳбекхон билан жанг қилиб зафар қозонди. Шоҳбекхон ўлдирилганими-йўқми, хали аниқ маълум эмас. Ҳамма ўзбеклар Аму дарёсидан кечиб ўтишган. Қундузгаги амир Урус дармон қочган. Йигирма мингга яқин мўтуллар ўз бекаларидан ажралиб Қундузга келишган. Мен Қундузга бордим. Агар ўзлари ҳам бахт-икбол жилловини Қундузга бурсалар, мен ҳам сизга кўшиламан. Отамерос мулкингизга ҳадемай кўлингизга ўтади, деган умиддаман”.

Мактуб Бобур подшоҳни хаяжонга солди. Бир нафас тиниб қолди. У мактубдаги “Отамерос мулкингизга ҳадемай кўлингизга ўтади, деган умиддаман” сўзларига яна қайта бир бор кўз югуртириб ўтди. “Ўзингга шукр”, деб кўйди ўзига ўзи. Кейин кўрган тушини эслади. Уни шу хабарга йўйган бўлди. Тезда отланишга бўйруқ берди. Мулозимлар, бекалар, лашкар йўлга тушди. Довон

учналик баланд бўлмагани учун кийналмай йўл юрилди. Боминда Рамазон хайити, хайит намозини ўқиб билан нишонланди. Роса киш ўртасида Кундузга етиб келилди. Уларни Мирзохон кутиб олди. Бир неча кун шу манзилда хорлик олинди. Кейин маслаҳат қилиниб, Ҳисор устига юриш бошланди. Ҳисорда Маҳди султон, Ҳамза султонлар ҳукмрон эди. Ҳисор ҳукмдорларини тобе қилиш мақсад эди.

Шу жойда кизик ҳолат содир бўлади. Бобур юкори йўл билан Дасти кўлакдан чиқиб тонг пайтида Ҳамза султон қароргоҳига кириб боради. Ҳеч ким йўқ. У ерда ўша ерлик икки дехқондан бошқа ҳеч ким қолмаган эди. Ҳамза султон бўлса кундузи пешини эшитиб, дастки йўл билан унинг изига тушган бўлади. Бобур эса унинг ортидан йўлга тушади. Бобур ва унинг одамлари “Ҳамза султоннинг кучи бизга етмайди” деб гап қилишади. Ҳамза кучи етмайди”, деб ўйлайди. Иккала тараф мана шундай изма-из сиёқ Бобур Кундузга қайтади, Ҳамза султон эса Ҳисорга жуфтатгани учун унга шукрлар айтишади. Қон тўқилишидан сақланган Тангри таолога ҳамду санолар айтишади.

Бобур бу даврда катта подшоҳ эди. Бадахшон, Кундуз, Қобул, Қандаҳор вилоятлари унинг тасарруфида эди. Қолаверса, Мовароуннаҳрда унинг таъсир доираси кенг эди. Ота тарафдан ҳам, давр сиёсий қатламлари таъсир эта олиш ҳукуки унинг ўша ниятларида бор эди. Шунинг учун ҳам катта кучга эга бўлган Шох Исмоил Мовароуннаҳр масалаларида у билан ҳисоблашмасдан иллати йўқ эди. Бундан ташқари, Бобур подшоҳда ажиб бир фазилат ҳам бор эди. У Шайбонийхон сингари сиёсий вазиятларда кўр-кўрона иш тутмасди. Вазиятни ақл тарзисидида бир неча бор ўлчаб ҳукм чиқарарди. Ҳеч қачон шовилмасди. Ўтганларини, айниқса Темур бобосининг тажрибаларини тез-тез

мулоҳаза қилар, кенгаш иштирокчиларининг ҳар бир фикрини мулоҳаза қилиб, сўнг тўғри ҳулосага келишга ўранган эди. Шунинг учун ҳам Шох Исмоил унинг ораси Хонзода бегимга яхши муносабатда бўлиб, уни туркманлар асирлигидан ҳалос қилиб, солиқ-саломлар билан ўз элчиси орқали Бобур ҳузурига юборарди. Хонзода бегимни Шайбонийхон “уксининг маслаҳати билан менинг ҳаётимга қасд қилмасин”, деб ўйлаб кўрқиб талок қилинган эди. Уни обрўли одами Саид Ходига бериб юборган эди. Саид Ходиге Марвадиги жангга ўлади. Шох Исмоил Хонзода бегимни Шайбонийхондан дунёга келган ўғли Хураамшоҳ билан уқиси ҳузурига жўнатади. Бобур ораси ва элчини иззат-ҳурмат қилган ҳолда кутиб олади ва ўз навбатида Мирзохонни совет-саюмлар билан ундан мадад сўраб ҳузурига юборади. Шох Исмоил Мирзохонни яхши қабул қилади. Бобур айтиб юборган илтимосларга розилигини билдиради. Ҳудди шу яхшиликлар содир бўлаётган фурсатларда (афбатта Бобур учун) Саид Муҳаммад Мирзодан (Бобурнинг яқин қариндоши) “Фаргона вилояти, Сиз ирғини Андижон Шайбоний одамларидан тўла тозаланди. Сиз нима десангиз биз шунини қиламиз”, деган хабар келади. Бобур бу хабардан беҳад хурсанд бўлади. Ота юрти душмандан ҳалос бўлганидан қувониб, Саид Муҳаммад Мирзодан эшитиб, юс султони Саидхонни Андижонга юртни бошқаришга юборади.

Султон Саидхонни Андижонга юртни бошқаришга юборади. Карангки, худди шу пайтда бир гуруҳ фитначи беклар Султон Саидхонни ўз жипари Бобурга гиж-гижлаётган эди. Нима деб, деген? “Султон Саидхон! Агар сиз розилик берсангиз Бобур ва ни ўртадан олиб ташлаб, подшоҳликнинг бутун бор-буддини ва тахти-тожини сизга топширсак, чунки хозирги ҳолатда мўтулларнинг куч-қуввати йилгирма минг лашкари ташқил қилади, читатойларники бор-йўғи беш мингга яқин”, дейишади.

Кўрдингизми, маҳаллийчилик, майдакашлик, тарафқашлик, ўша замонларда ҳам миллатнинг, мамлакатнинг катта манфаатлари белгига болта ураётган эди. Бу тарихий мавзуда ёзилган мақсад ҳам ўша фожияларни чуқурроқ таҳлил этиш, халқимизни ўшандай фожиялар тақдорлинидан огоҳ этишдир.

кўши Самаркандда эди. Убайдуллохон Қарши қалъасига кириб беркиниб олган эди. Лекин у ерда узоқ турмади. Соқчилар келиб, “бу энг хавфли душман қалъадан қочиб чиқиб Бухорога йўл олди,” деган хабарни айтишди. Бобур салтанат ишларини ҳал қилувчи оқил кишилар маслаҳати билан Бухорога юрмоқчи, чунки у ерда лашкар йўқ. Халқ у ерни олишга ўзи ёрдам қиларди, деб ўйлаган эди. Дарҳол йўлга тушилди. Кечаю кундуз йўл юрилиб, Бухорога етиб келинди. Буни эшитган Самарканддаги Шайбонийхон султонлари ҳам қочоқларга қўшилишиб ҳар та- рафга тарқаб кетишди.

Бобур Бухорога келгач, Шох Исмоқнинг мадад кўчларини иззат-хурмат билан ҳукмдори хузурига қайтариб юборди. Ўзи эса Самарқанд сари йўл солди. Ғолиблик Бобур қалбига ажиб бир ғайрат, жўшқинлик бахш этган эди. Мана бир неча кундирки жанг бўлар, қочган ёвни қуввиш давом этар, аммо у чарчамасди. От устида, этар тумшугига қўлини суяганча мизғиб олар, унинг дам олгани шу бўларди. Ҳар лаҳза, ҳар сония лашкар ҳолидан хабардор бўлар, мулозимларини ҳам тиндирмас, ўзи ҳам тинмасди. Содир бўлаётган ҳодисаларнинг ҳар бирини ўрганаар, бундан кейин нима қилиш зарурлигини лашкарбошиларига, қўшин сардорларига тайин этарди.

Бобур ғалабаси ҳақидаги таълиқлар аллақачон ҳар томонга етиб
улиғурган эди. Айниқса, Самарканд аҳолиси, оддий кишилари,
аслзодаларини амалдорлари, шаҳар хунарандлари, агроф-киш-
лоқдаги деҳқонлари, бир сўз билан айтганда ҳамма-ҳамма уни
интиқлик билан қутаётган эди. Бундай бўлишга сабаб, улар
бундан буюн энди Бобур ҳукмронлиги қарор топади, юртда энди
тинчлик-ошудалик ҳукм суради, деган умидда эдилар. Шунинг
учун ҳам, ҳеч бир подшоҳни бундай шоду хушрамлик билан қут-
маган эл Бобур подшоҳни қутиб олишга алоҳида байрамона тус
бераётган эди. Сабабики, Самарканд аҳолиси неча йиллардан
бери барча бандаларнинг химоячиси Яратган элмининг қасрига
қўз тикиб, Бобурнинг қайтиб келишига қўмак беришини ўзидан,
факат ўзидан сўрашар эди. Чунки бу эл асл Темурийзода, юм-

шоҳроқиниш, эшарвар ҳукмдорини аввал келгандяёк яхши билиб
билган эди. У келса ҳаёт осуда ва фаровонлигини ақллари етиб
ратурили эди. Шунинг учун шахар кўчалари байрамдигдек беэ-
намли. Хар жой-хар жойларга турли-туман ялтирок матолар, ша-
ҳардор, расмлар илгинди. Ана шундай безанган шахарга подшоҳ
барор от ўйнатиб, сазобат ва тантанани билан кириб келди. Карнай,
торғон, нугора товушлари остида, лашкарбошилар, мулозимлар,
таъини амалдор салтанат эгалари даврасида кириб келди. Уни
қаршилаган халқ — одамлар эса, Курьони қаримдаги “... бўғун
парши/аётган халқ — одамлар эса, Курьони қаримдаги “... бўғун
паршилар Парвардигори — Аллоҳга ҳамду санолар айтилиди”. Ман-

БОЗУРНИНГ ЯНА ИҒВО ВА ФИТНА-ҲАСОДЛАР
ТИРДОВИДА КОЛГАНИ, ОИЛА ВА
БОЛА-ҲАҚЛАРИНИ ОЛИБ САМАРҚАНДНИ
ТАШЛАБ ЧИҚИБ КЕТИШИ

Шайбонийхонни мағлуб қилиш Шох Исмоил учун зарур эди. Шу маънода унга Бобур қаби кўп жанглار кўрган, жанло-вар саноҳияти бор ҳукмдор керак эди. Шунинг учун у Бобур ғулабатан Мирзохонни илҳк муносабатлар билан кутиб олди. Унинг совға-саломларини яхши қайфийтда қабул қилди. Шу билан бирга Бобур тақинфларига жон деб кўнди. Мирзохонга кўшиб, катта кўшиннинг бир бўлагини Бобур олдига юбор-ди. Бобур ўз кўшини ва Шох Исмоил кўмакчи кўшинига бош бўлаган ҳолда Самарқанддаги Шайбоний томонидан қўйилган ҳукмронни мағлуб этиб яна бир бор улут бобоси Соҳибқирон Темур тахтини эгаллади. Аммо бу ғалаба Бобур подшоҳга узок нисбат этмади. Беқтар, мулозимлар орасида доим бўлиб тура-диган фитна-фасодлар, итволар унга тинчлик бермади. Айниқ-са, Ғазна ҳукмрони укаси Носир Мирзо вафотидан кейин Ғазна амирлари исён бошладилар. Шундай бўлдики, куч ишлатишга тўғри келиб қолди. Сабаби, Муҳаммад Хайдар Мирзо “Тари-

хи Рашидий" да ёзганидек: Бобур ўзи мансаб бериб мартабани кўтарган, хурмат килгани "Мижози бузук бу нусхалар соғтом фикр юритиш, мулоҳазакорлик ўрнига мунофиқлик ва хусумат йўлини туттишди. Улар исён кўтаришиб, бўйинларига ... танки лаънатни олишди".

Бобур уларни йўлга солишга ҳаракат қилиб кўрди. Йўқ. Улар кўнишмади. Курул ишлатишга боришди. Бобур ҳам ўз наби Кундуздан лашкар чақирди. Мир Қосим бошлик кўп сонли лашкар етиб келди. Жанг бўлди. Ўнг канотда жойлашган исёнчиларлар. Бобурга энг яқин инсон Мир Ширин, укаси Мазидбеклар эса бу нолойик ишлари учун руҳан эзилган ҳолда яшашга мажбур бўлишлар. Мазидбек Тибетга кетиб тирикчилик кўйида юрганда бошига тош тушиб ҳалок бўлди.

Кейинчалик Мир Ширин Бобур хузурига келди. Гуноҳидан ўтишини ёлвориб сўради. Юмшоқ кўнгил, бағрикент инсон Бобур подшоҳ уни кечирди. Аввалги унинг хизматларини эслаб, унга иззат-хурмат кўрсатди. Кўп ўтмай Мир Ширин вафот этди, Бобур унинг ўлими маросимларини ўтказишда бевоаста ўзи бошқош бўлди.

Карантки, Бобурнинг ўз яқинлари шундай қилиб турган бир пайтда, бетоналар ғаразлари авжига чиқди. Бобур хузурига элчилик расми билан келган (Шоҳ Исмоилдан) Муҳаммадjon лозимлар тақдирлаш бarcha меҳмонлар ва амалдор, бек, мурда. Бундан Муҳаммадjon эшикоғаси ранжийди. Шоҳ Исмоилдан Муҳаммад Бобур Мирзо сизга қаршилик ва бўйсунмаслик ҳукмдорнинг муносабатларини бузувчи бундай шахслар ўша замонда тўлиб-тошган эди. Оғина манфаат учун ўзини томдан ташлашга тайёр одамлар ҳозирда қандай бўлса, у даврларда ҳам шундай эди.

Шу ўринда яна бир нарсани эслаб кўйишимизга тўғри келади. Шоҳ Исмоил Бобурга катта ишонч билирди. Сабабики, Темурларнинг ичиде юрт бошқариш, мамлакатнинг чап ва ўнгини юзюр дарок қила оладиган, салохияти инсон у эди. Шунинг учун ҳам Шоҳ Исмоил: "Ул ҳазрат Мовароуннаҳр мамлакатидан кўнрашши ўз тасарруфи доирасига киритса, шунчасига эгаллик қиларисин", деган фармон ҳам чиқарган эди. Бобурнинг ҳаётлари мана шундай асосга эга эди. Шунинг учун ҳам у бу фронтларда бедови устида олов бўлиб учиб юрарди. У тўғри Мовароуннаҳр бўйлаб чакнаётган чакин эди. Бу чакин томонидан Ҳамза султон ва Маҳди султонларнинг ўлим топиши табиий натижа эди. Асосли эди. Чунки у мулк вориси эди. Мана у нима қилган эди, ўз мактубида Шоҳ Исмоилга: "Агар дондур амирларнингдан бири олпий макомли ғозийларнинг бир гуруҳи билан бирга келиб, бу муҳлиснингизга кўшилса, тез фурсат ичиде Мовароуннаҳрнинг бошқа мамлакатлари ҳам фатҳ қилиниши ва бу вилоятларда хутбаю танганинг шаханшоҳ номи ва ота-бобоси исми билан зийнат топиб, ғанимларнинг эса жаҳонбонглик пойдевори кўнориб ташланишига умидимиз бор".

Шоҳ Исмоил шу мактубдан кейин дарҳол "Аҳмадбек Сўфи" ва Шоҳрухбек Афшор уруш тўқайи арслонларидан бир тўқаси билан Ҳисори Шодмонга бориб, Муҳаммад Бобур Мирзога беринлар ва ул олам султонлари сираси мавқабиде кўнни қавмларига қарши уруш ва жанг қилишлар", дедя бўйрук берди.

Шу йўсиндаги икки катта саркардаларнинг муносабатлари тўғриси, Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ёвдан озод қилинади. Бу шаҳарда Бобур мактубида ёзилганидек Хутба ва танга мавсуми лозимларнинг шарафли ва фахрли зикри ва саййидлик паноҳли, Иккилар қойдала Шоҳ Исмоилнинг исми ва ота-бобоси олиқини билан безанади. Шундан кейин юқоридаги ҳикоятимизда баён қилишимиздек, Бобур энг аввал Аҳмадбек Сўфи ўғли ва Шоҳрухбекларни қимматбаҳо совғалар билан сийлайди. Шулар қаторида бarcha амалдор, мулозим ва беклар, ҳамма-ҳаммани тақдирлаш

бўйича кўрсатма беради. Нимагадир Мухаммаджон эшикоғасини тақдирлашда гафлат босиб қолади. Бу албатта, Бобурнинг эмас, ё фитначиларнинг иши, ё паршонхохтирлик туфайли содир бўлганди. Лекин бу тоза қалб инсон, ҳамма нарсани тўғри тушунавериши улут саркарда Бобурга отир ботган эди.

Энди Шох Исмоил томонидан келган лашкар ва лашкарбошилар Аҳмадбек Сўфи ўғли ва Шохруҳбекларни кузатиб бўлган ҳам эдики, уларнинг кетганидан хабар топган Темур султон, Убайдулло султон ўз ёнига Жонибек султон — катта кўшнини бор кариндошини олиб Бухоро сари юришни бошлайди. Оз сонли кўшнини бўлишга қарамай, Бобурнинг кўши билан кетади. Лекин ёв тараф кўчилик эди. Бундан ташқари, Бобурнинг кўшнини орасида юкоридаги фитначилар бос таркаш содир бўла бошлайди. Шундан кейин унинг бу уринишлардан ҳафсаласи пир бўлиб, отининг жиговини жанг майдонидан Бухоро сари бурди. У ерда туришни ўзига маъқул кўрмай, Самарқанд сари юзланди. Ойла, бола-чакаларини олди-да, бир турух кўшнини ўзига эргаштириб Самарқандни тарк этди.

Самарқанд ташлаб чиқиб кетилгандан кейин ҳам Бобур билан юртанлар орасида хиёнат йўлига юриб, уни ташлаб қочишга ҳаракат қилганлар кўп бўлди. Бобур жойларни талон-торож қилиб юрۇвчи урушқок афтонларга зарба бериб учун бир неча бор уруш олиб боргани унинг “Вақоеънома”сида тилга олиб ўтилган. Ёз фасли эди. Ана шундай қорилардан бири Мукур тупротида Махманд афтонларини енгиб келгандан кейин бир неча кун ўтиб, Кўчбек, Фақир Али Каримдод ва Бобо деган танқурикчи кочиб пайида эканини билиб қолади. Улар қочиб кетаётганда одамлари бориб тутиб кетадилар. Жахонтир Мирзо тиритида ҳам бутлар ҳақида Бобур кўп шубҳали гапларни эшитган эди. Уларни бозор бошида қатти этишга буюради. Бўйнига аркон солиб осаётган пайтда Қосимбек Халифани Бобур подшоҳ олдида юбориб авф этишни сўрайди. Бекнинг ҳурматида подшоҳ уларни авф этади, лекин зиндонга солишларини тайин этади. Албатта, сиёсат

шундай қилиниши керак эди. Бундай ҳусумат йўлини танлаганлар, Бобур ёнида юриб туриб у билан ёвлашганлар эри бўлди. Бобур уларнинг кўчилигини кечирди. Турли-тумон суларга қулук солмади, аммо ҳаммаша катта мақсад ва қуёт ишлар сари интилиб яшадилар. Буни биз унинг Қобулдаги кумронлик даврида ҳам, Ҳиндистонни қўлга киритгандан кейинги фаолиятида ҳам аниқ кўраемиз.

СИНГАН БАРМОҚ АЗОБИ

Римазон ойи. Беклар, мулозимлар, хатто лашкар ҳам рўзадор. Бобур бу ойни ўзгача қадрлайди. Рўзани қолдирмай тутади. Насронини қанда қилмайди. Таробех намоzlари мунтазам ўқилади. Қуръони қаримни хатм қилиш, унинг савобини ўтганларга бағишловлар бўлиб ўтади. Бобур бундай тадбирларда доимо фаол бўлади.

Унинг учун энг маъқули хос беклари уни навобатма-навобат ифторикка тақсиф қилиб турадилар. Подшоҳни сийлашдан мақсад унга бўлган селокатини изхор қилишдир. Бобур буни яхши билиди. Шунинг учун тақсифларни рад қилмайди. Хўрсандчилик билан боради. Борганда ҳам курук бормаиди. Албатта, ўша бекнинг рўзғорига яроқли бир нима топириб кетади. Мана, бутун Қосимбекникига кетишпти. Бутунги шанба кунлик ифторлик унинг уйида бўлади.

Хонадонга таширф буюришди. Дастурхон тузатиб усти ёпиб қўйилган экан. Меҳмонлар кириб жой-жойига ўтиришгач, тўрда ўтирган шайхулислом подшоҳ Бобур тарафга хиёл энгашиб унинг дуо қилишга ижозат олди. Дуо қилинди. Пойтақда — эшик ёнида ўтирган Қосимбек тавзим қилган ҳолда “Хуш келибсизлар” дея қўлимсиратган ҳолда мамнувлиқ изхор қилди ва дастурхонни очиб қўйишга ижозат олди. Шом пайти белгиси бўлувча оҳбат бўлиб турди. Азон айтилиб, ифторлик бошланди. Оғизни очиб оз-моз тамадли қилинди. Кетар пайтида ифторликни таш-

кил этган Қосимбек ва унинг хонадони, ахли аёллари, фарзандлари ҳақида, шунингдек анъаната биноан подшоҳ Бобур Мирзо мартабасининг зиёда бўлишини Яратган Эгамнинг ўзидан тилаб фотиҳа килинди. Қосимбек ифторлик шарофати дея подшоҳ ҳазратларига битта эгдаришган от, меҳмонларга совғалар тортиқ килди. Халифа жаноблари якшанба кунги ифторлик ўз уйида бўлишини эълон килди.

Ойнинг ўн учинчисида Бобур подшоҳ ҳазратлари исёнчи Юсуф Алини бу йўлдан қайтариш, агар кўнмаса орадан бутунлай кўтариб ташлаш фикрида йўлга отланишга буйруқ килади. Отганилиб йўлга тушилади. Деҳи Якуб дарёсининг Қобул тарафидати сайхонликларида тўхташади. Бу ердан жуъар чоғи Бобоҳон ахтачи деган бадковок, хунук башара, қалта бўй бу инсон подшоҳга бефаросатлиги боис унча яхши бўлмаган отни миништа олиб келади. Подшоҳ отни кўради-да, ахволни сезади. Шу иш иккинчи такрорданмаслиги учун Бобоҳон ахтачи башарасига бир мушт туширади. Ахтачининг бурнидан шариллаб қон оқади. У қонли кўлларини юзига тутганча подшоҳ оёғига бош кўяди:

— Ҳукмдорим, мени кечиринг! Мен ярамас, билмай бу ишни қилиб кўйдим. Гуноҳимни авф этинг, — дейди.

Бобур нари кетади. Унга бошқа от келтирадилар. Миниб йўлга тушади. Мулозим ва сарбозлар ортидан эргашадилар. Ўша мушт туширганда унинг тўртинчи бармоғи остидан синган эди. Қизилчиликда ўша пайт отрик сезилмайдди. Келиб кўним жойда тўхталганда, кўл шишади, отрик кучаяди. У табибга мурожаат этишга мажбур бўлади. Табиб бармоқ остидан синганини айтиб, муолажани бошлайди.

Подшоҳ синган бармоқ туфайли анча азобланди. Бу фурсатда у ёза олмади. Аммо илгари ёзганларини синган бармоқ тузатгунча такроллаб, тахлил қилиб юрди. Мана ўша илгари ёзгани байт ва рубойлари:

*Мужесар бўлмаса бошимни куймоқлик оёғига,
Бошимни олиб, эй Бобур, оёқ енганча кенгайман.*

Бу байтдаги шoir Бобурни сархуш этган ҳолат бошни оёғига куйишининг мужесар бўлмаганлигига, бош олиб оёқ етганча кетилишини иложсизлиги эди. Шoir Бобур бу мантанинг нақадор инч келганидан ва туркий забоннинг такроп ҳолатда янада шилишиб кетаётганидан ўзида йўқ лаззат толарди, толарди-да, унга ўзи қулимсираб кўярди. Мана бу байтлардаги бир сўзининг янни маънода келишлари эса тамоман бошқача хузуp-халоват эди унинг учун:

*Не срда бўлсанг, эй гул, андадур чун жони Бобурнинг,
Гарбингга тараххум айлагилким, андижонийдур.*

Мана:

*Либнинг базримни қон қилди, кўзимдин ёш равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен ондин бир сўрорим бор.*

“Андадур чун жони” билан “андижоний” сўзларининг кетма-кет келаётгани унга болалиги ўтган, киндик қони тўқилган йилини – Андижондек масканини эслатганидан эди. Кейинги байтнинг “сўрорим бор”дан шoir Бобур ўзи ҳам хайратга тушган эди. У шу фикрлар асносида мулоҳазаларга бораркан, “шеърни танловчи қуйлади рубойдан қандай маънолар уқди экан”, деган маъноларга борди ва рубойини ичиди ўзига ўзи такроллашга тушди:

*Ҳижронда, сабо, етти фалакка оҳим,
Гар ул сори борсанг, бодурур дилхоҳим:
Ким, арази дуо ниёз ила қилгойсен,
Гар сўрса мен хастани гулрух моҳим.*

У рубойини тўлашгунча бир мартаба ўқиган бўлса, қуйлади шу бирикмасини тўрт марта такроллади:

1. Гар сўрса мен хастани гулрух моҳим,
2. Гар сўрса мен хастани гулрух моҳим,
3. Гар сўрса мен хастани гулрух моҳим,
4. Гар сўрса мен хастани гулрух моҳим.

Суюқли ёрлари — жонидан ортик кўрувчи фарзандларининг оналари Гўлрух бетим билан Моҳим бетим исмлари кайд этилган ушбу сатрдаги тўрт маънодан тинглатувчи ҳам Бобурнинг ўзидек хайратга туша олармикан-а? Шу савол уни ўйдантиради. Шундан у севиниб кетиб ўз ҳолатига оид ўзининг бошидан ўтаётган воқеаларни маълум даражада баён қилувчи рубойларни ўқигишга киришди:

*Толе йўқки жонимга бағолоғиз бўлди,
Хар шиники айтадими хитмоғиз бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ёраб нешайин, не юз қароғиз бўлди.*

Бобур подшоҳ Яратган Тангри берган қисматдан эмас, “толе йўқ”лигидан ўқинади. Бу унинг учун “Ўз ерни” қўйиб “Ҳинд сори” юзланиш эди. Шуниси унга алам қиларди. Ўзи тутилган, ўзи улғайган маскандан айрилиш унинг учун “юз қароғиз” эди. Ахир, ўзингиз айтинг, жаннатмакон ватан қаердаю, иқлими бу қадар каттик жойлар қайда.

Бобур кўзларида ёш ҳалқалангандек бўлди. Бу аччиқ, аламли ҳолатда озор бериб оғриб турган синган бармоғи азобларини ҳам унутди. Яна бошқа рубойларини хотирлай бошлади:

*Беқайдмену хароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лашм эрмасмен.
“Қобулда иқомат қилди Бобур” дерсиз,
Андоқ демангизким, муқим эрмасмен.*

Яна унинг лаблари кимирлай бошлади. Остидаги бедови унга ҳамдардлик билдиргандай бошини сарак-сарак қилиб қимирлатиб қўйди ва пишқирди ҳам. Оғлар оғир-оғир, шопилмай одимлаб бормоқда. Улар узок йўриб юрганларидан толиққини тан шунинг учун қадамларини секинлатганлар. Подшоҳ бошлик суворийлар ҳам ҳаёлга чўмган. Атрофда отнинг қадамида-ну, туёқлар остида қолиб кетаётган ўтларнинг шитирлашидан бошқа садо йўқ.

*Бу олам аро асжаб оламлар кўрдим,
Олам элидан турфа ситамлар кўрдим.
Хар ким бу “Вақоъ”ни ўқур, билгайким,
Не ранжур, не меҳнатур, не замлар кўрдим.*

“Олам элидан турфа ситамлар кўрдим,” мана қуни кеча Ўлоҳон ахтачининг “ахир, бу подшоҳи оламу,” демасдан қилган муомаласи эди. Оқибатда “мана сентга, ярамас,” дея бир мушт тупирган эди, бари бир озорини тортди. Яхши, бир неча қун алоб берган қўли тузалди. Боғидай яна қалам ушлаш имкони бўлди. Шужрлар бўлсинки, ижодий ишлари энди юришга бошлади. Ўтган оқшом шам ёруғида ёзилажак “Муҳтасар” асари учун Ўлмшербекнинг тўрт девонидан ажратаётгани бахрлар, вазнлар тартиби билан кўчиратгани газал ва байтларни анча-мунча ёзиб қўйди. Хар оқшом шундай иш қилиб турса, Тангри насиб этса бақорга чиқиб “Муҳтасар”ни якунига етказди. Бунинг учун зиёфатлардан сал узокроқ бўлиш керак. Подшоҳ шуларни мулоҳаза қиларкан, “ҳа, шундай қилиш керак”, деб қўйди ўзига ўзи. Аммо қили олдинда иш қўли эди. Ҳиндистон заботига жиддий кирилиш керак эди.

ДЎСТБЕКНИНГ ВАФОТИ

Бобур подшоҳ Қобулда ўз мавқеини анча тикилаб олгач, ўша қабилани доим банд этиб олган “Ҳиндистонни” забот этиш режасига киришган эди. Юқорида ҳикоя қилганимиз, Бахур ва Беҳра инжоларидаги кўрғонларни (Шимолий Ҳиндистон) қўша қиритгач, у бошқа вилоятларга юриш қила бошлади. Бу юришлар анча машаққатли ва қийин кечарди.

Бир қун у Қобул ва Синд дарёларининг қўшилишидан пастроқ, Нилобдан (бу ҳам битта вилоят) юқориқроқ — икки дарёнинг орасида лашкарларини тўхтатади. Тушга яқин фурсат эди. Қўшинини дарёдан олиб ўтиш керак эди. Нилобдан олтига кема олиб келтирилади. Кемалар ўнг канот, чап канот, марказ қўшин-

ларига бўлиб берилади. Аскарлар дарёдан ўтишга астойдил кўришадилар. Душанба кўни бошланган дарёдан ўтиш, кечяо-кўндуз ўтгилишга карамай, пайшанба кўни тушдан кейин ҳам давом этади. Пайшанба кўни офтоб чараклаб турган пайтида кўшнинг дарё кирғоғидан кўзгалди. Эртасига ҳам йўл юрилиб Битромга етиб келинади.

Кечувдан ўтиш пайтида Ниллобликлар Бобурга зирхли от (махсуе ўк ўтмайдинган от устига ёпиладиган жихоз) совға қилишиб, илтифот кўрсатадилар. Ўша вақтда у томон — бу томон бир-бирига илтифот кўрсатиш одат тусига кирган эди. Бобур бу одатни ўзи бораётган вилоятларга сира канда қилмай амалга оширишга эришарди. Бу билан у томонни ҳамжихатликка чакларар, муносабатларни жантовар тусда эмас, тинчлик йўли билан баркароллаштиради. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳаатийга, яна Малик Пуҳон ва Малик Мусоларга берган совғалари Бобурнинг эътиборли ишлар қилганидан дарак бериб турибди. Мана, мисол учун Малик Пуҳон ва Малик Мусоларга берган совғаларини санаб ўтайлик: “Ҳиндистон совғаларидан юз мисколдан кумуш, бир тўнлик (кийимлик) мато, учтадан хўкиз, биттадан товмиш бериб, бошқаларга ҳам мавкеига муносиб тарзда пул, мато, хўкиз ва товмиш иноят қилади. Энди шундан кейин Бобур подшоҳ Али Масжид деган жойга борганда Марбриф исмли совға-салом қилиб бирмунча дон-дун, ўнта кўй, икки уюм туруч, саккизга катта пишлок олиб чиқиб (пешкаш келтириш) топиради. Бундай олди-бердилар “Бобурнома” да кўп ёзилди кейинчалик. Кўриниб турибдики, одамлар ўртасидаги муносабатлар ўша даврларда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Кишилар ўша замонларда ҳам бир-бирларини сийлаб яшаганлар. Бундай сийлаш, тортиқ бериш борасида Бобур бекийс химматга эга эди.

Улар Али Масжиддан Ялабирга ўтадилар. Бобур етакчилигида кўшнинг пешин намози чоғи Жўйи Шохийга етиб келади. Шу кўни Дўстбек деган лашкар сардорининг каттик иситма тутаетгани хақида Бобурга маълум қиладилар. Бобур табибларга бу яқин лашкарбошисини тузукрок даволаш тўғрисида кўрсатма бера-

ди. Чунки Дўстбек энг оғир дакикаларда, айниқса, жулда хавфли ҳолат бошига соя сола бошлаган даҳзаларда доимо унинг ёнида бўлишни учун ҳам уни сувар ва қадрлар эди.

Дам олинади. Жўйи Шохийдан тонг сахар йўлга тушадилар. Ёнғи Ёрғода тушлик қилишади. Пешин намозини шу ерда ўқиниб, кўнالاдилар. Гандамакнинг Сиёҳобидан ўтиб, кечкурун намозином пайти тўхташади ва отларни тўйдиретишади. Сурхобдан ўтиб, Қирқда дам олишади, — ухлаб хорлик чиқаришади.

Тонг отиб-отмай яна йўлга тушилади. Қўрағута олиб бориладиган йўлнинг айрилиш жойида Бобур отининг жиловини тортиди. Шу ерда у ёнига беш-олти кишини олиб уларга Қўрағута ўзи қолтирган боғни кўришга боришини айтиди. Қолганларни эса Қўрағойда кўтиб туришларини Халифа ва Шох Ҳасанбекка айтади. Ўғри йўлга кузатиб қўйди. Улар Қўрағута етганда Шохбек арзуининг Қизил деган тавочи (хабарчиси) от чоптириб келиб қолди. У отидан ирғиб тушиб Бобур подшоҳ узангисига бош қўяди ва нафасини ютиб-ютиб туриб:

— Шохбек Қохонни босди ва талади ва тезда ортга қайтиб кетди, — деди. Бобур бу хабарни шунчаки эшитиб қўйди-да йўлдан давом этди. Кетаятиб, “бораётганимизни ҳеч ким билмасин”, деб буюрди. Сабаби у Қобулдагиларни бесараңжом қилишни исламётган эди. Пешин намози вақти Қуллуғқадам кўпригига етиб келишади. Лекин барибир таомилга бинван Бобурни кўтиб олишни учун Ҳумоюн ва Қомрон Мирзолар (тан кўриқчилари улар ён бўлгани учун кўтариб олишган) шаҳар дарвозаси билан арк дарвозаси ўртасига келишиб подшоҳга ҳурмат кўрсатадилар. Аср намози вақтида Қосимбек, шаҳар козиси, Қобулда қолган бошқа мулозим ва арбоблар шох хузурига келишиб илтифот қилишади.

Табиблар канча муолажалар қилишмасин Дўстбек дардига даво топиша олмадилар. Иситма тушмади. У Тангри раҳматига бориш. Унинг ўлими Бобурга ёмон таъсир қилди. Подшоҳнинг нафси билан бу садоқатли сардорларнинг жасади Ҳазнага олиб борилди. Ҳурмат кўрсатилган ҳолда Султон боғининг эшнги олди-то дари этилди.

Кейинчалик Бобур Дўстбекни эсларкан уни: “жуذا яхши йигит эди”, деб ёзди ва унга бир неча саҳифа бағишлайди. “Бекнигида доим амали ўсиб борди. Саройда хос амалдорлардан бўлган пайтлари ҳам кўп яхши ишлар қилган. Жумладан, Андижонда бир ёғоч узокда – Работи Завракда Султон Аҳмад Танбал кечаси бостириб келди. Мен ўн беш киши билан бориб, хужумчиларни яқсон қилиб марказ кўшинига етиб борганимда Танбал юзига ча одами билан турарди. Ўшанда тўрт киши қолган эдик. Танбал бостириб келиб бошимга қилич солди. Шошиб қолдим. Иложсиз қолиб, отнинг жилловини ортга бурдим. Шунда Дўстбек бир оғорда эди. Танбалнинг ёнидан ўтаётганда унга қилич солди. Бопка бир сафар – Аҳсидан чиқаётганда Боки хез билан қопишди”. Бобур бу манзарани кўриб ичиди “Хез десалар ҳам жасур ва қиличини маҳкам тутадиганлардан эди”, деб қулиб қўйганди. Бобур Дўстбек ҳақида самимият билан ёзаркан, қуйидагиларни бирма-бир тасвирлаб ўтади:

“Беклик чоғлари (Дўстбек ҳақида гап кетапти) Султончухон султонлар билан келиб Тошкентда Аҳмад Қосимни қамал қилганида, душманларнинг устига бостириб борди. Қамал чоғи қатта жасурат кўрсатди. Аҳмад Қосим хабар бермай Тошкентни ташлаб чиқиб кетди. Ўшанда ҳам хонлар, султонларни яқсон қилиб, Тошкентдан осон чиқиб кетганди. Кейинроқ яна Ширим тағойи, Мазид ва уларнинг тарафдорлари Ғазнадан икки-уч юз киши билан келаётганларида, бу мўғуллар ўзларининг уч-тўрт юз сара йигитларини Дўстбекнинг қаршисига жўнатди. Шарукон атрофида олдига борганларни ентиб, анча одамни отдан тушириб, жуذا кўп бош кесиб кеттирди. Бахур кўргонини эгаллашда ҳам Дўстбекнинг одамлари ҳаммадан бурун етиб бориб, кўргон девори устига чиқди. Паролада ҳам Дўстбек бориб, Ҳаатийга шикаст етказиб, уни қочирди”.

Бобур подшоҳ ана шундай сардор йигити – қадрдонидан айрилгани учун қаттиқ қайғурмоқда эди. Жантлардати хавфу хатарлар уларни ака-укадек жигар-батир қилиб қўйган эди. Бу айрилик олдиди Бобурнинг қайғуришида ана шундай маъно бор эди.

Шунинг учун у бир неча кун ўзини қўярга жой топа олмай юрди. У жасуратли, мард, шу билан бирга садоқатли, ҳалоу пок йигитнинг бевақт ўлганидан изтирооб чекди. Чунки Бобур ҳам бобоиси Амир Темур сингари жасуратли одамларни ўзига дўст тутар эди. У бобоиси айтиб кетган “шижоатли одамларни ўзиниғизга дўст тутини”, деган ўғитига амал қиларди.

Ана маросимлари ўтказилгандан кейин икки кун ўтказиб Бобур Дўстбекка қарашли барча вилоятларни унинг укаси Минорини Носирга иноят қилди. Бу подшоҳ Бобурнинг яқин дўсти, мард инсон Дўстбек Носир хотирасига ўзининг шохлик эҳтирофини эди”.

ХИНДИСТОННИ ЗАБТ ЭТИШГА ТАЙЁРГАЛИК

“Ўша йилдан (1519 йил) то тўққиз юз ўлтпз иккинчи (1526) йилгача Ҳиндистонни эгаллашга астойдил киришиб, етти-саккиз йил ичиди беш марта кўшин торгилдик. Бешинчи сафар Тантингинога ўз фазлу қарами билан Султон Иброҳимдек душманни қочури қазабига олиб яқсон этди. Ҳиндистондек қатта мамлакатни бепча муқсар қилди ва бўйсундирди (Ваҳоб Раҳмон таъдили).” (“Бобунома”. 2008 йил).

Бобурнинг бу сатрларини ўқир экансиз беихтиёр соҳибқирон Амир Темурнинг ушбу юқорида Бобур томонидан кўрсатишган бопидан рошпа-роса бир юз ўлтпз йил аввал Ҳиндистон сари қилган юришлари ёдиниғизга тушади. Такдир тақозосини қарантки, еттиқолди, имонли бу инсонларнинг максадлари Аллоҳ улар қалбига солганлигидан, албатта, бир нуктада туташган эди.

Соҳибқирон Амир Темур бу ўлкани фатҳ этганда, у жойларга бошқариш учун тегишли амалдорларни тайинлади-да, ортита қилди. Бобур эса қайтишни ҳаёлига ҳам келтирмеди, хоҳламади қим. У шу жойда бир умрлик хуқмрон бўлиб қолишни ва авлодорждолари ҳам шу жойда яшаб қолишини хоҳлади.

Энди Бобур тақдирита битилган Ҳиндистон билан боғлиқ баъзи бир ҳам афсонавий, ҳам ҳақиқатга яқин тафсилотлар билан танишиб ўтайлик. Муслмончилик тулаб-яшлаган, илм-фан тараққий этиб инсон ўз ақл-заковати билан Тангри таоло бергани боис фаровон бир гўзал ҳаёт ҳақида Европада турли-туман миш-мишлар, афсоналар тўкилаётганди. Бу афсоналарда сўзсиз бу жойдаги тўкин-сочинлик ҳаёт улугълар, бойлик, олтинларнинг беҳисоблиги Европадаги кашшок турмуш тарзини бошидан кечираётганларнинг оғзидан сувини келтирар эди. Масалан, ўша даврда Европада севиб ўқилган Пьер Д'Альбиннинг “Жаҳон манзараси” китобида баланд тоғлар ортидаги мамлакатларда одамхўр кишилар, сирена ва амазонкалар (сирена – танасида балик қанотлари сингари қаноти бор хушовоз денгиз париси. Амазонкалар – қадимги юнон афсоналаридаги жанговар олтик хотинлар), бир ёки тўрт кўзли одамлар, ит бошли одамлар, оёғи отникига ўхшаган одамлар ва ҳокзозлар тўтрисида ёзилган бўлса, инглиз дворида Жон Мандевиннинг (ўйлаб топишган муаллиф) китобида эса Ҳиндистон, Эрон ва Хитойга қилинган саёхатлар ҳақида ҳиком қилинади.

Жон Мандевил лофчиликда бир оз Монхгаузен билан беллашадиган даражада эди. У бир кунни баликчилар яшайдиган улкан Кум денгизи соҳилига тушиб қолганини, кум тепалар денгиз тўлкинлари қаби чайқалиб турганини ёзади. Бу денгизга қон дарёлари қуйилар эмиш. У жун, ун, асал ўсадиган дарахтларни кўради. Бўйи ўн икки метрлик одамлар яшайдиган оролларда бўлган эмиш. Бу ерлардаги аёллар жуда бераҳм бўлиб, бир қарашдаёқ кишиларни ҳалок қиларкан, кўзларидан нур чиқаркан-да! У жойларда олтин ва кумуш ороллари бормиш. Шу билан бирга у жойларнинг Дахшат водийси бўлиб, у водийда иблис ва ёвуз махлуклар изғиб юраркан. Улкан куш қаноти бор филларни ҳатто кемаларни осмону фалакка олиб чиқиб ерга ташларкан. Бир мамлакат аҳолиси хушбўй олма хиди билан қорин тўйдирса, иккинчилари оғзи ўрнида тепиқча бўлиб похол чўшидан нборт

нишча орқали овқат сўраркан. Учинчиларининг қулоғи шунақа кам қатта эканки, тағига солиб ҳам ёпиб ётса бўларкан. Тўртинчилари бошсиз бўлиб, уларнинг кўз ва оғзи кўкратида экан. Шунинга одамлари бор мамлакатлар тоғлар ортида жойлашган бўлиб жуда олисда экан.

Мандевиннинг бу ҳикоялари ғайритабиий эди. Аммо у Ҳиндистонда саёхатда бўлиб беш мингта яқин жойларда бўлгани рост бўлса керак.

Яна бир европалик Марко Поло отаси билан ўн тўрт йил Шарқ мамлакатларида Қрим, Ўрта Осиё, Хитой ва Ҳиндистонда савдо қилиб юриб яшаган. У Чингизхон авлодларининг пойтахти Хонбаллик (Пекин)да бўлади. У Бирма, Ҳинди Хитой-гоа бўлган кенг майдонни кезиб, океандаги мамлакат Сипанчо (Монния) тўтрисида магъумотлар йиғида. Кейин у Шарқ мамлакатлари ҳақида китоб ёзади. Масалан, Марко Поло Мўтул империясининг (унинг ёзишча) пойтахти Хонбалликдаги хон саройини шундай тасвирлайди:

“Хоннинг қатта саройини тўрт мил келадиган чор девор ўраб олган (бир мил – тўрт минг кадам). Деворларнинг баландлиги ўн қулоч бўлиб, ранги оппоқ, тир айлантриб қунтридор қилиб ишланган, ҳар бир бурчаги хашамдор саройга хусусин хол бўлиб тушган. Уларда улут хоннинг эгар-жабдуқ, турли кўрол-яроғлари, ўк (ёй) қамонлар, ўкдон, (садоқлар) эгарлар, ўзини-юганилар, қамон иплари, қисқаси уруш учун керакли анжомлар шай қилиб қўйилган. Сарой бўйлаб ҳар қайси деворда ўшандай анжомлар кўзга ташланади. Деворлар орқасидан қулди шундай сарой бўлиб, у ерда ҳам ана шундай анжомлар мавжуд.

Улут хоннинг улкан саройидаги қатта ва қичик хоналарнинг деворлари олтин ва кумуш билан қопланган, уларга аждарҳолар, қушлар, отлар ва бошқа ҳайвонларнинг расмлари гуж қилиб солинган. Ҳаммаси олтин ва кумуш билан ишланган. Саройнинг ичлари қатта, уларнинг ҳар бирига олти мингдан знед одам сингари мумкин.

Улуғ хонга уч юз минг кўл хизмат қилди. Олтин кафасларни ўн минг фил, ўн минг лоқин сақланади. Байрамларда кичик хонларга гавҳарлар қадалган эллик минг сарполар тортиқ қилинади. Байрамларда эса улуғ хонга ҳам совғалар, кимматбаҳо буюмлар, ясатилган юз минг от халк ва амалдорлар томонидан берилди. Туя ва филларга ортишган (ҳар бири беш мингтада) олтин идиш-товоклар ҳам улуғ хонга ҳадя қилинади”.

Мана шундай бойлик ва мулкка эга Улуғ хон олдиди Европадаги ҳукмдорлар ҳукмдор эмас, бамисоли гадоёй эди. Мароқинингдек, Ҳиндистондан бу шаҳарларга келадиган кимматбаҳо тошлар, гавҳарлар, олтин буюмлар ҳақидаги тасвирлардан хайратланар, уни кўлга киритиш иштиёқида қалблари жузбушга келарди. Колумб сингари олтин — бойлик иштиёқида юрак бағри ёнаётганлар қаравелларлар ясаб, океанларда бойлик ишкерида изғитани-изғитан эди. Ундан деярли икки юз йил аввал эди Соҳибкирон Амир Темур бообосидан кейин юз ўттиз йил ўтгач, Бобур подшоҳ эзгу мақсадлар билан ғайридинларни мусулмон қилиш ниятида ўша олтин кумушларга фарқ мамлакатларга кўшин тортиб борганди. Улар бу юртларни эзгуликка — нурга тўлдириш билан бирга у жойларда фаровонлиқни таъкил қилиш, ўзаро урушларга чек қўйишга ҳаракат қилишди. Адолатни барқарорлаштиришга интилишди. Юртни обод, элни фаровон яшашини таъминлашга уринишди. Айниқса, Бобур Мирзо Ҳиндистонни эгаллагач, у ердан кетишни ҳасидан чиқариб ташлади. Ўз авлодларини ҳам шу ерда қарор топишга ундаб, ўзи ҳукмронлик қилган юртнинг бойлигига бойлик кўшишга, обод этишни мақсад қилди. Натижада Бобурийлар сулоласи Ҳиндистонда шундай ҳашаматли бино-иншоотлар барпо этилди, бу иншоотлар мана неча асрлардирки, нафақат Европа аҳлини, балки бутун дунё жамоатчилигини хайратга солиб келмоқда, ҳаттоки даромад ҳам келтирмоқда.

Кези келганда айтаёй ўтиш керак: “Яхшидан боғ — ёмондан доғ қолади”, дейди халқ мақолларида. Бобур яхши инсон эди.

Ҳиндистонни учун ҳам мана у асрлар оша яшаб келмоқда. Ёмонлар ва ўнла тириклик пайтидаёқ ўз жазоларини олишди. Бобур улар билан ҳам бағависил ёзиб ўтган. Хулоса қилиб охир оқибатда шу натижани ёзган эди:

*Ҳар кимки вафо қилса вафо тоқусидур,
Ҳар кимки жсафо қилса жсафо тоқусидур,
Яхши киши кўрмаган ёмонлиқ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса жсафо тоқусидур.*

Насориди ёзганимиздек, Қобулда туриб Бобур “етти-саккиз йил олдин” Ҳиндистон сари кўшин тортиб борди. Тангри таоло дилига қарай, у бу ишни тўхтатади. Ҳиндистоннинг Қобулга яқин бўлган қишлоқлари шимолда жойлашган Бажур, Беҳра (Бобур ўзи асарларида шундай ёзган) вилоятларини кўлга киритди. Ҳикоямизнинг шайхларида Бажур, Беҳра учун олиб боришган жангларни қисман қисмлариб ўтганимиз. Энди уни яна давом эттирамиз.

Бобур биринчи юришида Беҳрани эгаллаган бўлса, бешинчи юришида Ҳиндистон Шохи Султон Иброҳимни енгиб, мамлакатни ҳукмронлигини тўла кўлга оларкан, ўз “Бобурнома” асарида қисман мусулмонлар томонидан Ҳиндистонда исломнинг ёйишгани таврихига тўхталиб ҳам ўтади. Фахр-ифтихор билан “Ҳиндистонни кўлга киритиш ниятида эканимиз боис бир қанча вақт туркилар тасарруфиди бўлган Беҳра, Хушоб, Чаноб, Чанут сингари вилоятларни худди ўз мулкимиздек тасаввур қиларкан”, — деган эди.

Бу таълиқларни ёзишда Бобур подшоҳ ҳақ эди. Негаки, бообоси Соҳибкирон Амир Темур Ҳинд сари юриш қилиб Дехлигача борган, Дехли қалъасини кўлга киритиб, кўп ғайридин хиндларни мусулмон динига киртизганди. У жойларда, яъни Дехлида бўлган барча шаҳарларга ўз ҳукмдорларини тайин этган эди. Амир Темур ортага қайтгач, айрим вилоятлар аҳолиси яна ўз динига қайтган. Яна хиндлар ҳукмронлиги қарор тошганди. Шунинг учун Бобур подшоҳ кейинчалик ёзганида шундай деган эди: “Мен Ҳиндистонни кўлга киритганда Ҳиндистонда бешта

мусулмон, иккита кофур подшоҳ ҳуҷронини килар эди". Кейин уларни бирма-бир санаб ўтган эди.

Биз энди ҳикоямиз давомида Аллоҳ насиб этса, Ҳиндистон фатҳини батафсил тасвирлашга ҳаракат қилиб кўрамиз.

УЧ ИШ МУВОФИҚЛИГИ ВА УЧ ВАҚТ БИРЛИГИ ҲАҚИДАГИ ЎЙЛАР

Ҳикоямизнинг аввалида баён қилганимиздек, Бобурга хиёнат қилганларнинг бир нечаси ўлим жазосидан авф этилиб, зиндон-банд этилганди. Улар анча муддат бандда ушлаб ўтирилган эди. Бобур буларни банддан озод этишни ўйлаб юрарди. Яқинба куни бомдод намозида турар пайтида шу фикр унинг хаёлидан яна жонланди. Ўрдага бориб бавзи бир ишларни назорат қилиб бўлгач, мулозимлардан бирига буюрди:

— Бобо Шайх кўрнамакни олиб чиқинлар, — деди. Дарҳол уни подшоҳ ҳузурига олиб келишди. Бобо Шайхнинг зиндонда ёта-вери рағблари бир аҳволга келиб қолганди. У Бобур қаршисида этилиб бошини ерга қўйди ва гуноҳимдан ўзини, — дея ялинди. — Хизматингизда бир умр қулнингиз бўлиб қоламан.

Подшоҳ бир зум унга тикилиб турди. Сўнг:

— Сарпо келтиринлар, — деди.

Унинг елкасига кимхоб тўн ёпишди.

— Авф этилдингиз, — деди ва унга ижозат берди.

Уч кун аввал Султон Ҳусайн Мирзонинг (Бобур унинг исмини тилга олма, дони Аллоҳ раҳматига олган бўлсин, деб айтади) кизи, Муҳаммад султон Мирзонинг онаси Султон бегим Хоразмдан келган эди. У хоним тўполоқларда жон сақлаш учун ўша ёққа қочган эди. Йилибарс Султон бегимнинг укаси Эсанқули султоннинг аёли бўлган бу аёлни Бобур ўз опасидек ҳурмат қиларди. Қобулга келган бу меҳмонларни Бобур ҳурмат билан қўтиб олади. Уларга яшашилари учун Боти Хилватдан жой тайинлайди. Улар ўрнашиб олишгач, подшоҳ уларни кўргани боради.

қилиб бўй, кўркем, ёши анча улғайган бу аёлга у эҳтиром билан эгилиб кўришади. Меҳмонлар ҳам ўз навабатида унга оқим билан жавоб қилади. Кейинлик ҳам бу одат икки тараф учун қондага айланиб қолган эди.

Келгуси ҳафтаги подшоҳ Ҳожа Ҳасанга қараб отланди. У ерни сайрга бориб, тоғнинг тумшук қисмида қатта думалоқ суғла кўрибди. Бундан максад ҳар замонда ўқитилган истаб қолганда бу кўрмингизара, гўзал жойга келиб беҳол бўлган зиёфат ташкил қилиб туриш эди. Думалоқ суғанинг тарафига чинор ва тол кўчкларни ўтказилди. Дарахтлар ҳарай воғга етса, бу жой жулда кам суғлим манзил бўлиши аниқ эди. Бу тадбирлар амалга оширилгандан кейин думалоқ суғла устидан зиёфат ўтказилди. Бу энди Бобурдан анча масофада бўлган кўрмингизара анжуманлар эди.

Бобур подшоҳнинг шундай ишлари майли бор эди. Ҳиндистонни фатҳ этиш, унга астойдил иш қилиш фикри-зикрида бўлишига қарамай, атрофларга сайр қилиш, ов ишлари билан шуғулланиш, дарёларда соғда бир неча бекалар, мулозимлари билан оғил савҳат қилиш унинг донимий шуғулланишларидан бўлган. Бу ишшуғуллари давомида табиатнинг гўзали килар, атрофни қуза-тинини, боғ-роғ, туллардан баҳра олиш, қушлар чуғурига қулоқ солишни, сувда шопираётган балқирган кўриб завқланишни кун кўрарди.

"Қўприк остидан солга ўтирдик, деб ёзди у. — Овчиларнинг ўлими тўғрисида етганимизда, овчилар битта данг деган қушни тутишган экан, олиб келишди. Бундан бурун дангни кўрган эмасдик, ажойиб кўринишдаги қушлар".

Думалоқ суғда зиёфат қилиш аввал муддатгача давом этиб туролди. Бир кунни зиёфатдан туриб қобулга қараб йўлга тушишади. Мул олис бўлса керак-да, улар Ҳожа Ҳасан деган жойда бир оз миниб олишади. Шу ерда бекалардан бири Абдулла йиртик туни бегим маст ҳолда ўзини суғга отади. Ён қириб қолган эди, ҳаво совиган. У совкогганидан отига минмайди ва ўша ерда Қутлуг Ҳожа деганнинг тигили — яхши хизмат қилгани учун умрбодга берилган уйига қолади. Эртасига қобулга борганда даврадошлар

ридан ўзидан кетгани учун танбех эшитади. У подшоҳ хузурида келиб тавба қилади. Шунда Бобур унга:

— Бунча тез, — дейди кесатиб. — Бундай тавба мужассар бўлади-ми, йўқми? (Тавбани кечирса бўладими демокчи, чотги). Дарҳол, фақат менинг зиёфатимдан бошқа ерда ичмайман деб, тавба қил, — дейди. У тавба қилади. Лекин бир неча ойгина тавбасига амал қилади. Кейин яна аввалги ҳолига қайтади қолади.

Ҳеч қанча ўтмай, Шоҳ Ҳасан Шохбек уйда суҳбат уюштирилади. Суҳбат баҳона зиёфат ҳам бўлади. У Хожа Али бошлик баъзи бек ва хос амалдорларни уйига тақинф этади. Албатта, биринчигалда подшоҳ Бобур ҳазратларини. Юнус Али ва Тадойи тағойилар ҳам Бобур билан бирга бўлишади. Зиёфат Чинор боғинини эшиги олдида солинган суратлар билан безатишган оқ уйчада бўлиб ўтади. Зиёфатга кеч қолиброк Ғиёс масҳарабоз ҳам келади. Ҳазил авжига чиқади. Мақсад, уни бу мақсаддан бездириш эди. Уни очикдан-очик зиёфатдан кетказишмоқчи бўлишади. У эса масҳарабозликни авжига чиқариб, зиёфатга қолишга эришади. Подшоҳ ўтиришга Турди Муҳаммад кичик билан Мушпо китобдорни ҳам чакиртиради. Зиёфатдан кейин Бобур шу рубойини ёзади ва уни тан соқчиси Иброҳимдан зиёфат уюштирган Шоҳ Ҳасанга бериб юборади:

*Ахбори, баъзида гулистон хасиди,
Йўқ лек алар баъзида бизга дастур.
Ул жамъада гар хузури жамият бор,
Юз шукр, бу жамъа беҳузур эмасдур.*

Кейинроқ Бобур ушбу ғазални ёздики, бундай тўзал суҳбатли зиёфатлар шу ғазал мазмунига тўла ифодаланган эди. Бундан шонир Бобурнинг ўзи ҳам қониқиш ҳосил қилганди:

*Ёз фасли, ёр васти, дўстларнинг суҳбати,
Шевр дарди, шик дарди, боданинг кайфияти.
Ёз фаслида чозир ичмакнинг ўзга шитти бор,
Қимга бу нашти муассар бўлса бордир давлати.*

*Ишк дардини чекиб, ҳар қимми топса васти ёр,
Ул замон бўлғай унут юз йилги ҳижрон шидати.
Дўстларнинг суҳбатиде не ҳуш ўлғай баҳси шевр,
То билишгай ҳар кишининг тибби бирла ҳолати.
Гар бу уч ишни мувофиқ топсинг ул уч вақт иста,
Мундин ортиқ бўймагай Бобур жаҳоннинг ширати.*

Аммо Бобур бу зиёфатлар, сайр-сеяхатлар бирта машғул бўлишга қарамай хотиржам эмасди. Давлат ишларини бошқариш, давлатнинг тинчлиги таъминлаб туриш, мамлакатнинг кўп вилоятларини бошқаришларига қарамай ҳали у томонда, ҳали бу томонда бошқаришларига қарамай, буларни барқарорлаштиришда нотинчлик бўлиб турардики, буларни барқарорлаштиришнинг унинг зиммасида эди. Одамларга ёрдам бериш, юртни адолатли ушлаб туриш унинг қалб амри эди.

Гардиз четарасида кўним тошган Абдурахмоний афгонлари бор эди. Улар унчалик тартибга бўйсунганини хушламас эди. Ҳокимларнинг қилишга ўраниб қолишганди. Бегуноҳларни ўлдириб, моли-мулкларни тортиб олиш уларнинг касбидек гап эди. Айниқса, ушбу йўшлардан ўтаётган қарвонларнинг шўри кўп қурирди. Бечора қарвончилар ёки оддий йўловчилар улардан кўп зарар толарди. Бу қарвончилар тез-тез хабарлар келиб турарди. Ундан ёрдам сўрашга Бобурга тез-тез хабарлар келиб турарди. Ундан ёрдам сўрашлар ҳам бўлганди. Бир кун у ўша гап уқмас афгонларни тараққий қилтириб қўйиш мақсадида йўлга хозирлик кўришга бўйруқ берди. Жанговар ҳолатида отликлар Чапмайи Пара доводидан отқилишлар. Отликлар Гардизга қараб кетишаркан, бомлод намози вақти текисликка чиқиб боришади. Шу ерда суворийлар бир дам зиёфас ростлашиб бомлод намозини ўқийшади. Кейин подшоҳ хушбўйлар олдинга ўтишга бўйруқ беради. Улар Гардизнинг шарқ томонида жойлашган Кирмош тоғига қараб юришади. Хужумчилар ортидан марказ кўшнингнинг ўнг кўли йўлга тушади. Асқарларнинг катта қисми водий бўйлаб юқорига қараб кўмак сифатида келиб бир тўрғу бекларига қарашли кўшнинг улар ортидан йўлга тушади. Ўзи билан йигитлар эса улар ортидан йўлга тушади. Водийнинг

юкорига караб юриш натижасида отлар тез чарчади. Подшоҳ буни сезиб турарди. Шундай қилинмаса тоғ ёнбағрига жойлашиб олган йўлғусарларни бартараф қилишнинг иложи йўқ эди. Ҳов, пастда эса бир турух пиёда йўлғусарлар нариги тарафдан келиб тўланишаётганини Бобур кўрди. Дарҳол, аввалги кетгандарни пастга қараб, текисликка юришини тайинлар экан, ўзи ҳам отининг жилловини ўша ёкка бурди. Бобур етиб боргунча, олдингилар сардори Ҳусайн бек тезда бориб уларга от солдирди. Йўлғусарлар ўртасига кириб қилич сола бошлади. Шу пайт отига ўк тегиб, йиқилди. Ҳусайн отдан учиб тушади. Ўрнидан туриши билан оётига қилич уришади. Йиқилган Ҳусайнга ҳар тарафдан ташланишиб, чопиб ташлашади. Ҳусайн ортидан етиб келган йигитлар бунга қараб туришади. Бунга узоқдан кўриб, от чоптириб келаётган Бобур ғазабланади. Бобур бу тарафдан етиб боргунча Гадойи тоғайи, Полянда Муҳаммад қоллон, Абул Ҳасан кўрчи, Мўмин отқалар отларининг жилловини бўш қўйиб етиб келишади-да, кирк-эллик пиёда йўлғусарларнинг ҳаммасини ўкка тутиб, қилич билан чопиб йўқ қилишади. Мўмин отқа — бу жанда уч жойидан, оти бир жойидан жароҳат олади. Йўлғусарларни бошларини кесиб, подшоҳ оти туёғи остига олиб келиб ташлашади. Бу вақтда энди ҳаммаёқ ёп-ёруғ тусга кирган эди. Куёш ҳам уфқдан анча бош кўтариб қолгани учун тоғ ёнбағрига туташиб кетган текисликлар кафтдек кўзга ташлана бошлаганди.

Жангчилар хавидзорда бироз тўхтаб нафас ростлаган бўлишди. Кейин йўлга кетилаётганда Ҳусайн билан бирга бўлган халити беклар келиб, сафта, Бобур ёнига қўшилишди. Подшоҳ уларга дағдага ва ғазаб билан шундай деди:

— Шунча одам қараб турдигаринг-а! Бир неча пиёда йўлғусар аёллаҳларга теп-текис майдонда бир йигитни олдириб ўтирибсизлар. Сизларни унвон-мансабларингиздан маҳрум қилиб, вилоят, ерларингиздан айириб, соқолларингизни қирқиб олиб, шаҳарларда ҳамманинг олдида сазойи қилиш керак. Токи ўз шериги учун ғанимга қўл кўтара олмаган сиздай қимсалар аҳволи бошқалар учун ибрат бўлиши керак.

Қобулга қайтиб боришди. Ҳалок бўлган Ҳусайннинг дафн маросими ўтказилди. Яқиники, Бобо Қашка хақида яхши хушхабар келиди. У Қирмош томонга кетган аскарлар билан бирга эди. Йўлғусарларга қарши олиб боришган ҳужумда у довораклик сифатини намоён этиб, бир неча душманни бир ўзи бартараф этганини беклар Бобур подшоҳга сўзлаб беришди.

Эртаси Бобур сафони боғлари сари сайрга чиқди. Майдони Рустамнинг жануб тарафидати тоққа борди. Қирмош тоғлари, Ынгаш тоғлари унинг оёғи остида эди. Бобур тоғлар ҳаминша Ынгаш шундай оёғи остида бўлишини жуда-жуда хуш кўрарди. Ҳомана ҳам у тепадан агрофга назар солиб хузурланмоқда эди.

“УЛГҮСДИН ТИНМАДИМ УМРИМДА ХАРГИЗ ЛАХЭ...”

Бир кунни аср намози пайти у Ҳожа Сеёрон, Борон ва Домани тоғлари этакларини сайр қилишга чиқди. Ҳуфрон намози пайти Момо Ҳотун мавзесида етиб келишади. Ўша жойда тўхтаб ҳуфтон намозини ўқийди. Тунни шу жойда ўтказишади. Эртасига Истаифга келиб кўнадишлар. Бир кеча тунаб, эрта тонда Истаифдан яна йўлга отланишади. Санжид дараси билан ўтиб борадилар. Ҳожа Сеёронга яқинлашганларида Бобурнинг кўзи йўғонлиги билан келадиган илонга тушади. Илон қатта тошнинг ёнида ётган эди. У ёнидаги мулозимига отининг жилловини тортаркан имлади:

— Илон, узуң экан-а?!

Мулозим отдан сакраб тушди-да, қатта бир тошни олиб илоннинг бошига урди. Илон ўлди. Думидан ушлаб йўл устига тортиб олиб ўтди. Илон йўғонга ўхшаб кўринди. Қилич билан ёран эди, ичидан пингачка узуң илон чиқди. У ўлик эди, аммо ҳамма аъзолари бут эди, мулозим уни ҳам ёрди. Таажжубки, унинг ичидан сиқон чиқди. У ҳам ўлик, аммо бутун эди. Жониворларнинг емиши халли ҳам бўлиб улгулмаган шекилли, шундай манзара

содир бўлди. Хожа Сеёронда дам олинди. Бобур подшоҳ шу ерда Кичкина поспон оркаги буюриб, аскарларнинг белгиланган жойга зудлик билан етиб келишларини тайинлайди. Эртаси Парвон сувининг кўшилиши жойига етишиб, сувага дори солиб баллиқ тутишди. Баликхўрлик қилишди. Ундан жишиб Гўлбаҳорга боришди. Тиним йўқ эди. Жойларда дам олиш, жойларда тунни ўтказиш, юриш, юриш, юриш эди факат. Гоҳ тоғ ёнбагирларида, тоғ йўллاردан тўхтовсиз юриларди. Дарёлардан солда ўтиш донишмат айланганди. Кобул дарёси, Савод дарёсидан кечув орқани ўтилсада Синд дарёларидан, Чандовал дарёси, Бахур, Панжур дарёларида солдан фойдаланиларди.

Гулбаҳордан жўнаб, Абун кишлоғига етиб келинди. У ердан таомланиб, кейин отландилар. Боғоти Хумта келиб кўним топибди. Эргаси у ердан жўнаб йўл-йўлакай Хожа Хонд Саййид мазори зиёрат қилинди. Жина кўрғонидан соғла ўтирилди. Шундан куйидаги воқеалар бўлиб ўтди:

Дарёда солда сузишдан кўзланган мақсад жангчиларда кўни-
ма ҳосил қилиш. Уруш бўлса жангчи тоғ ёнбаридими, дарёданми,
жанг қила билсин. Унинг машини канча пухта бўлса, у жанг вақти
қандай ҳаракат қилишни билади. Машини пухта аскар ғалабани
таъминлаши аниқ. Бобур подшоҳ бўви яхши билади. Шунини
учун аскарни тоғ тоғ ораликларидан дараларга, тоғ жерликлар-
га, тоғ солда сузиб ўтишга мажбурлайди. Мана, ҳозир ҳам у шу
манзарани такрорлатмоқда. Ўзи ҳам беқлари, мулозимлари дав-
расида солда сузиш одати бор.

Жина кўрғонида солга ўтиришган эди. Дастлаб тинч, хотир-
жам сузиб борилиди. Панжхир дарёсининг кўпилиш жойида оким
бирдан ўзгарди. Сувнинг тез оқиши солни “ўйноқлатиб” тоғ қо-
сининг дарё томонга туртиб чиққан жойига бориб урилиди. Сол-
даги Рухдам, Тангрикули, Мир Муҳаммад жолабон сол тоққа
уришгач, сувага йиқилишди. Солдаги йиптилар ўзарини сувага
отишиб, уларни зўрға солга чиқаришди. Яхшики, жангчилар
орасида сузишни яхши биладиганлари бор. Сол устидаги чинни-
пиёда, қошиқ, доира сувага тушиб кетди.

бу жойдан ўтиб, Санги Буриданнинг рўпарасига етилган ҳам эди-
ди, бу суя ўртасида шохтами ёки банд учун қокилган бўлса керак,
янада урилди. Шох Хасан Шохбек ўша захоти орқасига қараб
қарашди, у йиқилган Мирзокули кўкалдошни ушлаган эди, у
йиқилди. Ортидан Дарвеш Муҳаммад Сарбон ҳам суяга кула-
ди қаттиги, Мирзокули йиқилганда қовун қарчаётган қўлидаги
қовуни сол устидаги бўйрага санчишга улгурди, кейин йиқилди.
қовуни йиқилганлар сувдан сузиб чиқишди. Ажабки, Мирзокули-
нинг туши дабдала бўлиб кетган эди. Солда сузиш бўлиб ўтгандан
кейин, кеч бўлиб қолганди. Подшоҳ ва хамроҳлари солчиларнинг
қовунида қолди. Эртаси дарё қирғоғидан отланилди. Интичка деган
жойдан таста Кўҳбача этақларига қараб юрилди. Бу жойларда ми-
своқ кўп бўлади. Мисвоқ типни — оғиз бўшлитини тоза тутишда
бенибат ёрдамчи. Буюрлидики, ҳамма мисвоқ териб олсин. Бобур
подшоҳ ўзи биринчи бўлиб мисвоқ теришга киришди. Пешин намо-
зидан Кутлуг хожата тегилши Ламфон кишлоғида тўхташди. Кут-

бу кожанини ошини еилинбо кобулдан келген кавым бор эди. Бу даврда Кобул атрофида Хизрхайл деган кавым бор эди. Улар Бихар ва Масхитиромдан Кора дарёгача бўлган хулдуларда яшарди. Ножовиз кавым эди. Бобур кўпиндари ўтаётганда кўп бе-
хатарчиликлар килишарди. Огларни ўтиришар, ортда колиб кетароқда тўхтаган аскарларга тез-тез хужум ҳам килишиб ко-
булди. Подшоҳ бундан хабар топиб турарди. У ўйлади: Уларнинг

Шундай қилинди. Кўшинни ўша тарафга қараб бурди. Сул-
тонидини бериб, кулотини бураб қуяш керак, —
Шундай қилинди. Кўшинни ўша тарафга қараб бурди. Сул-
тонидини бериб, кулотини бураб қуяш керак, —
Шундай қилинди. Кўшинни ўша тарафга қараб бурди. Сул-
тонидини бериб, кулотини бураб қуяш керак, —

Турдибек, Бобурнинг эски танишларидан бири: "Кўли юпқа. Анчадан бери йўқлаб кўйишни подшоҳ ўйлаб қорарди. Хеч фурсатини топа олмаётган эди. Тун ярмида уйкуси қочди. Бобур Чорбоғдан чиқиб, поёбони ва отбоқарларига "сизлар диню, Бобур Чорбоғдан қийиб, поёбони ва отбоқарларига "сизлар қийиб", деб бир ўзи йўлга тушди. Отини елдириб, мулло

Бобо кўпригидан ўтди. Деварин дараси билан кўтарилди борди. Ер ости ариқларини ортда қолдириб, Хирсхона (айик уйи)ни айланиб ўтди. Бу вақтда тонг ёришган эди. Огдан тушиб, бомдодни ўқиди. Кейин Турдибек Хоксорнинг ер ости аритига етиб борди. Турдибек подшоҳнинг келганидан хабар топиб, химолаганини ҳолда унинг қаршисига чопиб чиқди. Ортидан хизматкори ҳам чиқди. Бобур отини хизматкор кўлига бериб, Турдибекка олиб келгани юз шохуҳийни тутқазди. Бобур унинг муҳтожликдан аранг кун кечирилишини биларди. Шунинг учун уни сийлаган эди ва Турдибекка шундай деди:

— Бугун сенинг меҳмонингман. Ўқовдон ёлғиз бир суҳбат курайлик. Шовкин-сурон, алтов-дагновлардан зерикдим. Ўхшиш таомлар тайёрлагин.

Турдибек таъзим қилди-да, Бехзодий томонга — бозорга кетди, Бобур ер ости аритининг тепа томони — баландликка қараб юрди. Турдибекнинг хизматкори ҳозирлаган жойга чиқиб, ёстикка ён-бошлади.

Турдибек бозорлик қиларкан, эрталабданок бозорга келган подшоҳнинг танишларидан Мухаммад Қосим барлос ва Шохзодлар “илашди”. Зиёфатга қоризда (ер ости арити) ишлайдиган Шохи деган қаландар, рубобчи бир бола ҳам кўшилди. Подшоҳ ўзи Турдибекка айтиб, уларга розилик берган эди.

Шундай қилиб Бобурнинг қадами қаерда бўлса, ўша ерда одамлар эди. Мана, “Турдибекниқига бориб бир ҳордик чикараман”, деб ўйлаган ўйна яна амалга ошмаган эди. Бундай ҳолатлар Бобур ҳаётида жуда кўп бўлиб ўтаётган эди. Ўша зиёфатда ўтириб подшоҳ “ҳали замон буларни ғафлатда қолдириб, ёлғиз ўзим отга миниб Истаргачга бораман”, деб ўйлайди. Йўқ, ўзи боролмади. Унга Турдибек ва Шохзод ҳам кўшилди.

*Ушудин тинимиди умримда ҳаргиз лаҳзе, эй Бобур,
Мазар ўйсам бу олам аҳидан бўлгаймекан осуда.*

сағрлари бекорта ёзилганини шу ҳолатлардан ҳам билиниб турарди.

Куз хавоси эди. Атроф янада тўзалашганди. Улар Истаргачга келишиб, хазонрезга бўлган боғ саҳнида огдан тушишди. Суҳбат қилишди. Бир лаҳза ўтиб Хожа Мухаммад Амин келди. Кечкурун қобулдан Абдулло асас, Нурбек, Юсуф Алилар келиб уларнинг санига кўшилди. Подшоҳ эрталаб нонуштадан кейин ҳамроҳларини қўлириб, отига миндида, бир ўзи Истаргач пастидига подшоҳий боғига йўл олди. Мақсади бир ўзи қузни томоша қилиш, унинг тўқилганларидан баҳраманд бўлиш эди. Отни ўз ҳолига қўйиб, устида чор-атрофни мазза қилиб томоша қилишга киришди. Дарахтларга тикилиб-тикилиб боқди. Ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Кетган бир тул олма дарахти ўзгача тусга кирган эди. Бориб новда-ларга сарғайган барглари ушлаб кўрди. Хар шохда беш-ол-лардан барглар қаторлашиб турарди. У ўйлади: агар расомлар билан ҳаракат қилиб чизсалар ҳам, бундай тасвири чиза олмасди-лар. Бу Илоҳий тасвир эканлигига қойил қолиш керак, ҳолос.

Бундан аввал ҳам Бобур хазон сайрига кўп бора чиқди. Қулни руссой бўйларида Борикоб бўйлаб сайр қилиб юрди. Қулни билан ўтказди. Терақорлардаги хазонларни шитирлатиб у билан-бу ёкка неча бор юриб чиқди. Қуз подшоҳ Бобурни эмас, шонир Бобурни ўзига ром қилиб олган эди. Сарғайган дарахтлар остида қузнинг илпик хавосидан маст ҳолда хазонлар ичиди со-атлаб ўтирган пайтлари кўп бўлди. Хазон япроқлари сарғайган дарахтлар унга илҳом бергани рост эди:

*Хазон япроғи янглиғ зул юзини ҳасрида сарғардим,
Кўриб раҳм айлагил, эй дола руҳ бу чехраи зардим.*

ТЕМУРБЕК, ХИНДИСТОН ВА БОБУР

Бобур “Вакоевнома”да ёзади:

“Темурбек Хиндистонни эгаллаб, сўнгра у ердан чиқиб кетганидан буён Бехра, Хушоб, Чаноб ва Чиниват каби бир неча вилоятлар Темурбек авлодининг ақинлари ва уларга тегшли кишилар тасарруфиди эди”.

Дарҳақиқат, Бобур подшоҳнинг бобоси Соҳибқирон Амир Темур Ҳиндистонни забт этиб, Деҳлини ўз қармоғига олгани ҳақида тарихий манбаalarda ёзилган. Бадиий асарларда бу воқеадан ёзилган бир асарда шундай дейилган:

“Қветтигача бориб едик. Қветти хукмдори Абдулла Вали урм билан қаршилаб, меҳмондорчиликдан сўнг, дўстона муносабат билдириб сўради: “Эй, улуг Амир! Агар сир бўлмаса қайси отланганини, мақсаднинг нима эканлигини билсам бўладими?” Мен жавоб бердим: “Ҳиндистонда ўз ҳокимиятимни ўрнатлар сафига қўшмоқчиман.”

Вали ул Мулк деди: “Эй, Амир! Илтижо қиламан, Ҳиндистонни забт этиш фикридан қайт”. Мен ундан нега бундай деганининг сабабини сўрадим. У айтди:

“Ҳиндистонда икки мингдан ортиқ хукмдорлар ҳокимият юрүш олиб борсанг ҳам уларнинг ҳаммасини бўйсундиришга муваффақ бўлмайсан”. Мен дедим: “Унда Маҳмуд Ғазнавий бунганинг бир бурчагинини эгаллаган, холос. Бошқа хукмдорлар ҳам бу юртни бус-бутун қўлга кирита олмаганлар. Эй, Амир, сен ҳатто бир чеккаси совуқ ўлкаларга, иккинчи чеккаси эса жазирама мамлики минг эмас, тўрт минг рожа бўлса ҳам, барчаси билан жанг қилиб, ҳаммасини бирма-бир ўзимга бўйсундираман...”

Соҳибқирон Амир Темур ана шунанга қатъиятли, бир сўзла одам эди. Кўрмас, мард, ақл-заковатли инсон эди. У Куръонни “Эй сен, нахотки осмонда Зот, ерни оёқларинг остида қўлатилишидан ва унинг дарзага келишидан кўрмасанг.” “Дарза” сўзи арабчада “Тамурру” тарзида айтилидики у Темур талаффузига

қилинар. Шу туфайли Шайх Зайниддин унга мана шу Темур сўзини қўлоти азон айтиб қўйган эди.

Бобур подшоҳ эса ана шу инсон авлодидан эди. Вужудда Соҳибқирон Амир Темурнинг қони жўш уриб туради. Билими, қароқчилиги, ақл-идроки билан унга ўхшаб кетарди. Ёш бўла туриб кўп жанг-жадалларни кўрганлиги эса унинг тажрибасига таъриб бўлар, малакасини ошириб борар эди. У турклар, мўғуллар, шайбонийлар, форслар, афғонлар билан бўлган жангларда кўп тажрибалар тушлаган, чиниккан эди. Шунинг учун энди унда Темурбек каби вазиятдан келиб чиқиб лашкарни бошқариш мисли йўқлиги ақли шаклланиб қолган эди. У бекорга “Ари уй”га ўхшаб тўғиб кетган Марказий Осиёдан юз бориб Қобулга қараман. Ўз хукмронлигини шу ерда мустаҳкам ушлаб турган ҳолда Шимолий Ҳиндистон вилоятларини бирин-кетин эгаллашга тушди. Бехра, Бажурларни ўзига бўйсундирди. У ҳақиқати жангларни тасвирлашга юқорида ҳаракат қилиб кўрдик. Энди Панжобгача бўлган Сайёкот ва Сайилпур қалъаларини ҳам қўлга олган эди. Ҳали олдинда Ҳиндистондаги рақибларни устидан бутунлай ғалаба қозониш вазифаси туради. У буни урдалашга қўзи етганидан, унчалик шонилмас, рақибларни бирданига эмас, битта-битта тиз чўқтиришни дилига тутиб қўйган эди.

Соҳибқирон Амир Темур бобоси бир юз ўттиз икки йил аввал Синд дарёсини кечиб ўтиб, Ҳиндни иштол қилган эди. Бобур ҳам қўли у кечиб ўтган жойдан ўтиш учун Синд ёқасига тушди. У Синд ёқасига тушган кун пайшанба эди. Бир кун дам олинган, шанба кун Синдни кечиб ўтишга киришилди. Ўтиш жараёнида кемаларга белгиланган беклар, қотиблар ва маҳкама ходимлари лашкардаги аскарлар сонини аниқлашга киришадилар ва Бобур подшоҳга маълумот берадилар. Катта-кичик, навқар ва навқар бўлмаганлар ҳаммаси бўлиб ўн икки минг киши рўйхатга олинган эди. Энди озука захирасини яхшилаш масаласи бор эди. Бундан хал этиш учун Сийалкут йўли орқали йўлга тушадилар, беш жойда тўхтаб-тўхтаб олгинчи бор қўчилганда байгалар юртига келиб тўхташади.

Бобур кўшини кечиб ўтган Синд дарёси китобларда “Ҳинд” тарзида ҳам ёзилган. Санскритча Синдху, пушту тилида Аб-ба-Син, яъни дарёлар отаси маъносини беради. Бу дарё Ҳитой, Ҳиндистон, Покистондаги дарё. Уzunлиги 3180 километр, хавчасининг майдони 980 минг километр куб. Тибет тоғининг Қайлас тизмасидан 5300 метр баландликдан бошланади. Юқори оқимида даралардан ўтади. Ўрта қисмида пастрок тоғлар орасида оқади. Шу жойда унга Қобул дарёси қўшилади. Сулаймон тоғларидан чиққанидан кейин дарё Ҳинд-Ғанг текислигида оқади. Бу ҳақда Бобур ҳам алоҳида ёзиб ўтган.

Эртаси Биҳат дарёсининг Жигамдан куйроқдаги кечитидан ўтишди. Сийалкултга химоя қилишда Биймултирий ва Ақрифтада вилоятлари кўлида бўлган Вали Қизилга қолдирилган эди. Худди шу жойда, подшоҳни кўриш ва кўриниш учун келади. Подшоҳ унга ғазаб билан: “Нега Сийалкултга химоя қилишга чиқмадинг?” – дейди. У “Мен вилоятга келган эдим, Хусрав кўкалдош чиқаётганида хабар қилмади”, деб зорланади. Подшоҳ бу узрни унга бир қараб қўйиб қабул қилади ва дейди: “Агар Сийалкултга асраш учун чиқмаган бўлсанг, унда нега Лахўрда беқларга бориб қўшимдинг?”.

Вали Қизил лом-мим дёлмади, фақат бошини куйи солиб, ерга қаради. У бу масалада подшоҳ олдида гуноҳкор эди. Бобур уруш бошланишига саноқли кунлар қолгани учун ҳам унинг бу гуноҳига эътибор қаратмади. Қолаверса, Вали Қизил қаби сардорлар ҳали қатта жангга асқотиб қолиши ҳам керак.

Бобур Саййид Тўфон билан Саййид Лоҷинни кўш от билан (бири чарчаса, бирини миниб бориш учун шундай қилинади) Лахўрдаги беқлари олдида “Уруш бошламай туринглар, Сийалкулт Парезаруга келиб бизларга қўшилишлар,” деган хабар билан жўнатади. Кучларни бирлаштириш фурсати яқинлашмоқда эди.

Лекин шу фурсатда “Тозихон ўттиз минг киши йинтибди, Давлатхон кекса бўлишига қарамай белига қилнч боғлабди,” деган гаплар таркайди. Бобур бу гапларни эшитар экан, тезроқ

қатор ҳуқмронлик қилаётган вилоятларни ҳам зудлик билан қўлга киритиш, тез орада Дехли ва Аграани эгаллашда муҳим роли эканини билиб туради. Шунинг учун Лахўрдаги беқларга одам юбориб, ўзи билан бирга бўлган кўшинни Чаноб дарёси юрғотига жойлаштиради. Кўшинни жойлаштириб қўйиб, ўзи боққушур кирғотига қараб кетади. Йўлдан юриб бориб атрофни диққат билан кузатиб чиқади. Кўргон Чаноб дарёсининг юрғотига баланд жар устида жойлашган эди. Хушманзара, бақило жой эди. У манзарани кузатиб туриб ўйлади “Сийалкулт оқимисини шу жойга қўчиртирсам бўларкан. Халқ мазза қилиб ичар эди. Аллоҳ хоҳласа, фурсати бўлиши билан уларни қўчирарин...”

Подшоҳ Бахўлшур кўргони ёнидан кемага чиқди. Чаноб дарёси кирғотига жойлашган қароргоҳга кемада келди. Бу вақт одам шом бўлиб қолган эди. Шомни кеманинг ўзида ўқини маъқул кўрди. Кечки овқат ҳам шу ерда қилинди. Кейин кенгаш ўтқаниб, хуфтон намозидан сўнг чоқирга чиқиб кетди.

Бу вақтда Ҳиндистонда ғалати вазият мавжуд эди. Май-ма-майда давлат бўлиб кетган вилоятлар ҳаммаси ўзини мусулмон хисоблашар эди. Ҳуқмдорлар бир-бирига бўйсунмас, аксинча, бир-бирини ерига қўз олайтирган, мулкани-бойлигини қўлга киритишни ўйлар эди. Шунинг учун Бобур Ҳиндистоннинг инимоний вилоятларини эгаллаб бораар экан, бу ерда ҳуқмронлик қилаётган афғон амалдорлари билан ҳам хисоблашишга мажбур эди. Шундай қилиб борди ҳам. Аммо бебонлик қилганларни қўл жойда танобини тортиб қўйди. Шундай қилмаса, кўшин тарқаб-бони сақлаш, атрофда рақиблар тўлиб-тошиб турганда муваф-фақият қозониши қийин эди.

Сийалкултда ҳам шундай бўлди. Сийалкултга келиб тушган кун эди. Тоғдан ерлик қавм Жатгужурлар тўп-тўп бўлиб тушиб кела бошлади. Ҳўкизу кўтослар овлаш баҳонасида ёпирилиб келган бу бадбахшлар бебонлик қила бошладди. Фақир, бечо-ра қишлоқлари талашга тушди. Талон-торож ишларини авж олдиришди. Ҳатто Бобур подшоҳ кўшинига ҳам “тегажотлик”лар

килидлар. Улар билмасдики, бу ерлар – Сийалмул тоғида мулки эди. Подшоҳ буйрук бериб, уларнинг асосини бир-иккитасини ўлдиртирди. Шундай қилиб бебандона қўйилди.

ОЛАМХОН, ДАВЛАТХОН ВА ГОЛИНХОН БИЛАН БОҒЛИК ВОҚЕАЛАР

Ҳикоятнинг аввалларида айтганимиздек, Хонлар да-майда давлатларга бўлинган бўлиб, уни мустаким қўлга бошқаришарди. Айниқса, бу ҳукмдорлар орасида Деҳли тез-тез олишувлар бўлиб турар, темирйўздорлар Самарқанд кизгин жанглар олиб боргани сингари. Ҳиндистонда қон да-уҳун интилиш қучли эди.

Султон Искандар Лўдийнинг ўлимидан сўнг, унинг қорни Иброҳим Лўдий Деҳли пойтахтига ўтиради. Лекин у тоғи на феъли туфайли бошқарувида ўз обрўсини йўқотган эди. Атра учун кўз олайтирганлар ичида Бехорлик амалдорлари, Панжоб хокими Давлатхон, ундан тапшари Голконда эди. Бобурнинг вилоятлари бир-бир қўлга киритиб кетилди. Кўпроқ Оламхон умидвор эди. Сабаби, Бобур билан Иброҳим дий тўқнашса, бу хавфли қучлар қучсизланади, ўн эл қон бўлиб қолса Деҳли ва Атрани қўлга киритиб олиш мумкин. Шунинг учун у олмасдан келган Бобур подшоҳ атрофида ўра-ўра-лашарди. Аммо Давлатхон билан Голконда Бобурга инти-терс эди.

Улар ўзаро тил бириктирадилар. Давлатхон, Голконда билан бирга Оламхон ҳам Деҳли ва Атра вилоятларини келтириб қўра олишлари керак эди. Султон Иброҳим уларнинг бир-бири-нидан хабар топиб, ғанимлари устига қўшин тортиди. У қонли-рига яқин борганида иттифокчилар ҳам Султон Иброҳимга қў-нига қараб юрадилар. Лекин уруш бўлмади. Кечаси кўнра-лишни маъқул қўришди. Қуёш ботганида отга минибди Иск-

андарнинг қўшини. Шундай қилиб аскарлар кечанинг қоронғисини ўқоқлашди. Сахарга яқин ҳужум қилиш-ди.

Бир тоғдан қонир ва ўтоққа ўт қўйиб бўлади. Иброҳим эл иттифокчилари воситасида қўзғатувни йўл-қўйиб, қоронғидан ҳеч ёққа чиқмай тоғни оттира-ди. Қонли от. Қичик бир турух билан битта филни қўзғатиб филни кўради-да улар қочиб-да тушади. Шу қонли филни Дуоб томонга қараб қочади. Бу вақт-да қоронғини таллаган эди.

Бир тоғдан қонир ва ўтоққа ўт қўйиб бўлади. Иброҳим эл иттифокчилари воситасида қўзғатувни йўл-қўйиб, қоронғидан ҳеч ёққа чиқмай тоғни оттира-ди. Қонли от. Қичик бир турух билан битта филни қўзғатиб филни кўради-да улар қочиб-да тушади. Шу қонли филни Дуоб томонга қараб қочади. Бу вақт-да қоронғини таллаган эди.

Бир тоғдан қонир ва ўтоққа ўт қўйиб бўлади. Иброҳим эл иттифокчилари воситасида қўзғатувни йўл-қўйиб, қоронғидан ҳеч ёққа чиқмай тоғни оттира-ди. Қонли от. Қичик бир турух билан битта филни қўзғатиб филни кўради-да улар қочиб-да тушади. Шу қонли филни Дуоб томонга қараб қочади. Бу вақт-да қоронғини таллаган эди.

Бир тоғдан қонир ва ўтоққа ўт қўйиб бўлади. Иброҳим эл иттифокчилари воситасида қўзғатувни йўл-қўйиб, қоронғидан ҳеч ёққа чиқмай тоғни оттира-ди. Қонли от. Қичик бир турух билан битта филни қўзғатиб филни кўради-да улар қочиб-да тушади. Шу қонли филни Дуоб томонга қараб қочади. Бу вақт-да қоронғини таллаган эди.

шадилар. Кийинчилик билан کوچишади. Малутга кирмай, тоғ томонга Ғозихонга бориб кўшилишади. Оламохон эса Бобурга келиб мулозамат қилади.

Бобур Малут кўрғони атрофларини якин бекарларини ёнга олиб ўзи текшириб чиқади. Кўрғонни яхшилаб мустаҳкамлаш ҳақида буйруқ беради. Сабаби, қочиб кетган Ғозихондан олиш эди. Шу вақт Давлатхон одам жўнатиб “Ғозихон тезроқ кўлга чиб кетди” деган хабарни келтиради. “Агар подшоҳ гуноҳимдан ўтса,” деб айттиради у, “кўрғонни топириб хизматига қирай” дейди. Бобур дарҳол Хожа Мирмирмонни Давлатхон элчисига кўшиб юборади. Хожа Мирмирмон бориб, “Подшоҳ рози, ҳеч халқисирамай олдиларга боринг”, дейди. Давлатхон ўгли Алихон билан бирга келади. Кекса ҳукмдорнинг юзида барибир кўрқув белгилари бор эди. У тўксонга яқинлашиб қолганига қарамай, ҳали тетик эди. Бобур уни олиб келишда икки қилич чини бўйнига осишни, шу таразда олиб келишда икки қилич Сабаби, у Ғозихон билан тил бириктириб урушга шайланишган эди. У Бобурга рўпара бўларкан, таъзим қилишга шошилмади. Аксинча, бошини тик тутиб, қараб турди. Уни олдинга чиқаришларини ва бўйнидаги қиличларини олишларини буюради. Кейин – тиз чўктиринг, – дейди. Оқсоқолни оёғини тортиб тиз чўктиришади. Подшоҳ хинд тилини биладиган тилмочга “сўзларимни эсида тутсин, айт,” дейди:

– Мен сени ота дедим, сентга ҳурмат, эҳтиром кўрсатиб, ўйларингдан ҳам яхшироқ муомала қилдим. Ўзингни ва ўғил-Аёлларинг, ҳараминдагиларни Йброҳимнинг бандиҳонасидан ҳалос қилдим. Татархоннинг фойда келтирадиган ерларини сентга инот қилдим. Мен сентга қандай ёмонликлар қилдимки, кўксинг ва белингга иккита қилич боғлаб, лашкар тортиб, бизнинг вилоятларимиз устига босириб келиб, бундай гавго ва фитна кўтарасан?!

Қария бу сўзларни эшитиб нимадир деб гўлдираган бўлди. Бу ерлар рост сўзлар эди. Подшоҳ унга ана шундай мурувватлар қилган эди. У дўстлашиш ўрнига ёвлашиш йўлига кирган эди. Ҳом сўт эмган бандга деб шуни айтади-да. Подшоҳ “Бор мол-мулкнинг тортиб олинглар”, дейди ва уни Хожа Мирмирмон иҳтироғига беради. Бобур Малут кўрғони рўпарасидати баланд жойга қилиб жойлашади. Давлатхон ўгли Алихон подшоҳга тортиқлар олиб чиқиб топиради. Аср намозига якин Давлатхон хонадониди ҳарамидегилар кўрғондан чиқиб кетишади. Бобур уларни қинқо кетишини кузатиб ўтиради. Улар кетгандан кейин шу теппиқка чодир тиктиради. Ундан максал Ғозихон кўрғонда бўлса қинқо кетиб қолмасин эди.

Бобур икки кечани шу зайлда ўтказди. Кейин душанба кунини орталаб кўрғонга кирди. Атрофни айланди. Кўрғон ичини қуриб қориб Ғозихон кутубхонасига кириб қолди. Китобларни бирма-бир қўлига олиб вараклаб чиқди. Эринмай бир талай китобларни ажратиб олди. Уларнинг бир қисмини Ҳузоқонга, бир қисмини Комрон ўғлига жўнатди. Китобларнинг кўпи илмий эди. Шунинг учун у бу китобларни ўғилларига илгитган эди. Бобур кечаси билан кутубхонада қилиб китоб ўқиб чиқди. Эрталаб ўрдага кириб қайтди.

Бобур Ғозихон ҳали ҳам кўрғонда деб фикр қилган эди. У эса онласи, ака-укаси, опа-сингилларини ташлаб, тоққа қараб қочиб угулурган эди. Дуа атрофи унга баланд бўлмаган кичик тоғлардан иборат эди. Илгари ҳикоя қилганимиздек, бу тоғларда илгаринги ҳукмдорлар қурдирган яхши истеҳкомли қалъалар бор эди. Ширки-шимол тарафда 70-80 қарич баландликда Қотга деган қалъа жойлашган эди. Ғозихон шу кўрғонга кириб яшириниб олган эди. Подшоҳнинг буйруғи билан ҳужумчилар жанг бошлашди. Жангчиларнинг илгор қисмидан бир бўлагини Ғозихон устига йўналтираркан подшоҳ таваккул тизгинини қўлига олади, оёғини ҳаммат узангисига қўйиб отга минади. Султон Йброҳим Султон Искандар ўгли устига юриш бошлайди.

АРЎПАР ЁМГИРЛАРИ, ТУРДИБЕК ХОКСОР МАҚТАГАН ЖОЙЛАР

Бобурнинг Мағўт кўрғониди турган хужумчилари бўйруқчи биноян кўрғондан чиқадилар. Атрофдаги кириш кийин бўлган ва яқинига биров яқинлаша олмаган Харўр, Кахлўр кўрғонларига хужум қилишиб, анча-мунча ўлжани кўлга қиритишган бўлишадди. Деярли кўп нарса кўлга қирмайди. Шундай бўлсада, лашкар-бошилар подшоҳ хузурига атрофдан келишар, ундан фармонлар олишиб, қалъаларни забот этишга йўл олишарди.

Арўларга келинтанида ҳаво айний бошлади. Қорайиб турган тоғлар бошида қора булутлар тўпланганидан тўпланди. Совуқ шамол турди. Подшоҳ чодирдан чиқиб атрофга қаради. Ҳавонинг вазоҳати ёмон эди. Эндигина чодир ичига қайтиб қадам босгани эдики, ўнг тарафда тумбирлаш содир бўлди, ортидан чакин чакнади. Чакин чодир ичини лаҳза ёритиб сўнди. Яшин ва момақалдирок энди устма-уст такрорланарди. Бобур мулозимларига кўрсатма бериб, сайҳонликда турганлар тездан тепалиқларга чиқиб олишларини тайин этди. Яшиннинг чакнаши, момақалдирокнинг тумбирлашидан тошқин бўлишини юраги сезмоқда эди.

Худди шу ҳолат бобоси Соҳибқирон Амир Темур Ҳиндистонни забот этишга киришган бир замонларда ҳам бўлиб ўтган эди. Ўшанда сув тошқини шу қадар кучли бўлгандики, одамлар “Нух тўфони такрорланмаётганими ўзи” деб кўп ваҳимага тушибитганди. Сабаби, харбий саркаралардан тортиб олдий жангчиларга-ча ҳаммаси челақлаб ётаётган шаррос ёмғир остида қолган эди. Уларнинг омади шунда эдики, ҳаммалари аллақачон тоғ ёнбагирларига — юқорига чиқиб олишган, қоллар панасига ўзларини яширишга улгуришганди.

Бобур ҳам бобоси Соҳибқирон сингари Нух тўфонини эслади. Нух алайҳиссалом фарзандлари оталари тапига қирмай, қомага чиқилган бош тортгандари ёдига келди. Дунёни сув босганида улар тоғларга, кейин чўккилар сари қочиб чиқишадди. Сун шу қадар кўпайдики, тоғ чўккилари ҳам сув остида қолиб кетадди.

Яминнинг шаррос қуйилишга қараб туриб подшоҳ шунан эсладди. “Унинг асратин, Тангрим!” дерди ичиди.

Бобур подшоҳ кейинги йилларда Ҳиндистондаги қатор вилоятларни ўзига бўйсундириш жараёнида бундай сел келишларини кўриб, уларнинг содир бўлишларини кўп кузатди. Бу хозирги бўлгандан Арўпар ёмғири ҳам ўшаларнинг бири эди, лекин сел бошқачароғи эди. Хар хил оби-ҳавога мослашишга ўрганган, сел чорасини топа оладиган саркарда ва лашкарлари ҳам хозирги ёмғирни навбатдаги ана шундай ёмғирлардан-да, деб ўйлашарди. Аммо сел ўтиб кетиб, осмонда юлдузлар чарақлагани кейин қайсибир томондан бостириб келган совуқ ҳаво уларнинг туни билан безовта бўлишга мажбур қилди. Тунда ўт ёқишга мажбур бўлишди. Каттик киш чилласи сингари совуқ иссиқ қийналар ичиди ҳам одамларни қалтирашга мажбур қилар, уларни терок тулхан ёқиб исиниб олишга тапинтирарди. Подшоҳ чодир ичидати тулхан кун ёришганда ҳам ўчмади. Совуқ ана шу даражада кучли эди. У эртасига кун бўйи, ҳатто навбатдаги кечда ҳам давом этди. Шу даражада кучли бўлганидан оч-яланг юртин Ҳиндистонликлардан кўпи ўлгани ҳақидаги хабарлар подшоҳга ҳам етиб келди. Яхшики кўшин орасида биров совуқдан нимикет топмади.

Учинчи кунга ўтишганда ҳавода ўзгариш бўлди. Кўшин Арўпардан чиқиб, Саҳриндиннинг рўпарасида — Кармалда тўхтади. Шу ерда Бобур олдиларига бир Ҳиндистонликни олиб келишди. У “Мен Султон Иброҳимнинг элчисиман”, — деди. Кўлида на ҳатти, на ёрлиғи бор эди. У подшоҳга ўзи билан бирта бирор қилинни элчиликка юборилишини сўраб ялиниб ёлборарди. Унинг омади “вазирини юмшатиш, беҳуда киргиз бўлишининг олдин олиш бўлса керак”, деб тушунган подшоҳ унга кўшиб туниги юрбонлардан бири Саводийни Иброҳимга жўнатди. Иброҳим жон ҳар иккисини асир олиб зиндонбанд қилди. Бобур Иброҳимни тор-мор қилган кунни улар асирликдан қутқилдилар.

Кўшин йўл юришни давом эттирди. Бу вақтда Ҳумоюн анча ўғайиб, йитит қиёфасига қариб қолган эди. У ҳам алоҳида кў-

шинга эга бўлиб, асосий лашкарга кўмакчи бўлиб келмоқда. Лекин жойларда қалъаларга хужум уюштирар, подшоҳ кўрсатмаси билан жанг олиб борар эди.

Душанба куни Ҳумоюн Ҳамидхон устига кўшин тортади. Сараланган юз эллик соқчи қисмини ўзидан аввал душман устига йўллади. Йигитлар қаттиқ жанг қилишди. Кўл жангга олиб борди. Шу тўқнашув пайтида жанг майдонига подшоҳода кириб асир олинди. Саккизга фил ва асирларни Ҳумоюн олдида олиб келишди. Бу Ҳумоюннинг биринчи ғалабаси эди. Бу хабарни Бек ба билан табриқлаб, махсус бош-оёқ кийим, энг яхши отлардан бирини унга инъом этди. Ўз навбатида Ҳумоюн ҳам асирлар ва филлар билан келиб отасига илтифот кўрсатди.

Ҳинд ҳукмдори Иброҳим ҳам ўрдаасидан чиқкан эди. У жойлардаги қароргоҳида икки кун, уч кун тўхтаб-тўхтаб келар эди. Бу тарафдан эса Бобур борар эди. Гўёки икки арслон икки томондан бир-бирига астойдил ташланиш ниятида жанг майдони сари яқинлаётганди.

Бобур ҳам олдинга қараб силжиб бораётган эди. У Шохободдан чиқиб, икки манзилда тўхтади. Кўшин Сараваннинг тўтри-сига — Жуун дарёси қирғоғига келиб тушди. Хожа Калоннинг навқари Хайдаркули “тил” ушлаб келиш учун юборилди.

Подшоҳ Жуун дарёси кечигидан ўтиб Саравани сайр қилгани йўлга тушди. Турдибек хоксорни ҳам ёнига олган эди. Йиков-кидиллар. Хушманзара, гўзал жойлар, хавоси сўлим, кўркам дарахтлар атрофта чирой бахш этиб турибди. Бирдан Турдибек хоксорнинг жағи очилиб кетди. У халжонланиб Бобурга атрофни макташта тушди. Айниқса, оқиб турган чашманинг мактовини роса келиштирди. Хоқсор бу кимсанинг табиятта махлиёлигига подшоҳ ҳам хайрон қолди. Унга қараб кулимсираб тураркан.

— Турдибек, — деди. — Шу ер сеники бўла қолсин. Сарсава шу бутундан Турдибекники, — деб кўшимча қилиб қўйди.

Турдибек подшоҳга таъзим қиларкан, ўз халжонини яширолмас, “Ҳукмдорининг умрлари зиёда, давлатлари бекиёс бўлсин” дегендан нарига ўтолмас, таъзим устига таъзим қиларди, холос. Шу кундан бошлаб Сарсава Турдибекники бўлиб қолди. Подшоҳ Ҳиндистонни тўла эгаллагандан кейин у шу ерга бутунлай қўчиб келди. Чашма ёнига уй солдирди. Хўжалигини шу жойда реножлантиришга киришди. Подшоҳбоп сула қилдирди. Қачон кўнгли шу манзилни истаб қолса, у билан танҳо ўтириб суҳбат қилмоқни хоҳлаб келар бўлса, унинг ёзилиб ййраб ўтириши учун борча шароитларни яратиб қўйди. Турдибек шу жойда қариб-қариб яшаб ўтди.

ХУЖУМГА ХОЗИРЛИК КЎРИШ

Ҳижрий 800 йил эди (1397–1398 йиллар). Бобурнинг улур боиси Соҳибқарон Амир Темур Ҳиндистонга кириб борган сана эди. Саккизинчи асрнинг тулаши, тўққизинчи юз йиллиқнинг бошланиши эди. Шу санада Амир Темур Ҳиндистон сари уруш қаракатларини олиб борган эди. Ҳинд ҳукмдорларининг филлардан иборат кўшинига қарши ўқ ёйни, қиличчи маҳорат билан ишлата оладиган, қатор жангларда қатта тажриба орттирган, хариқатлари чаккон кўшинларини душман устига ташлаб ғалаба қозонганди. Деҳлини қўлга қиритиб, ғалаба нашидасини тогган эди. Албатта, филлари бор кўшинини мағлуб этиш осон кечмаган. Ўшанда у барча саркардаларини бир жойга тўплаб кенгаш ўтказган, кенгаш якунида саркардаларга шуларни айтган эди: “Шу пайтга қадар биз қайси мамлакатларда жанг қилган бўлсак ҳам, бирортаси бизга қарши фил ишлаггани йўқ. Бу мамлакатда эди биз филли кўшин билан тўқнашамиз. Филни ҳаммангиз кўрансиз. Эсингизда бўлса, уни Эронда кўрган эдик. Филлар ҳам худди отлар ёки ситирлар қаби ўтхўр жонивор, фақат бошида шох, оёғида тўғи йўқ. Ўзингиз ҳам эшитинг, жангчиларга ҳам етказинг: фил йирик кўрингани билан йўлбарс, арслон

каби кўркинчли эмас. Шохламайди, тишламайди. Унинг йирик танасино, оёғидан бошқа ҳеч нарсаси йўқ. Танасига бир қилиш зарби етарли. Филни қулатиш учун унинг харҳумига яхши зарба берсанг кифоя.

Жангчиларга айтнинг: фил ҳеч қандай зарар келтира олмайди. Агар жангчиларимиз унинг оёқлари остида қолган тақдирда ҳам эчкилик билан филнинг бўғзига, ёки корнига найза санчасалар бас, унинг қулашдан ўзга чораси қолмайди. Агар филнинг тиззасини ўқ билан мўлжалга олсангиз, бунда натижа уни қулатиш билан яқунланади. Жангчиларга тулуттиринг, филнинг энг жон нуқталари — харҳуми, қўлтиги, тиззаси. Яна бир жиҳати — филнинг тепнасидати қамончини даф қилишнинг энг яхши йўли филни йикитишдир”.

Амир Темур қодирига кириб Қуръонни қўлига олди. Уни ўлиб пешонасига суртди ва очди. У Аллоҳнинг қаломидан маънавий куч олиш ва келажакни ундаги оятларга қараб туриб белгилаб олиш учун шундай қиларди. У назари тушган оятни овоз чиқариб ўқиди.

“Инна фатҳна лак фатҳан мубинан” (Дарҳақиқат, биз сенга очик-равшан фатҳ — ғалаба ато этдик, 48-сура, 1-оят).

Эртасига шу оятни айтиб, хайкириб туриб ўзи ҳам жангга кирган ва ғолиб бўлган эди.

Бобур ҳам юқоридати оятни тез-тез ёдига оларди, ўз-ўзидан ана шу оят эсига келарди. Айниқса, от ўзангисига оёқ кўяр пайтида шундай бўларди. У ҳам Аллоҳнинг бу улут қаломидан қувват олгандек бўларди.

Мана, ҳозир ҳам ўзангига оёқ кўяр экан, шундай бўлди. Оятда ифодаланган мазмун-моҳиятдан бехатиёр дили ёришди. Ажаб бир енгил қайфият билан ўнг қанот, чап қанот, марказ таркибига кирувчи қўшинни тезда сафлашга бўйруқ бераркан барчасини кўздан кечириб, ҳисобини олиш учун лашкаргоҳга қараб отини йўрттириб кетди. Ҳисобдан маълум бўлдики, аскар унинг мўлжалидан озроқ эди. У бунга эътибор қилмади. Мухими тайёргарликни пухта қилиш зарур эди. Асосий тайёргарлик унинг ната-

рида жанг вақтида қўшинни тўри жойлаштира олиш ва фидойиликни йўлга қўйиб эди. Шунинг учун у қўним жойда лашкар қалқи ҳолига яраша аравалар топиб келишларини буюрди. Етти ютта арава олиб келилди. Жангда Рум усулини яхши биладиган Устод Алиқулини чақирди ва аравалар орасига занжир ўрнатиб қўлнинг хом терисидан аркон эшиб, тасма қилиб араваларни бир-бирига боғлашни буюрди. Бунга сабаб, биринчидан тасмани кесиб ташлаш осон, иккинчидан у чўзилгиш ҳусусиятига ҳам эга. Аравалар орасига олти-етти тўра (қалқон) қўйилди. Милтиқчилар шу арава ва тўра ортида туриб милтиқ отадилар. Буни тайёрлаш учун беш-олти кун вақт кетди. Буларни тайёрлаб бўлингач, жойлаштиришга киришилди. Ҳар бир ўқ отими ўртасида (булар милтиқчилар турухи) юз-юз эллик от чиқадиган-суворий аскарлар учун жой қолдирилди.

Бобур бу ишларнинг бажарилишини кузатиб юраркан, аскарларнинг орасида кўрқув борлигини ҳам сезиб турарди. “Кўрқув ва наҳимага тушиш ўринсиздир,” дер эди у. “Тангри нимани азалди, тақдирга битган бўлса, ундан бошқаси бўлмайди”. “Аммо уларнинг ҳам айблаб бўлмайди,” дерди у ўзига-ўзи. “Уларнинг қам ташвишга тушишга ҳақлари бор. Чунки ватанидан икки-уч ойлик йўлни бошиб келиб, бетона қавм билан урушга киришиб оқонамас. На биз уларнинг тилини биламиз, на улар бизнинг тилимизни билмади”.

Шу тайёргарликлар жараёнида Панипатга яқинлашиб қолгани эди.

Қайсибир бир манбаларда Панипатни қишлоқ деб ёзишади. Бобур эса Панипатни бутун бир шаҳар деб ёзган ва оз бўлсада у қалда тасаввур беришга интилган. Унинг ёзишича, маҳалла ва уйлари қўп бўлган. Бир томон атрофи маҳалла ва уйлар бўлса, иккинчи тараф арава, қалқонлар билан тўсилиб, милтиқли ва пиллар арава ва қалқон ортига жойлаштирилиди деган тўхтамга қолган эди у.

Поллоҳ ҳам ҳимов, ҳам жанг қилишни ўйлаётган эди. Ўнг тарафдан шаҳар ва маҳаллалар жойлашгани учун чап тарафда

химоя воситаларини шакллантириш билан бирга жантнни унвунли олиб бориш кўзда тутилмоқда эди.

Панипатда аскарларнинг ён-атрофларини аравадар ва шохлардан тўсик ясаб, хандаклар каздириб, истеҳкомлар қилинаётгани пайтда Дарвеш Муҳаммад Сарбон подшоҳга шундай дейди:

— Бундай эҳтиёткорлик билан химояланаётганимизда ёв бизни қарши келишга қандай имкон топади, ҳукмдорим!

Бобур унинг сўзига қулимсираб қўйди ва жавоб қилди:

— Сен буларни ўзбек (Шайбонийхонни назарда тутаяпти) хон ва султонларига ўхшатысанми? Уларга ўхшатмагин. Самарқанд ва султонлари йитилиб, бизнинг устимизга бирлашиб, боостириб келиш ниятида Дарбардан ўтдилар. Биз бутун лашкар ва мўтулнинг кўч-кўрони ва молларини маҳалаларга яшириб, кўчаларни тўсиб қўйдик. Юриш-туришнинг ҳисобини олгач, хон ва султонлар Ҳисорни химоялаш учун ҳаёт-мамотимизни тикканимизни кўрдилар. Ҳисор устига келишга кўзлари етмай, Чағонийн атрофида жойлашган Навандонданок оргларига қайтиб кетдилар. Буларни сен уларга ўхшатма, булар қарбий ишни ва урушни қуролларини қаердан билсинлар.

Дарвеш Муҳаммад сарбон подшоҳнинг мулоҳазаларини тинглар экан, жантоварлик ҳолатидаги вазиятларда қандай руҳий ҳолатлар бўлишини ҳам подшоҳ Ҳисоб-китоб қилаётганига ичнда қойил қолди. Унда бу жангда ғалаба бўлишига ишонч ҳосил бўлди.

Бобур жангга пухта тайёрларлик кўраётган эди. Шу билан бирга душман юратига кўрув солиш учун кичик қисмлар унинг бўйруғи билан ора-сира қўп сонли ёв лашкарига ўқ отар, тез-тез ҳужум уюштириб турарди. Ҳар сония, ҳар бир ҳаракат Бош лап-қарбоши — подшоҳнинг назоратида эди. Бу қиска-қиска ҳужумларга фақат химоя ҳужуми жавоб эди. Душман жойидан қўзғалмас, ҳамлага ҳам ўтмасди. Бобур ҳиндистонлик бекарларни тўпладди. Кенгаш қилди. Кенгашда келишилганидек, ўн тўртта бек бошчилигида беш минг лашкар түнги ҳужумга юборилди. Ҳеч иш

юлмади. Аммо бирор-бир жангчи йўқотилмади. Ҳамма душман ҳужумидан соғ-омон қайтди. Фақатгина бекардан Муҳаммад Али жинг-жангнинг оёғига ўқ тегди. Жароҳати хавфли бўлмасадан, у асосий уруш куни жангга ярамади.

Ҳўш, душман тарафда ахвол қандай эди? Энди бир оз унга қўқилиб ўтсак.

Душман қўшини айни пайтда юз минг кишидан иборат эди. Бобур уни “бир лак” деб ёзган. Султон Иброҳим ва унинг амир-вориди жами икки мингга яқин филлари бор эди. Султоннинг ота-бобосидан қолган хазинанинг ҳаммаси ўз қўлида эди. Ўша пайтда Ҳиндистонда уруш рўй берудек бўлса, маълум муддатга пулга навар қўлланглар эди. Уларда ёлланма армия “бадханди”, деб айтиларди. Султон Иброҳим маблагига икки юз минг лашкар ёллаши мумкин эди. Лекин у ўта ҳасис эди. Тангри Бобурни сахийлиги учун ёрлақадди чоғи, Иброҳим на наварларнинг рози қила олмади, на хазинасини амир ва одамларига улашадди. Табиатида Бобур айтганидек, бахиллик голиб келган одам қандай қилиб йитиларини рози қила олади. Пул йиғишга беҳад берилган Султон Иброҳим, тажрибасиз, гўр йитит эди. Унинг на келиши, на туришида саранжомлик, на юриши ва урушида нафрат-иштиёқ бор эди. Душман тарафда ахвол ана шундай эди. Бобур сўраб-суриштириб бу нарсаларни билиб бўлган эди. Худди бобоси Соҳибқирон Амир Темур сингари маълумот йиғишга ва шу маълумотлардан ғалаба қозонишга фойдаланишга жуда уста эди. Дарвеш Муҳаммад сарбонга берган жавобиди ҳам ана шу минглар бор эди.

Бобур ўн икки ёшидан бери жанг кўра бериб, хушёрликни ўз иммасига олишга қўлиқиб қолган эди. Шунинг учун ўз қўшинини қуйидаги тартибда жойлаштиришга киришди: Марказ. Уш раҳбарлик қилаётган қисм. Унинг ҳар икки томонига “Марказнинг чап қисми” ва “Марказнинг ўнг қисми”га ажратилган қисм турди. Улардан кейинги ўринни “ўнг қанот” ва “сўл қанот” сарбозлари эгаллади. “Заҳира” учун сақланган қисм эса “энг чекки сўл қанот” ва “энг чекка ўнг қанот” қисмларини рақибнинг

оркасидадан айланмиб ўтиб, уни ўртата олиш ва душманни бағавом янчиб ташлаш учун тайёрлаб қўйди. Бундан мақсад, душман жанг қилиш учун на олға қадам боса олар, на орқага чекинашга йўл топа оларди. Бу тартибларни жорий қилиб бўлгач, подшоҳ олий мақомдари барча амалдорларини ҳузурга чорлаб кенгаши ўтказди.

ПАНИШАТ ЖАНГИ ВА СУЛТОН ИБРОҲИМНИНГ ЎЛДИРИЛИШИ

Юкорида ҳикоя қилиб ўтганимиздек, Бобур хиндистонлик беқларнинг маслаҳатига амал қилиб беш минг кишини душман томонга туниги ҳужумга юборарди. Тонг отиб кун ёришгунча улар душман турган жойга етиб борадилар. Уларни кўрибók душман ноғораларини чагишга тушади. Филлар билан саф тортиб борган беш минг кишига қарши чиқади. Қисқа тўқнашув содир бўлиб ўтади. Айтарли жанг содир бўлмайди. Юборилганлар тезда ортга қайтадилар.

Бобур бу хабарни эшитиб, Ҳумоюн аскарлари билан те-да душман тарафга боришга буйруқ беради. Ўзи ҳам қолган жангчиларини саф тортириб ортидан йўлга тушади. Туниги ҳужумга кетганлар келиб Ҳумоюнга қўшиладишлар. Булар бари подшоҳ қўллаётган эҳтиёт чоралари эди. Ҳар холда жанг бошланг-шига оз вақт қолгани ҳар икки тарафнинг тараддулидан билиниб турарди. Қарангки, тунда ўрда тарафда душманнын ёлгондаким шовкин-сурони бошланди. Ҳиндларда шунанга ўз рақибини юр-тига ваҳима солиш, уни кўрқитиш учун шовкин-сурон солгани одати бор экан. Бундай ҳодисани ҳеч кўрмаган кишилар орасида ваҳимага тушиб, кўрқув бошланди. Яхшики, бу узоққа чўзилмай шовкин босилгачди.

Тонг ёришган эди. Бомдод намози ўқиб бўлинганди. Бобур энди жойнамоздан турган элики, соқчилардан бири душманнын саф тортиб келаётгани хақидаги хабарни келтирди. Совутилар

келтирди. Қуроллар қўлга олинди. Подшоҳ кўрсатмасига бино-ан унги канотда Ҳумоюн, Хожа Калон бошлик қисм. Чап канотда Муҳаммад Султон Мирзо, Махдий Хожа, яна бошқалар саф тор-ган. Марказнинг ўнг тарафига Чин Темур Султон, яна бир қанча оғиллар сафида Абдулло китобдор турди. Марказнинг чап тара-фига хилифа, Хожа Мирмирон, Турдибек ва бошқа ишонччилар қўйилди. Ироғулга (аскарнинг айтоқчилик хизматини ўтайди-ган) олиндида борадиган қисм) Ҳусрав қўжалдош, Муҳаммад Али жанг-жанг (яратор бўлсада, ўзи таппабўс кўрсатди) етакчи бў-линди. Абдулазиз мирохўр ёрдамчи бўлинмага (тархга) бошлик қилиб тайинланди. Ўнг канотнинг четига Вали Қизил, Малик Касим Бобо Қашка тўлғамга сафланди. Бу қисм душман сафи-нини ёнида тартибсиз ҳужум олиб боради, пошириш тактика-сини бажаради. Чап канотда худди шундай вазифани Қорақўзи, шайх Жамоллар олиб борадиган бўлишди. Бу икки бўлак тўлға-мончилар душман яқинлаши билан ўнг ва чап тарафдан душман провасига ўтади.

Бобур ана шу юкорида айтиб ўтилган тартибни ўнг қўл, чап қўл саркардалари ёрдамида кузатиб туради. Вазиятни ҳисобга олиб, нима қилиш кераклигини айтиб туради.

Бобур душманнын кораси кўринганидан бошлаб уни кузатга бошлиди. У худди жала ёккан пайтда дўмликдан пастга оқиб ту-шадиган қора оқим сингари келаётган эди. Оқимнинг катта бўла-ган ўнг канотга қараб келарди. Подшоҳ дарҳол ёрдачи бўлинмага боғичлик қилаётган Абдулазизни ўнг канотни мустаҳкамлаш учун боришини тайинлади. Абдулазиз ўз қисмини эргаштириб ол чоптирди.

Султон Иброҳимнинг қўшини қуюн янглиг шитоб келарди. Қани уларнинг кўзига рақиб ташланмаган эди. Яқин келгач, қар-инида саф тортиб, жантовар қуролларини маҳкам тутиб турган рақибларига кўзи тушди. Тез келаётган лашкар бирдан тўхтади. Тараддуланиб эсанкираганини маълум қилди. Негаки, қарши-ини метиндек мустаҳкамлиги билиниб турган қўшин турарди.

Тўхтаб турган душмanning бостириб келиши кутилмади Бобур "тўлмамага тайинлаганлар ўнг ва чап кўлдан ўк отиб орқага ўтсин" деб буйруқ берди. Шунингдек, ўнг ва чап канотлардагилар ҳам жанг бошлаши тайинланди.

Тўлмамагадигилар ўк ота-ота орқа тарафга ўтишди. Ўк отишни тўхтатишмади. Камончилар ниҳоят даражада тез ва мулжалчи эдики, ўк душман устига ёмғир сингари ёғиларди. Чап канотдаги Махдий Хожжа жангги ҳаммадан аввал бошлаб берди. Унга карши бир тўда аскар бир фил билан бостириб кели бошлади. Хожжанинг одамлари ўк ёғдира бошлашди. Бостириб келётганлар чекинди. Чап канотга Марказдан Ахмадий пароначи, Турдибеклар ёрдамга юборилди. Ўнг канотда ҳам жанг бошланиб кетди. Мухаммад Али кўкалдош, Юсуф Али, Абдулларга марказ кўшини олдида туриб жанг бошлаш буюрилди. Устод Аликули ҳам марказ кўшини олдида туриб фаранги (милитик)дан отишга киришди. Мустафо тўпчи марказ кўшининини чап канотидаги арава устида турган зарбзан (тўп)ларни ишга солиб, яхши зарба беришга киришди. Ўнг канот, чап канот, марказ ва тўлмамагадигилар душмanning хар тарафдан ўраб, ўк ёғдириб жангги кизитдилар. Душман ўнг, чап канотларга хужум қилиб кўярди. Ўк ёмғири уларни марказ томонга сиқиб кўйди. Нативжада, душмanning ўнг ва чап каноти бир ерта тўпланиб қолди. Жанг майдонидида рақиб учун тикилинч ҳосил бўлди. Улар учун энди на олдинга, на орқага йўл йўқ эди.

Бобур манзарани кўриб туриб ичидан қувонарди. Кўпинчагилар эчкилик билан ҳаракат қилишар, ёғдирилаётган ўклар бенишон кетмас, фарангилардан, зарбзанлардан отилган ўклар ёвга кўп талофат етказар, қилинган тўсиқлар, қавланган хандаклар ҳаммаси ҳозирги шу ҳолатда кўп иш бераётган эди.

Офтоб бир найза бўйи кўтарилганда урушни тезлаштиришга буйруқ берилди. Жанг тушгача шиддатли түс олди. Кун тушган етганда душман енгилди ва яқсон қилинди. Бобур жангчиларни кўп сонли душман лашкарини ярим кунда ер билан яқсон қилиб, Султон Иброҳимга қарашли кирк-эллик минг кишини қириб

қилишди. Бу подшоҳнинг ўз жантовар маҳорати туфайли кўпга енгитилган катта ғалабаси эди.

Бобур энг хавфли, энг катта рақибини енгди. Тирик қолганларни таслим бўлди. Таслим бўлган Султон Иброҳимнинг амир ва ёлчиларини отидан судраб туширишиб Бобур қаршисига олиб келишга бошлашди. Тўда-тўда филларни фил эгалари олиб келишга подшоҳга тортиқ қилган бўлишди. Бу тортиқ қилиш таслим бўлиш нишонаси эди. Бобур хузурига келётганларни тантанали бўлганда мулозимлари билан биргаликда қабул қилар экан, "Султон Иброҳим жанг майдонидан қочиб чиқиб кетган бўлса керак", деб ўйлади. Дарҳол:

— Қисмтой Мирзо, Бобур чухра, бўжжа бошчилигидигилар орқали изма-из борсин, — деб буюрди. — Атрага етиб бормаи кўпга енгисин, — дея кўшимча қилиб кўйди.

Подшоҳ одамлари ҳамроҳлигида Иброҳим ўрдасига кириб борди. Унинг турар жойларини айланди. Бу орада аср вақти бўлган Нимозга тайёргарлик бўлаётган эди. Халифанинг қайнукаси Тоқор Таборий Султон Иброҳимнинг жасадини ўлиқлар ичидан таниб олиб, бошини подшоҳ оёғи остига олиб келиб кўйди...

Шу кунни Хумоюн Мирзо бошлиқ мулозимлар Атрага кўпга енгитишиб хазинани подшоҳ амрига асосан эгаллашди. Махдий Хожжа бошлиқ гуруҳ ҳам кўрсатмага биноян Деҳли кўрғонига қилишиб, у ердаги хазинани эгаллаб саклашга қарор қилишди. Бу ишлар ҳаммаси ўша давр таомилига биноян бўлаётган эди.

Эртаси куни Бобур суворийлар ҳамроҳлигида Жуун дарёси қирғонига тушди. Икки кеча шу ерда кўним топиб отларга ва лашкарларга дам беради. Ўзи эса авлиёларнинг мазорларини товоф қилишга киришди. Биринчи Шайх Низом, сўнг Хожжа Кутбиддин қабрига бориб Қуръон тиловат қилган бўлди. Шундан кейин Султон Ғиёсиддин Балбан, Султон Аловуддин хиланлий макбаралари, иморатлари, минорасини, Шамсий, Ғавзи Хосени, Султон Бахлул, Султон Секандар макбара ва боғларини тафтиш қилиб ўрдага қайтди. Вали Қизилта Деҳлининг эшиқдорлиги (солиқ йиғувчи) мансабини бериб, хазина жавобгарлигини

унга тошпирди, сўнг нафас ростлашга, яъни давлатни бошқаришга киришди.

Мавлумки, Соҳибкирон Амир Темур Ҳиндистон сари юрнин килган замонларда Деҳли бир-бирига уланган учта шаҳар эди. Бири Сайри, иккинчиси Кўҳна Деҳли, учинчиси Жаҳонпанох номидати шаҳарлар эди. Соҳибкирон уччала шаҳарни ҳам завоитиб, ўзига тегишли одамларга у жойларнинг ҳукмронлигини бериб, Танг дарёси соҳилларидан яна ортга қайтган эди. Бобур Ҳиндистоннинг катта бир қисмини юкорида “Темурбежа тегишли” деганда шунини назарда тутган эди.

Кейинчалик Бобур бошидан кечирган воқеаларни бирма-бир ёзаркан, Ҳиндистондек катта мамлакатни ўзидан олдин бўйсундирганлар ҳақида сўз айтиб шундай деган эди:

– Ҳазрати Рисолат (пайғамбаримиз) замонидан шу кунгача Ҳиндистонга биз томондан фақат уч киши ҳоким бўлиб, ўз сиртананини ўрнатган. Улардан биринчиси – Султон Махмуд Гозий бўлиб, у ва унинг авлоди Ҳиндистон мамлакати салтанат тахтини узок муддат ўтирдилар.

Иккинчиси – Шихобиддин Ғурий бўлиб, унинг ўзи, куллари ва унга тобе бўлган кишилар бу мамлакатда кўп йиллар подшоҳлик қилдилар. Учинчиси – менман, лекин менинг ишим у подшоҳларнинг ишига ўхшамайд.

Шундан кейин Бобур ўзининг оз сонли лашқари билан кўнсонли кўшини ва филлардан иборат армияси бўлган Султон Иброҳимни мағлуб этганини айтиб бўлиб, ўз фикрларини шундай ақуллайд:

– Тавакалимизга яраша Тангри таоло чеккан ранж ва шакастларимизни бекор қилмай, бундай кучли душманин мағлуб қилиб, Ҳиндистондек катта мамлакатни очиб берди. Бундай давлатни кўлга киритишни ўзимизнинг куч ва қувватимиздан деб билмаймиз, балки бу фақат Тангрининг лутфи ва марҳаматидандир. Бундай саодатни ҳаракат ва интилишларимиз туфайли деб эмас, балки Тангрининг қарам ва иноятидандир, деб биламиз.

Дарҳақиқат, Бобур подшоҳ Ҳиндистонни эгаллашга астойдил киришиб, етти-саккиз йил ичида беш марта кўшин тортиб бешинчи сафар Тангри таоло ўз фазлу қарами билан Султон Иброҳимдек душманини қаҳру ғзабига олиб яқсон этди. Бобур ғаниба қозонди.

КЎЛГА КИРИТИЛГАН БОЙЛИКЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАКСИМОТИ

Дустни Деҳли вилоятига девон қилиб тайинлагач, Бобур ҳазини жавобгарлигини унинг зиммасига юклайди, ўзи Туглақободни саёр қилишга чиқади. Подшоҳнинг сайр қилиш олати ҳақида аввалги ҳикоятларимизда ёзганимиз ўқувчининг ёдида бўлса ҳерак. Мана шу сайр қилиш баҳона подшоҳ танҳо қоллишни хуш кўради. Қоллиерса, илҳом келиб қолса агар, бир-иккита ғазал ҳам ёзилиб қолди.

Бу ғалти сайрда ғазал ёзилмади. Аммо Бобур кечаги тало-тўп тўлоқонлардан қутилиб дам олди. Атрофга қаради, табиатни томонга қилди. Сўнг қароргоҳга қайтди.

Жума кунни Туглақобод рўпарасидати Жуун киротида бўлиш-ини жумага боришди. Мавлоно Махмуд, Шайх Зайн ва бошқалар жума намозига Бобур номига хутба ўқинди. Шу маросим муносибати билан фақир ва мискинларга пул тарқатилди. Бобур Ҳиндистонни кўлга киритганида Ҳиндистонда бешта мусулмон, яъни ғайридлин подшоҳ ҳукмронлик қиларди. Тоғ ва тўқайларда катта-кичик рой ва рожалар ҳукмрон эди ва улар ўзларига мувофиқ эди.

Иккитта Ҳинду Гвалийар рожаси эди. Унинг оталари юз йилдан зиёд шу юртни бошқаришган. Султон Иброҳим устига уртини бошлаганида Бикрамажит жаҳаннамга йўл олади. Болала-рини ва оила аъзолари Аграда эди. Ҳумоюн отасининг тошпирити-ни Аграга кетганида Бикрамажитнинг оила аъзолари қочинга-рини қилдилар. Ҳумоюн бунга йўл қўймайди. Одамларига уларнинг

мол-мулкига тегмай кўриқлашни тайинлайди. Бундай шафқатни кўрган Бикрамажиг оила аъзолари ўз хоҳишлари билан Ҳумоюнга тавҳар ва қимматбахо тошлар соғна қилишади. Бу тошлар ичида машҳур олмос ҳам бор эди. Уни Нусратшоҳ Султон Алобуддин Ҳумоюнга келтириб берганди. Унинг киймати нарх бергилловчининг тапига қараганда бутун дунёнинг икки ярим қисmini сарф-харажатига тўғри келаркан. Оғирлиги саккиз мисқол келгиди. Подшоҳ Аграга келганда Ҳумоюн уни отасига икки қўлини тутди. Бобур олмосни қафига қўйиб томоша қилган бўлди. Кейин Ҳумоюннинг ўзига қайтариб берди.

Кўрғон ичида Султон Иброҳимнинг таникли сипоҳийлари бор эди. Маликшод Караний, Маллий Сурдук, Ферузхон Менатийлар эътиборли одамлар эди. Уларнинг хийлалари фож бўлиб қолди. Подшоҳ сиёсат қилиб, уларни жазолашга юборди. Маликшод Караний сўроқ учун олдинга чақирилганда баъзи бировлар уни авф этиш учун ялғиниб-ёлворилга тушади. Шунда Бобур:

— Текшириб, аниқ ҳулосалар қилинлар, — деб айтади. Улар маслаҳатга келгунча тўрт-беш кун ўтади. Подшоҳ улар хоҳишга тандек иноят ва шафқат кўрсатиб барча мол-мулкларини ўзларига қайтарди, уларни жазодан озод қилди. Шулар қаторида Иброҳимнинг отасига етти лаклик даромади бор вилоятни тақдир этади. Бекларининг ҳам ҳар бирига вилоят беради. Иброҳимнинг отаси хизматқорлари билан чақирилиб, Аградан — дарё бўйидан яшаш учун жой тайинланади. Шундай қилиб душман тарафдагилар ҳам подшоҳ меҳр-мурувватидан бенасиб қолмади. Улар ҳам ҳамма катори ўз юртларида яшаш ҳуқуқига эга эканликлари ҳукмдор томонидан белгилаб қўйилди.

Подшоҳ Қобулни эғллаганидан буён (1504—1505 йиллар) Ҳиндистонни қўлга киритиш орузида эди. Лекин ўзи ёзган лек: “Тоҳ бекларнинг ақли ноқислиги, тоҳ оғ-иниларининг қўрлаб-қувватламасликлари боис Ҳиндистонга юриш қилишга эришолмаган” эди. Ниҳоят тўсиқлар қолмади. Бек ва амалдорлари унинг максадларига қарши чиқмадилар. Натижада Ҳиндистон эғлланди ва қатта бойлик қўлга киритилди. Португаллар, испан-

лар бойлик деб, олтин деб денгизма-денгиз, океан бағрига отлаб юриб юришган ўша даврда Бобур подшоҳ Ҳиндистонни забот қилиб, дунёдаги энг қатта мол-мулкни ўз ихтиёрига олган эди. Уни фискал ўзиникигина қилиб олмай, ёнидаги бекларидан тортиб, энг қимбат яшасган қариндошларига ҳам бўлиб берганди. Шундан кўриналики, Бобур мол-дунё учун, бойлик учун жанг қилмаган. У ари уасидек тўғиб кетган, қувди-қувдилар, чоп-чоплар қучайган жойдан безор бўлиб, ўзига тинчроқ манзил топиш, осуда маънада яшаб умрини хотиржамликда ўтказиб, илму маърифатга бағишлашни истаган эди. Иктами номуътаносиб бўлишга қарамай Ҳиндистонни танлагани шундан эди.

Бобур ражаб ойининг йигирма тўққизинчисида, душанба кунин бориб хазинани кўриб чиқди. Мутасадди одамларга уни ўқитиш тўғрисида буйруқ берди. Биринчи Ҳумоюнга хазинадан олиниш лак берилди (бир лак юз минг). Ҳали рўйхатга олинишга етган текшириб кўрилмаган яна бир хазина ҳам унга бор-бўдича таном қилинди. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига саккиз таном қилинди. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига саккиз таном, етти лак, олти лакдан берилди. Лапқардаги афгонлар, ҳама, етти лак, олти лакдан берилди. Лапқардаги мавкеига қараб қорилар, араблар, балужларга ҳамда ҳар аскарга мавкеига қараб юз таномлари бўлди. Хатто ҳар бир савдогар ҳам, толиби илм ҳам, умуман лапқарга ҳамроҳлик қилган ҳар бир киши инъом, таном, умуман лапқарга ҳамроҳлик қилган ҳар бир киши инъом, таномга эришди. Ҳамма-ҳаммаси баҳраманд бўлди, насибига қисмет қолмади. Ҳамма-ҳаммаси баҳраманд бўлди, насибига қисмет қолмади. Лапқарда бўлмаганларга Бобур подшоҳ буйруғи билан қаниндан кўп инъом ва ҳадялар юборилди. Мисол учун Комронга ўн етти лак, Муҳаммад Замон Мирзога ўн беш лак, Аскарйига ўн лак, Ҳиндолга ва умуман барча уруғ-аймоқ деймизми, ўтилар ва ин боғаларга ҳам жуда кўп тилла, қумуш, кийимлик, қимматбахо тошлар, қўлга тушган қўллардан совғалар тарқатилди.

У томонда, яъни Қобулда қолган бек ва сипоҳийларга ҳам инъом инъомлар жўнатилди. Самарқанд, Ҳўросон, Қошғар, Андижон, Ироққа қариндош-уруғлар учун совғалар жўнатилди. Мақкага қариндош ва Ҳўросондаги шайхларга назрлар юборилди. Мақкада Малинага ҳам назрлар жўнатилди. Қобул вилояти билан Варанаси сардаси (лапқарнинг юз кишилик бўлинимаси турадиган жой)

турган кишига суяниб қоладики, ундан ажралишни ҳеч-қон истамайди. Бобур подшоҳ ҳам Хोजа Калонга суяниб қолган эди. Суяниб қолишнинг боиси Хोजа Калон билан у кўп иссиқ-соғуқларни биргаликда бошидан ўтказди. Қобул тахтига ўтиришида у маълум марода суянчиқ бўлди. Ҳинд сари машаққатли юришда эса, елкама-елка туриб уни ғалабаларга илҳомлантириб турди. Катта мамлакат кўлга қиритилгандан кейин эса, мана эди, тўнини тескари қийиб “кетаман” дейиши уни ғашлантираётгани эди. “Кўйинг, шу ерда қолаверинг, катта иш бўлди, иккимиз йиқаётган бўлса, кўникиб кетармиз ахир, деганига кулоқ осмагани алам қиларди.

Хोजа Калоннинг Ҳиндистонда қолишига бутунлай кўнглини йўқлигини билгач, Бобур шопилинч бекларни йигиб йиғилиш ўтказди. Йиғилишда у масалани узиб-кесил кўйиб “қимки тоқиб қилолмай кетишни ният қилган бўлса кетсин, кетгач, қайтиб келмасин,” деб айтди ва ҳамма бекларга бир-бир назар ташлаб, Хोजа Калонга зимдан қараб кўйди. У бошини солиштириб ерта қараб жим ўтирар эди.

Бобур уни тушунган эди. Унга ҳам қийин эди. У Ҳинд иккинчи, ўта иссиқ, ўта бесаранжом муҳитга кўника олмаётган эди. Шунинг учун Бобур иложсиз унинг кетишига розилик бермоқчи эди. Аммо “кетганлар кетсин, кетгач, қайтиб келмасин,” сўзларини Хोजа Калон учун эмас, бошқа тутуруғи йўқ, кетиб эртата мол-дунёси тутатгач, унинг олдига бош этиб узр сўраб келадигани бетаин беклар учун айтаётган эди.

Подшоҳ Хोजа Калоннинг кетишига руҳсат беришга қарор қилди. Обрули, кўшин лашкарбоноиси ва яқин маслаҳатчиси Хोजа Калонни хурмат-эҳтиром билан кузатиб кўйишни ният қилди. Қобул ва Ғазнада одам кам эди. Кенгашда у ерни кўлга олиб ҳокимиятни мустаҳкамлаш, тартиб ўрнатиш кераклигини ҳақида кўрсатмалар беракан, Ғазни, Ғардиз, Султон Маъсудийга тегишли бўлган жойларни, хазоралар яшайдиган ерлар энди Хोजа Калонга тегишли эканлигини таъкидлар экан, сўзини тугатиб ортидан унга тегишли совғаларни беришларини буюрди.

Унга иш Ҳиндистоннинг ўзидан уч-тўрт лак (бир лак юз минг) пулдан келтириб турадиган вилоятни ҳам иноят қилди. Бу вилоят Хурам вилояти эди. Кейин кенгашда Хोजа Мирмиронни ҳам қобулга жўнатиш масаласи кўрилди. Қобулга жўнатиладиган қондиларни олиб бориш унинг зиммасига юклатилди. Мулла Ҳа-роф ва Ғарроф ва Тўқа Ҳиндуга уларни қабул қилиб олиш тайин қилинди. Шундан сўнг Хोजа Калонни кузатиш маросими бўлиб ўтди. Қадрдонлар кучок очиб кўришиб хайр-хўшлалар эканлар, бирди-келдини узмасликка аҳдлашилдилар.

Уртаси куни подшоҳ Бобурга Хोजа Калон Деҳлида яшайётган деворига кетиш олдидан ушбу байтга ёзиб кетганини айтди. Мазмуни шундай эди ушбу форса байтнинг:

*Агар Синд дарёсидан соғ-омон ўтиб олсам,
Ҳиндистонни яна ҳавас қилгудек бўлсам
юзин қаро бўлсин.*

Подшоҳ байтга ўқир экан, истеҳзоли бу байтни айтиш ва ўй деворига ёзиб қолдириш у ўзи хурмат қилган инсон томонидан унга нисбатан, яъни Ҳиндистонда қолаётган ҳукмдорга нисбатан адобсизлик эканини билтиб кўйди. Кетишнинг ўзи унинг кўнглига бир ғашлик солгани етмай яна шу байтга ёзиб қолдиришди. Байтдаги қочирим Бобур кўнглини икки баробар ғашлантирди. Бобур байтга ўқиди-да, унга бадиҳа усулда ушбу рубойини ёзди:

*Юз шукр де, Бобурки, қариму зафдор,
Берди сенга Синду Ҳинду бисёр.
Иссиқлигига гар сенда йўқдур тоқат,
Соғуқ юзин кўрай десанг Ғазни бор.*

Ёзилган рубойини Хोजа Калонга тезда етказишларини тайин этиб жўнатишди. “Соғуқ юзин кўрай десанг Ғазни бор”, сўзлари мартабали инсон Хोजа Калон адобсизлигига катта қалб олгаси, ҳам подшоҳ, ҳам шoir Бобур хазратларининг муносиб жавоби эди.

Кетганлар кетди, қолганлар қолди. Энди подшоҳ давлат боши-
каруви ишларига астойдил киришар экан, атрофда ҳали унга бўй-
сунмаган яна талай ғанимлар борлигини эътибордан четда қол-
дирмаган ҳолда илгари мартабаси паст бўлгандарнинг мартаба-
сини кўтариш, ҳали тўла улашиб бўлинмаган хазинани улашини
ишларига киришиб кетди. Шунинг каторида ховузлар, қудуқлар
қаздириш, боғ-роғлар барпо қилиш, хинд эли қилмаган ишларни
амалга ошира бошлади. Ўз одамлари билан маҳаллий аҳоли ўрта-
сидати ихтилофларни бартараф қилиш учун нимаики имконини
бор бўлса теранлик билан ишга солишга киришди. Катта жамон
бор эди. Мулло Опоқ деган. Унга Синд Жирғотидаги афгонларни
бериб, уни Куйилга юборди. У ердаги ёйотар ва сипоҳийларни ўз
томонига оғдириб олиш учун Мулло номидан мурожаатномалар
ташқил қилди.

Ҳеч қанча ўтмай Шайх Туран эътикод билдириб ихлос билан
Бобур хизматига кирди. Муёни Дуоб ҳам икки-уч минг ёйотар
сипоҳийларни Бобур хизматига олиб келди. Бундан ташқари
подшоҳ ўзига қарши турган баъзи бир ҳукмдорларни кечириб,
уларга илтифот кўрсатди ҳам. Масалан, Алихонни чақирик хати
билан олиб келиб, йигирма беш лақ даромад берадиган вилоти-
ни унга берди. Ферузхон, Шайх Бовзид Махмудхон Нухонни,
қози Жийалар ҳам Бобур хизматига кирдилар. Бобурнинг Хожя
Қалон ва бошқа бекалари билан кетган кўшинлари ўрни тўлиб,
кўл остидаги вилотлари ҳам аста-секин тинчлик йўли билан
кенгайиб борди.

Бобур саҳий ва саховатли эди. Унинг табиати шундай эди.
Тантри таоло уни шундай қалб эгаси қилиб яратганди. Унга қи-
рашли нимаики бўлса беришга, ҳади қилишга ошқарди.

Бир куни у Султон Иброҳимнинг хос саройи ўртасидаги топи
устунига, тумбазли айвонда суҳбат, тўттироғи зиёфат ташқил қил-
ди. Зиёфатга барча амалдорлар, бекалар, яхши хизматда бўлаётгани
йигитлар тақлиф қилинди. Суҳбат-зиёфатда совға тарқатилиш Ҳу-
моюндан бошланди. Ҳумоюнга чоҳарқаб (шохнинг махсус кини-
ми), камар шамшир, олтин эгарлик чопкир от, Чин Темур Султон,

Махдий Хожя, Муҳаммад Султон Мирзога ҳам чоҳарқаб, камар
шамшир ва камар ханжарлар совға қилинди.

Зиёфат куни аксита олиб ёмғир ёгиши авж олди. Тўхтаб-тўх-
таб ётаётган ёмғир, подшоҳ хазратлари хисоб қилиб ўтирди, ўн
уч марта ётди. Ташқарида қолганлар жикка ҳўл бўлишига қара-
май ҳеч ким зиёфатни тарқ этмади. Чунки подшоҳнинг хурмати
юқини такозо қиларди. Ҳаммаси бўлиб бу суҳбатда икки чопкир
от эгари билан, қимматбаҳо тошлар билан безатилган икки дона
камар шамшир, безакли ханжардан йигирма беш дона, безакли
дулма ханжардан ўн олти дона, икки дона безакли шамшир, ол-
тин соғли хинд пичоқларидан бир дона, чоҳарқаб (шох қийм)
дан тўртта, йигирма саккизта жул чакмон шу куни ўз эгаларига
Бобур подшоҳ кўрсатмаси билан етиб борди. Суҳбатда шу совға-
лар топширилгандан кейин ош тортилди. Сўнг Куръон типовати
билан маросимга яқун ясалди.

ЯНА ЖАНГ ТАШВИШИ, ШУ БИЛАН БИРГА БОҒ-РОҒ, БИНО БАРПО ЭТИШ ИШТИҲИ

Алчайин мутамбир, тадбирли, ўзига хос харбий билимга эга
булган Раана Сангаа Бобур подшоҳ Қобулда эканлигида ўз эл-
чиларини юбориб, унинг Хиндистонга юриш қилишини маълум-
лаб, керак бўлса ёрдам қилажagini изҳор этиб хайрихоҳлик бил-
дириш эди. Бобур Деҳлига юриш қилса, у Агра устига боостириб
боришга қелишибган эди. Бобур бир зарб билан Деҳлини ҳам,
Аграини ҳам қўлга киритди кўйди. Раана Сангаа ҳалиқсираб қараб
тургани Султон Иброҳимни маълум эди. Бу муваффақиятдан у
тўғри хулоса чиқармади. Нимагадир подшоҳ Қобулда эканлиги-
дан узаро илиқликни янада йўлга қўйиш ўрнига ўзини бир четга
қилиб, Бобур билан ёълашиб пайда бўлди. Бу вақтда кўп вило-
ятлар Бобур ихтиёрига ўз ихтиёрлари билан ўтаётган бўлсада,
Итама, Дўлшур, Гвалияр, Байана унинг кўл остида эмас эди.
Коллерса, Шарк томонда афгонлар қаршилик кўрсатиб, сар-

кашлик қилардилар. Бобур учун ҳамон яқин атрофларда хотир жамлик йўк эди. Дўштур, Байаналарни эгаллашни ўз амрларини тайинлаб, лашкар тақсимидаги ва юришга бўйруқ берди. Шулардан кейин кенгаш қилиш учун турк ва хинд амирларини тўнани Йинилишда у қуйидаги гапларни айтди:

— Туроб тоғи томонидида саркаш амирлар Носирхон Нухоний ва Маруф Формулий бошлик қирқ-эзлик минг киши билан 1 августда ўтиб, Каннўжани эгаллаб, икки-уч манзил бери келиб ўтирибди Кофир Раана Сангаа Кунларни эгаллаб, фитна ва бузуқчиликлар қилиб юрибди. Пашақал ҳам охирига қолди (таслим бўлишни демоқчи). Яна бу саркашлар ёки кофир устига бостириб бориш зарур ва лозим кўринади. Бу яқин атрофдаги кўронларнинг нони осон. Катта душманларни енганимиздан кейин, булар қаерга қол боришарди.

Бобур бу сўзларни дон-дона қилиб, баланд овозда айтаётган Тинглаб ўтирган амирлар унинг максадини тушунган бўлишларда, улар эътироз билдиришга киришдилар. Дедиларки: "Раана Сангаа узоқда, унинг бу ерларга яқин келиши ҳам маълум эмас. Жуда яқин келиб қолган душманни даф қилиш муҳим ва тўридир".

Бобурнинг гапларида барибир жон бор эди. Раана Сангаа узоқда бўлишга қарамай хавфли душман эди. Подшоҳ у хавфли маълумотларни ўрганиб, уни Султон Иброҳим даражасининг жанговор шавкати ва маҳорати билан катта шухратга эга бўлиши ҳукмдор эди. У Бобурга келишини деб қарарди. У аввал Бобурга тади деб ўйлаганди. Ундай бўлмади. Жангларда саксондан ортга жароҳат олган, бир кўзи, бир қўлидан айрилган, тўп зарбасидан етказилган шикаст туфайли бир оёғини оқсаб босувчи бу инсон Дехли, Аграни ўзиники қилиб олиш ниятига тушиб қолганини Шу максадда кўшинини афгонлар ҳисобига қўнайитириб, қотта жангга ҳозирлик кўраётган эди. Бобур буни биларди. Юқорида айтган гапларида шуларни назарда тутаяётган эди.

Кенгашда Хумоюн:

— Подшоҳнинг бу ёкка отланишига ҳожат йўқ, бу ишни мен бажарам, — деб арз қилди. Турк, хинд амирларига бу қарор маълум қилди.

Хумоюннинг Тураобга юриши тайинланди. Дўштурга белгилашдан лашкарнинг Чандварда Хумоюнга қўшилишлари бўлган эди. Итава устига юришга тайинланган Махдий Хожа, Маҳаммад Султон Мирзо бошлик лашкарга ҳам бу ерга келиб Хумоюнга қўшилиш фармони берилди. Шу таразда ҳар эҳтимолга қаран кўшинини жамлаб туришга киришилди. Лекин Бобурнинг гаги Аграта келгандан бери бошлаган ободонлаштириш ишларини назорат қилиш, бу ишларни жадаллаштириш билан шуғулланишга киришди.

Бобур қаерда юрмасин, қаерда турмасин бир нима қуриш, ёки яритиш, ариқ қаздириб сув чиқариш ишгёки билган яшарди. У бу олатини ҳеч қанда қилмасди. Хиндистонга келган биринчи келишк у бу ерларда оқар сув йўқлигига эътибор қаратди. Қараб бир кун-ярим кун кўним топган бўлса, ўша ерда чархлар қилиб қудуқлар қаздириб, оқар сув ўтказишга киришарди. Сув атрофида эса боғлар яратди. Ҳозир ҳам кенгашни якунлади-да, қуён дарёси қирғоғида барпо этилаётган ботни кўришга қараб бекат.

Аграта келинганда бу ерлар хароб, кўримсиз эди. Буларга қараб туриб подшоҳнинг кўнгли бу ерларни суймаган эди. Аммо бу жойлардан бошқа яқин ер ҳам йўқ эди. Шунинг учун илож-ёқонидан шу кўримсиз жойларда иш бошланди. Аввал катта қуёқ қазилди. Ундан кейин катта ховуз барпо бўлди. Кейин инн иморат олдидидаги ховуз ва толлар қурилди. Ундан сўнг "Хил-хилон" боғчаси ва уйлар бино бўлди. Сўнг ҳаммом қурилди. Ёримсиз, бетартиб Хиндда яхши тартибни бинолар ва текис йоллар барпо этилди. Ҳар гўшада, ҳар буёқда ёқимли гулзорлар, ҳар бир гулзорда тартиб билан экилган яхши гул ва наса-рошлар этилди.

Шундай яратувчилик ишларини амалга ошираётган Бобур ва унинг одамлари Ҳиндистоннинг уч нарсасидан қийналишарди. Биринчиси – иссиқ, иккинчиси – чанги, учинчиси – каттин шамоли. Хожа Калонни Ҳиндистонни ташлаб кетинишга мажбур қилган нарсалар шулар эди. Бечора шуларга бардош беролмаганди.

Бобур бу ерда ҳар учаласининг зиёнини даф қилдирган нараса – ҳаммом эканлигини англаб етди. Ҳаммомда чанг, шамоли бўлмади. Иссиқ кунлари у одамга ўз совуғи билан ҳузур бағишлар ва ҳатто совқотишар эди. Ҳаммомнинг иссиқ сувли ховузи жойлашган хужраси тошдан қурдирилди. Пастки қисми оқ тошдан, қолган бошқа тарафлари Байананинг қизил тошларидан қилинди. Подшоҳ кўп вақт ҳаммомда ҳузурланишни ҳам одат қилиб олди. Бобурдан ўрнак олиниб халифа, Шайх Зайн, Юнус Али ва бошқалар, кимки Жуун дарёси қирғоғидан ерга эга бўлган бўлса, яхши йўсинда ботча, ховузлар барпо қилишди. Лахўр ва Дипалпур усули билан чархлар ўрнатди, боғ ва гулзорларга сув кеттиришга муваффақ бўлишди.

Ҳиндлар бундай ишларни қилишмаган ва кўришмаган ҳам эди. Жуун дарёсининг қисқа вақт ичида иморатлар жойлашган тарафига қараб, хайратга тушар эдилар. Улар бу жойни Қобул деб атаган эдилар.

Подшоҳ қаровисиз бўш ерларни ўзлаштириш, қўлгаб боғ ва бинолар қуриш учун сув зарурлигини билар, шунинг учун ҳамма имкониятларни ишга солишга интиларди. Ана шу мақсадда зинали қудук қазиларига буйруқ берди. Ҳиндлар тилида уни “Вайн” дейишарди. “Вайн” чорбоғдан олдин қурилди. Қурилиш иши қийин кечди. У бир неча бор ўйрилиб ҳам тушди. Ишчиларни босиб қолиш ҳолатлари ҳам содир бўлди. Раана Сангаага олиб борилган ғазолдан кейин қуриб битказилди. Демак, Бобур ҳукмрончилигида ёвларга қарши ҳам жанг олиб борилди, ҳам қурилиш ишлари. Бу манзарани кўриб туриб хиндлар Бобур подшоҳ эди Ҳиндистонда, тўла қоллиш ниятида эканлига ишонч ҳосил қилдилар. Ўзини бишқандар унга ишонч билдириб хизматига қира бошлади. Раана Сангаа,

Меддини Рао, Маҳмуд Лўдий сингари бебоб ибнчилар эса бўйсунини хоҳлашмас, унга қарши исён қайфиятида қоришар эди. Бобур имирлар, бекаларни жанговарлик қайфиятини бир нафас тарқ этмай, ном талаба сари боришни ташкил қилган эди. Ҳали олдинда яна бир талай жанглар бўлиши аниқ эди. Ғалабани таъмин этувчи жанг учун эса янги ихтиро қилинган қуроллар ҳам керак эди.

УСТОД АЛИКУЛИНИНГ ЁМОН АХВОЛГА ТУШИШ ҚОЛИШИ ВА СОДИР БЎЛГАН КАГТА БИР ВОҚЕА

Ўша фурсатларда, ҳали юкорида хикоя қилиб ўтганимиздек, Итмыва, Дўлшур, Ғалийар, Байана сингари кўрғонлар Бобур подшоҳ қўлига ўтмаган эди. Бир томонда катта рақиблар Раана Сангаа, Маҳмуд Лўдийлар мавжуд эдики, буларнинг дастидан ҳали тинчлик барқарор бўлмаганди. Шунинг учун Бобур доим лашкарни жанговар ҳолатда сақлашга интилар, янги жанг қуролларини ўйлаб топиш юзасидан бош қотиради. Бир кунни Панипатда бўлиб ўтган жангни фикран мулоҳаза қилиб ўтириб, тўплар (замбарак) жангда яхши иш беришга кўзи етгандай бўлди. Бу иш бўйича шугўлланувчи Устод Аликулини чақирди.

Унга:

– Тўпларинг кўрғонларни ўкка тутишда яхши иш беради чоти. Ихчам, тез ишлатиш мумкин бўлган тўплар қуйиб кўрилса қандай бўларкин, – деди.

Аликули подшоҳнинг мақсадини тушуниб-да, ишга киришажатини айтиб, ҳузуридан чиқиб кетди. Эртасидан керакли нарсаларни тайёрлашга тушди. Белгилаб олинган жойда ўчоқ қурдирилди. Ҳамма жиҳозлар тахт бўлган, подшоҳга одам юборди. У тўп қуйилишини Бобурга кўрсатиш ниятида эди. Тўп қудидан ернинг атрофига саккизта ўчоқ қурилган бўлиб, ҳар бир ўчоқнинг тубидан тўп қуйиладиган қоллига тўғри келаётган нов қазиб қўйилган эди. Бобур келгач Устод Аликули ўчоқларнинг тешикларини очди. Ҳар бир новдан эриган эритма сувдек ши-

риллаб қолпишларга оқиб кира бошлади. Эритманинг келиши аста-секин тўхтади. Ўчоқдами, темирдами бирор камчилиги бор шекилли Устод Алиқули каттик аччиқланишга тушди. Ишчиларга бакириб-чакириб ғазабини сочишга киришди.

— Шу эритган миста ўзинини ташласам яхшику, бу ҳолдан, — дераб олди, у эса ўзини ҳар ёнга ураб, хижолатда эди.

Подшоҳ дарҳол уни ҳузурига чорлади. Тўн келтиришларини буюриб, унга тўн кийгизиш тасалли берди. Хижолатдан чиқарилди, тош уйини чиқариб, уни ислох қилишни буюрди, ўзи қозоннинг дорихонасини қуйишга киришди. Иш юришиб кетди. Устод Алиқули подшоҳга хурсанд ҳолда “тўннинг тош уйи камчилигисиз, дорихонасини қуйиш осон” деган хабарни етказди. Шундай қилиб тўп қуйиш ишлари юришиб кетди. Кейинги жангларда тўшлардан ҳам унумли фойдаланиш максали барқарорлашди.

Йилнинг боши муҳаррам ойи эди. Бобур эрталаб бомдоддан кейин Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдорни ҳузурига чорлади. Қўлга бўйруқ ёзилган қозонни олиб, Ҳумоюн қолтига боришини тайин этди. Бўйруқда шундай дейилган эди:

“Аллоҳта шукр, Пураб душманлари қочиб кетибди. Бу юборилган киши етиб боргач, Жўнпўрга бир неча муносиб бекларни тайинлаб, ўзинг лашкарни олиб биз томонга тезда етиб кел, Раана Сангтаа кофир яқинга келибди, унинг ташвишини асосий иш деб билайлик”.

Дарҳақиқат шундай эди. Бобур учун шу кунларда асосий иш Раана Сангтаа эди. Уни бартараф этиш, ундан кейин қолган ғанимларни ҳам йўқ қилиш долзарб бўлиб қолганди.

Чулки ўз ҳолига қўйилса, улар қучайиши, ҳозирча қичик ташвиш бўлиб турган бу ишлар катта иш ва улкан ташвишга айланиши мумкин эди. Шундан келиб чиқиб подшоҳ тўп қуйди-ришни жадатлаштираётган ва Ҳумоюнни асосий қўшини билан ёнига чорлаётган эди. Лекин кейинги ойдаги ташвиш эса Бобур учун ана оғир кечди.

Бу воқеа раби ул-аввал ойининг (сана тўққиз юз учинчи) ўн олтинчисида содир бўлди. Ўша кунни жума эди.

Ҳа, негадир, Аллоҳнинг иродаси бўлса керак, жумада мўмин бинишлар учун шунақа ҳолатлар ҳам бўлиб туради. Тарихда бунга мисоллар жуда кўп.

Бобур ҳаёти билан боғлиқ бўлган жума воқеаси шундай бўлган эди:

Подшоҳ хазратлари бундан уч ой аввал Ҳиндистонни қўлга олишдан кейин, Ҳиндистон овқатларини татиб кўргиси келади, уларни сира кўрмагани боис Султон Иброҳимнинг ошпазларини ҳузурига келтиришларини буюради. Эллик-олтмиш ошпаз ишдан тўрттасини танлаб ихтиёрига олиб қолади. Танлаб олган ошпазлари подшоҳ учун Ҳинда овқатлар тайёрлашни бошлашадилар. Буни Иброҳим Ўлдиннинг онаси эшитиб қолади. Унинг пайғамбарига кўрг тушади. “Демак, — дейди у — босқинчи Ҳинд ошпазлари қўлидан овқат еяпти экан...” У ўзининг шум ниятини амалга ошириш учун Итаввата Аҳмад Чошнитирга (бизда бақовул-бош ошпаз дейиладди) одам юборади. (Аҳмад Чошнитир подшоҳ учун тайёрланадиган овқат назоратчиси) Иброҳимнинг онаси Бўра Чўриси қўлига тўрт бўжланган қозонда захарни бераркан:

— Бир тувла, яъни икки мисқолдан озроқ, — Аҳмад Чошнитирга элтиб бер, — дейди. Чошнитир захарни қўлга олар экан, келинган масала ҳал қилинадиган вақт келганлигини тушунади-данишга киришади. Аҳмад подшоҳ ошхонасига эрта боради-данишди, Ҳиндистонлик ошпазга захарни бериб, қандай бўлмасин йўлини қилиб, Бобур овқатига уни солишни тайинлайди ва эвазига унга тўрт вилоят берилишини айтиб юзига қараб ишшайиб қўяди. Бўра кампир эса Аҳмадга захар бериб юборган чўриси ортидан бошқа бир чўрини жўнатиб, текшириб билиб қўяди.

Захарни қўлга олган ошпаз уни қозонга сола олмади. Сабоби “Ҳиндистонлик ошпазларга эҳтиёт бўлинглар,” деб тез-тез тайинлаб туриларди. Бундан ташқари, қозонда овқат пийлаётган яқтда уни ошпаз албатта, тотиб кўради. Захар солинаётган пайтда бош ошпаз ғафлатда қолади. Ҳинд ошпаз чинни идишга

Юшқа нонни кўйиб унинг устига ўша коғоздаги икки мишколдан
якин захарнинг ярмидан озроғини сепади, захарнинг устига ётган
кайлани солади. У бу ишни шу қадар тез ва ҳеч қимга билдирмай
килиб ултуради. Ишни бажаради, кўрқув ичида қолиб, захарнинг
қолган қисmini тезда олов ёниб турган ўчоққа тапшапшта эри-
тади. Ўё ҳеч нарсга бўлмагандек идишларга овқат қуйиш билан
банд бўлади.

“Вакоевнома”да Бобур ўша мулҳиш воқеани эсларкан, тўриқ қопганига Тангрига мингдан-минг шўқроналар келтириб шундан деб ёзган эди: “Агар заҳарни қайла устига сепганида, ёки қозонни солганида ёмон бўларди”.

Аср намозидан сўнг овқат тортилади. Бобур куён тўштидон қилинган овқатдан, бир оз оч қолган бўлса керак, анчагина еди. Қайладан ҳам тотиб кўрди. Заҳар солинган Ҳиндистон овқатининг устидати бир-икки бўлагини ҳам еди. Ҳеч қандай ноҳуш ҳолат сезмади. Қовурилган тўшдан бир-икки бўлак олиб егани эдики, кўнгли беҳузур бўла бошлади. Ўзини ғалати ҳис қилган Ҳаселига ўтган кунни еган қовурилган тўшт келди. Удлати кўнглига ёқмаган таъмини эслади. Кўнгли айнишини ўшанданмикин дея ўйлади. Яна кўнгли айниди. Дасуруҳон устида ўтирааркан, қусиб юборай, деди. Чидамади. Ўрнидан турди, обҳонага қараб юрдан йўлда қусиб юборишга озгина қолди. Ичкарига киргач, қусиб эди. У ердан чиқди. Эшик ёнида икки хизматкор кутиб туришарди. Подшоҳ даструмолига отзини артаркан:

— Ошпазни ушпаб турилсин, кукукни итга бериб, итни хом кўрикташсин, — деди. Улар тезда чоңкиллаб кетишди. Бобур Бобриб жойига ўтирди. Хеч нарса бўлмагандек ўзини хотиржам кўрсатишга уринди. Аммо хеч нарса емади.

Бообр билан бирга овкатланадиган хос тан соқчилари ҳам шунингидати овкатдан еб кўришган эди. Улар ҳам кўп куздилар Бирининг ахволи жуда ёмон бўлди. Шукрки, охир-окибат омон қолинди.

Ит беҳол ахволга тушди. Қорни дам бўлиб ётган ерида ёта-
верди. Ақдариб кўришса ҳам, тош билан урса ҳам қимир этмас-
ди. Туш маҳалпача ит шу зайлда ётди. Кейин ўрнидан туриб кет-
ди.

Бобур кейинчалик шу ҳолатларни эсларкан, шундай ёзган эди:
"Тангри мента кайтадан жон берди. Худди у дунёдан кетган-
дек, онадан янги тутилгандек эдим. Мен хаста эдим, тирилдим.
Жон кайрини, Аллоҳ номи билга касам ичаманки, энди билдим".
Бу сўзлар неча-неча жанглардан омон чиқкан, бошига қилич
тотқилда ҳам Тангри таоло ўзи сақлаган, ғаним содир этиши мум-
кин бўлган ўлим сояси бошидан бир неча бор эврилиб ўтган ва
қомини аяккаю ягона Ўрагтан эгамнинг паноҳида бўлиб ва ниҳоят
фақат ва фақат ўзининг инояти билан Ҳиндистондек улкан ма-
даниятга ҳужумрон бўлган улғу подшоҳнинг аламли ва изтиробли
суварлари эди. Бу сўзлар замирида фақатгина жон аччиғигина эмас,
ёноб изтироблари баён этилган эдики, мана, неча асрлар ўтган
вақтларда, у кеча айтилгандек жўранглаб турибди.

Пошох душанба куни одагича девон йиғилишини ўтказиш-
га киришди. Улуғ, мартабали кишилар, амир ва вазирлар девон
иниғилишига хозир бўлдилар. Девон йиғилишига подшоҳни
юқориларда катнашган икки эркак киши ва икки аёлни олиб ке-
лишди. Улар воқеани бутун тафсилотлари билан айтиб бериш-
ди. Давлат қозиси Чошнингирни пора-пора қилишга, ошпазни
терисгайин терисини шилишга ҳукм қилди. Ҳукмга биноан
ошпазлардан бири филнинг оёқлари остига ташланди. Иккинчи-
си қамоққа ҳукм этилди. Бобурнинг кечариши билан қампир
вазирга жазо тайинланмади. Тирик қолиши раво кўрилди. Аммо
Бобур Али ва Ҳожағий Асадга унинг пул ва нарсалари, кул ва
қурбларини олиб кўйиш топширилди. Ўзини Абдурахим шиғо-
ли назоратида бўлилишига тайин этилди. Иброҳимнинг ўғли ва
ноборлари ҳам бор эди. Бобур уларга хурмат ва эҳтиром би-
лан қарашларини тайин этган эди. Бобур жонига қасд қилин-
гандан сўнгра, бу дахшатли воқеа боис уларнинг бу яқин атрофда
теринилари хавфли деб топилди ва улар Мулла Сарсонга кўшиб

Комрон хузурига — назоратда туришга жўнатилиди. Бобур жиддий даволанишга киришди. Табибнинг кўрсатмалари билан сутга “тили махтум”ни аралаштириб ичди. Сут ичини анча сурди, Сўнг “тарёки форук”ни эзиб ичди. Шу дорилар сабаб кора-кора нарсалар йўқ бўлди Аллоҳга шукрки, подшоҳ касалликлдан форуғ бўлди, жони омон қолди. У тирик қолганига Тангрига мингдан минг шукрлар айтиб, бу воқеаларни бутун тафсилотлари билан ёзиб борди.

ЖАНТОВАР ВАЗИЯТ, КЎРКУВ ХОЛАТЛАРИ ВА РЎЙ БЕРГАН ИККИ БУЮК ВОҚЕА

Ёдингизда бўлса керак, тўп куйишда камчиликлар содир бўлиб, бу иш бошида турган Устод Алиқули подшоҳ олдига хижолат чекиб қолганди. У ишга қориганидан ғазабланиб хатто ўзини мис эриб турган қозонга ташлаб нобуд қилмоқчи ҳам бўлганди. Ишчилар ушлаб қолиб, Бобур уни хижолатдан чиқариш учун қимқоқ тўн кийдириб сийлаганди.

Устод Алиқули қаттиқ ишлади. Қозон, ўчоқлар, қоллилар унинг кўрсатмаси билан жиддий ислох қилинди. Аввал тош уйи бенжсон қилинди. Кейин ўқ соқатланган қисми (дорихонасини) тайёрлади. Катта тўп даярли тайёр бўлди. Подшоҳга малум қилинди. Бобур тўпнинг отилишини бориб кўрадиган бўлди.

Аср намози пайтида подшоҳ тўп отиладиган жойга етиб келди. Бир қанча мулозимлар, кўшин бошлиқлари, амиру бекилар даврасида Бобур тўп отилишини томоша қилди. Тўп отилди. Ундан отилган тош қанча масофага бориб тушгани ўлчанди. Бир минг олти юз қадамга тўп тоши бориб тушган. Демак, максималда ошган. Бу улкан тош душманга яхшигина талофат келтириши аниқ. Бобур Устод Алиқули ишидан хурсанд бўлди. Унинг камар-ханжар, сарпо ва яхши бир отни шу ернинг ўзига инъом қилди. Ҳамма Устод Алиқулини муваффақияти билан қутқиб, унинг ҳақига дуо қилдилар.

Бобурга шу кунларда душман Раана Сангаа бор лашкари билан Байана яқинига келиб қолганини ҳақидаги хабарлар кела бошлаган эди. Қоровулликка борганлар аниқ маълумот келтиришга олмади. Душман Байана кўрғони агрофини ўраб олганди.

Уша фурсатда бесаранжомлик бошланади. Алнов-далнов ҳолда подшоҳнинг яхши бекаридан бири Каттабек совутини ҳам қиймай кўрғон ташқарисига яёв отилиб чиқади. Душман жангчинини отидан йикитиб олаётган маҳали бир хинд Каттабек навқаридан бирининг қиличини эпчиллик билан тортиб олиб, унинг виласига қаратиб солади. У отир жароҳат олади. Жароҳати шу қадар оғир эдики, Раана Сангаага қарши олиб борилган жангда йитирок эта олмайди.

Байана кўрғонидан қолганлар кўрқиганиданми, ё халқни кўрқитиш учунми, негадир Раана Сангаа кўпинларини жулда қам қажон, ботир дея макташарди. Бу гаплар Бобур тарафидати ошмалар, лашкар орасида ваҳима тарқатишга сабаб бўлаётганди. Шунга қарамасдан, Бобур қоғирларга қарши уруш бошлаш ниқасида лашкар шаҳар ташқарисидати ердан қикиб дала-да-кентлик майдонларда ҳозирланишга буйруқ берди. Лашкарнинг, уларни қурол-аслаҳа билан таъминлашга уч-тўрт кун кетди. Лашкарни дала жойда тартибга солиш Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларидан қолган улуғ эди. Бу Чингизхондан мерос бўлиб келаятганди. Лашкар далада тартиб топса, кентлик бағридан у ғалаба қозонишга ўзида ишонч ҳосил қилар, кентликларнинг бир дунё шижоат, ғайрат, ботирлик бахш этарди. Подшоҳ тортиб олаётган кўшин агрофида ишларни қузатиб юраркан, бе-ноён кентликлар унга “ғолиблик сен томонда” деяётгандай эди.

Бобур хиндистонликларга тўлиқ ишонмасди. Улар хоҳлаган шайларда сотқинлик қилишлари мумкин эди. Шунинг учун уларнинг амирлари турли тарафларга илғор (яъни жангнинг олдинга йўналтувчи қисм сифатида) қилиб жўнатиб юборарди. Олам-дон кўл остидаги кўшин билан Гвалийорга, Макан ва Қосимбек (амбалийни, Ҳомидни ака-укаси билан ва Мухаммад Зайтунни) амбалга илғор қилиб йўллайди.

Катта лашкарга суя ҳам зарур эди. Бу ўлкада катта кўшини та суяи бор бирдан-бир жой Секрей эди. Подшоҳ “уни душман этгайлаб олмасин”, дея лашкарини ўнг канот, чап канот, марказ қисмларига тартиблантирган ҳолда Секрей томонга қараб юрди. Секрей кўли кирғоғида қароргоҳ хозирлашга, шу ерларни яхши билиб олган Дарвеш Мухаммад Сарбон билан Қисмтойни ўзидан олдин юбортиради. Лашкароҳга келиб тушилгач, беклар навбат билан қоровуллик қилишга киришди.

Абдулазиз қоровуллик навбатида Секрейдан — лашкароҳдан анча узоқлашиб кетишди. Улар Қанахатча бориб қолганда, Душман шу пайт олдинга қараб юра бошлаган эди. Душманинг тўрт-беш минг кишиси уларнинг илгарилар бораётганини билиб қолиб етиб келади. Абдулазиз ва Мулло Офок бир минг беш юзга одами билан душман кўп сонини ҳисобга олмай кўл жангнинг бошлашиб юборади.

Хабар подшоҳга етиб келади. Тезда Мухиб Али, Мулло Хусайн, Мухаммад Али жанг-жангларни навқарлари билан ёрдамга жўнаётди. Ёмон томони Абдулазиз кўп кишиларини йўқотиб ортига қайтади. Душман уларни тавқиб қилиб келаверади. Мухаммад Али жанг-жангнинг навқарлари қораси кўрингач, тўхтайди. Раана Сангаа кўшинининг илдам келишидан Байана атрофда олиб борган қичик-қичик урушдан, қолаверса Шох Мансур Қисмтой сингари Байанадан келганларнинг душман кўшинини таъриф мактовлар қилишларидан лашкардигиларда кўрқув пайдо бўла бошлаганди. Абдулазизнинг енгилиши ўлганнинг устига тепаган бўлди. Халқни хотиржам қилиш, кўшинни тапқи томондан ҳимоялаш ишлари қучайтирилди. Аробалар етмаган жойларга сепоялар қилиб қўйилди. Ҳар сепоялар орасига хўкнинг хом терисидан тасмалар ясаб, яхшилаб мустаҳкамлаб боғланган. Бу ишлар бажарилиб асбоб ва қурооллар созлангунча йигирма йигирма беш кун ўтди.

Хулди шу кунларда Қобулдан подшоҳни қора тортиб, ҳимоясида яшаймиз деб беш юзга яқин одам келиб қолади. Бу одамлар орасида (Бобур подшоҳ уни шумнафас деб ёзди) муножжид

Мухаммад Шариф ҳам бор эди. Шароб учун Қобулга борган Ҳобо Дўст суяли Ғазнанинг энг яхши шаробидан уч қарвон туяга олиб олиб келган эди.

Ўзи ғалати бир вазият эди. Бўлиб ўтаётган воқеа-ҳодисалар, бекорчи гап-сўзлардан, юқорида айтиб ўтилганидек лашкарининг қимотири орғиб ваҳимага туша бошлаганди. Шу етмаганидек, Мухаммад Шариф мунажжим Бобур подшоҳга юз келиб айтолди: “Шу кунларда шумнафаслик қилиб йўлга дуъа келган одами: “Шу кунлар Миррин Ғарб томонда турибди, қимки шу тарафдан туриб уриш қилса енгиларди.” деб ишонтиринишга уринарди. Бу гапларнинг у халқнинг ишончини синдиради. Бундай бекорчи гапларга Бобур қулоқ солмади, гўё уни эшитмаганга олди. Аммо подшоҳни тухта қилишга, яхши тайёрланиб жангга шай бўлиб туришга киришди.

Қизилда, ҳамма замонларда ҳам бундай инсонлар бўларди. Улар яхши гапдан эмас, дони ёмондан сўз очилади. Солиқлар бундай сўйлоқлар хозирга замонда ҳам оз эмас. Уларнинг ниятлари йўқлиги учун яхши гап қилолмайдилар. Тўғри-рава яхшиликни кўролмайдилар.

Бобур бир оғиз сўз билан унинг унни ўқариб қўйиши мумкин эди. Лекин ундай қилмади. Ўзининг бағрикенглиги, тўғрилиги ва ҳақ эканлигини ҳаётнинг ўзи исбот қилишини билгани учун бу ҳолига қўйди, ўзи мўлжалга олган ишни собитқадамлик билан давом эттирди.

Бобур муҳим ишлар олдида қалбига қулоқ солар, дили тугаллини ички нидоларни тинглашга интилар, бунинг учун эса ўзи билан қолганини хуш кўрарди. Унинг учун сайр қилиш яхши имкониятлардан бири эди. Шу мақсадда жумад-ул-аввал ойининг охирига учинчисида душанба куни сайрга отланди. Сайр қилиб бўлган бўлajak ишларни мулоҳаза қилди. Бирдан кўнглида анча-анча буён унга тинчлик бермай келатган тавба қилиш ташвиши билан қўтаргандай бўлди. Хаёлидан “Қачонгача гуноҳ ишлардан қайтган байт ўтди. У ўйганиб қолди. “Рост — деяи ўзига ўзи.

Тавба кишиш чоғи ҳам келганга ўхшар, шу бутундан бошлаб ичкиликни ташлагига қарор қилганим бўлсин”, деб, қароргоҳга келгач, ҳамма май анжомларини жамлаб кўз олдига синдиришларини буюрди. Шундай қилинди. Синдирилган олтин, қумуш май идишлари ва бошқа асбоблар муносиб кишилар, дарвешларга улашиб берилди. Подшоҳ туноҳлардан сакланиш учун тавба кишини бошлаган эди. Унга эртанги биринчи киши Асас бўлди. У соқол олиш ва кўйишда Бобурга эртангиди. Ўша кеча ва эртанги кунни беқар, хос амалдорлар, аскар ва аскар бўлмаганлар жамини уч юзга яқин киши май ичмасликка касам ичиб тавба қилишди. Бобур эса қуйилган байтга ёзиб китобига киритиб қўйди.

*Хуш қилиб ўзини бу кечмакликнинг,
Тавба қилдим чоғир ичмакликнинг.
Олтин нуфус суроҳио аёқ,
Мажлис олоти тасмолни улғоч,
Ҳозир айлаб борини синдурдм,
Тарк этиб майини, кўнгли тиндурдм.*

Сўнг Бобур бор ичкиликларни олиб чиқиб тўкишларини айтди. Бобо Дўст олиб келган уч туя (салкам қирқ тонна бўлса керак) шаробга туз солиб сиркага айлантиришларини тайинлайди. Шу қаторда тамгани мусулмонларга совға қилади, яъни уларни солликдан озод этади. Котибларни чақириб, бу икки — бўёқ воқеа хабарини билдириш учун фармон битишларини буюради. Подшоҳнинг Раана Сангага қарши уруши олдидан ишга ана шулар эди.

ШАЙХ ЗАЙН ТОМОНИДАН БИТИЛГАН “ФАТҲНО- МА” ВА ОРТИҚЧА СЎЗ, КАМЧИЛИКЛАРСИЗ “БОБУРНОМА”ДА УНИНГ ҚАЙД ЭТИЛИШИ

Воқеалар ривожини шунини кўрсатадики, аввал айтиб ўтилганидек, каттаю кичикда хавотир ошганлиги. Ҳеч қим бир мардонини сўз айтганимас, тушқунлик авж олса олардики сусаймас эди. Эми

Уламол вазири, амири сўзларида, тадбирларида мардлик нуқоти, ўзлари ва қарорларида ҳиммат сўнганлиги. Бобур буни билдиб турар, бирор чорасини топиб буни бартараф этиш йўллариини излай бошлаганди

Бундан ташқари атрофда ғавро-тўполонлар авж олаётган эди. Хусниҳон Нуҳоний келиб Даприйини олади. Қутбхон одамлари Чандварни эгаллайди. Рустамхон деган (подшоҳ таъриф этганидек) пасткаш Миёни Дубода ёйчиларни тўлаб келиб, Қўйинини эгаллайди. Гвалийарни гвалийарлик ғайридинлар эгаллаб олди. У ерда ёрдамга юборилган Оламхон Гвалийарга бормай қўйилганга кетиб қолди. Айрим хиндистонликлар лашкари биллаб қоча бошлади. Подшоҳ бу тартибсизликларга парво қилмасди, диққат ҳам бўлмади. Хотиржамликда факат ўзига ва ёнидаги содиқ кишиларига ишонди. Барча бек ва йигитларни хузуруига чакирди ва шундай деди:

“Беклар ва йигитлар!” Бобур бу мурожаатидан сўнг қуйидаги форсий байтни ўқиди.

*Ҳарки омад бор жаҳон аҳли фано хоҳад бўд,
Онқи пояндаеу боқист, Худо хоҳад бўд.*

Мазмунини шундай эди байтнинг:

Ҳар қимки бу дунёга келаркан, охири йўқликка кетади, абадин қолувчи бу ёлғиз Аллоҳнинг ўзидир.

Подшоҳ байтни ўқиб бўлгач, бир зум сукутга чўмди. Ҳамма жам эди. Ўқилган байт мазмунини ҳамманинг идрокига етиб боргани эди. Улар байтнинг мазмунини ақл билан англаб, қалб билан қиссга бошлаган эди. Сўнг Бобур давом этди:

— Айтилганидек, ҳаёт мажлисида қирганки одамнинг ҳаммасини қар бири охир-оқибат ажал қадаҳдаги майдан ичади ва тириклик манзилга келган ҳар бир киши охири дунё ғамхонасидан кетиб кетади. Ёмон ном билан бу дунёда тирик юртдан қўра, яқин ном билан ўлган афзал.

Подшоҳ жим қолди. Чуқур хўрсинди. Энди яқин ном моҳиятини баён этувчи ушбу форсий байтни ўқиганда киришди:

*Ба ному неку зарбимирам раёсат,
Маро раи бодёки, тан маргосат.*

Мазмунни шу эди:

Яхши ном билан ўлсам, шу етади, мента яхши ном керак, тани эса ўлим учундир. Бобурнинг овози энди жарангдор янгради. У бор хис-ҳавжонини сўзлар катига жойлаб сўзлардики, албатта, тинглаб турганлар ундан таъсирланиб улгурган эдилар. Таасу-роглар факат осудалик бағрида кезмоқда эди.

Бобур энди нутқига бир оз қизикконлик тусини киритиб танини давом эттирди:

— Тангри таоло бундай саодатни бизга насиб қилибди ва бундай давлатни бизга яқин айлабди.

У “бизга” деганда ўзини эмас, ҳаммани назарда тутатган эди. Ҳамма буни яхши хис қилаётганди.

— Ўлган — шахид, ўлдирган — ғозий. Барчангиз Тангрининг қадими номи билан бу урушдан ҳеч ким қоз ўтиришни ҳаёнига келтирмаслиги ва то танасидан жони чиқмагунча, бу жанг ва урушдан чиқиб кетмаслигини айтиб, онг ичмоғимиз керак.

Бу гапларни тинглаб турганларнинг ҳаммаси — бек ва навар, каттао кичик Қуръонни кўлига олди. “Алпох номи билан,” деб юқорида айтилган сўзлар мазмунига бир овоздан касам ичдилар.

Бу тадбир олдинда оғир, ниҳоят даражада оғир, Иброҳим Юлдий билан бўлган жангга қараганда анчайин қийин жанг турганини билдирар эди. Бобур ана шунинг учун бу тадбирни ўтказатган эди. Қолаверса, лашкар ичида “изгиб” юрган кўрқувини буткул бартараф этиш, ва “эшитган қулоққа” дushman юратгани ваҳима солиб қўйиш учун қилинаётган сиёсат ҳам эди. Худди Соҳибқирон Амир Темур ўз замонидида Ҳиндистонни босиб олгани учун келганда, филлардан ташкил топган душман кўпинига ўзини найзали пиёдаларини йўналтириётганда қўллаган усулига ҳам ўхшарди. Бобур ўзи билмаган ҳолда, Алпохнинг инояти билан бу тадбирни амалга оширатганди.

Шундай қилинмаса бўлмасди. Раана Сангаа катта душман экан, бу душманга қарши олиб бориладиган уруш жиддий ва яна бир томони ҳал қилувчи уруш эди.

Биз ўқувчига тушунарли бўлиши учун икки томон, яъни Бобур ва Раана Сангаа қучлари нисбатини қисқаб берсак деган фаразмиз. Шунда Байана кўрғони ёнидаги катта бир қишлоқ қанча тоғ атрофида бўлиб ўтган жангнинг нақадар катта жанг эканлиги маълум бўлади.

Кенгашда подшоҳнинг тул (марказ)да туришига қарор қилинди. Ғулнинг ўнг томонида: Чин Темур Султон, Сулаймоншоҳ, Хожа Камолиддин, Дўст Хованд, Камолиддин Юнус Али, Жапониддин Шох Мансур баргос, Низомиддин Дарвеш Мухаммад барбон, Шихобиддин Абдулло китобдор, Низомиддин Дўст эшикдор қарор топади.

Ғулнинг чап томонида: Султон Аловиддин Оламхон, Султон Бақул Ҳудий, Шайх Зайни Ҳавофий, Камолиддин Мухиб Али, Низомиддин Турдибек, улуғ хон Оройишхон, Қўчбек марҳумнинг ўғли Шерафган, Хожа Камолиддин Хусайнлар бор эди. Буларнинг ҳар бири маълум микдордаги лашкарга бошлик эдилар. Баронгорда ҳам ўз лашкарига эга саркаралар эди. Ҳумон, Қосим Хусайн Султон, Низомиддин Аҳмад Юсуф, Жапониддин Хиндубек, Жапониддин Хисрав, Қивомбек ўрдушоҳ, Вали қочин, Низомиддин Пирқули Бадахший, Низомиддин Абдушукур, Сулаймон ако, Хусайн ота ва Ҳумонга мадад қўч қилиб, Мирҳама, Шамсиддин Мухаммадий, Низомиддин Хожата Асаддор тайинланадилар.

Шунингдек, баронгорда хинд амирларидан Диловархон, Манкилод Караний, Шайх Ғуранлар эди.

Жавонгорда Сайид Маҳдий Хожа, Мухаммад Султон Мирно, Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, Шамсиддин Мухаммад Али жанг-жанг. Жапониддин Қутлуғ қадам қаровул, Жапониддин Шох Хусайн Барасий, Низомиддин Жонибек саф торғишди. Яна қанча амирларидан Камолхон ва Жалолхон, Алпхон Шайхзода фирмулий, Низомхон Байаналар бор эди.

Тўлғама учун баронгтор томониди Мўмин атка, Рустам туркман бошлик хос аскарлар эса жавонгтор томонда шайланган эди. Шунингдек, хабар етказиб турувчи тавочи ва ясовуллар ҳам хушёр торган эди. Улар подшоҳнинг забот этиш борасидиги хукмларини жангда ишгирок етаётган барча султонлардан тортиб, амирлар, тозийларга, шунингдек аскар ва сипоҳийларга етказиб туришга шай эдилар. Мустафо Румийинини араваларига ўрнатилган туфак ва зарбзанлар, Устод Аликулунинг тул олдида мардоналик кўрсатган катта-катта тошотар тўпларининг ҳаммаси жангга шай эди. Буларнинг бари Бобур ихтиёрида эди.

Душман томон ҳам ўзига яраша салоҳиятга эди. Удайпур вилоятининг ҳокими, ўн икки минг суворийли Равал Удайсинг Батари; тўрт минг суворийли Раай Чандарбан; олти минг суворийли Чандерий ўлкасининг ҳокими Бунат Рав Салохилдин ўтги; тўрт минг суворийли Маникчанд Чавхан ва Дилшат Рав; ўттиз минг суворийли Гангу, Карамсинг ва Дангурсий ва яна хар бири катта турухга ета бўлган бошқалар ҳам бор эдилар.

Бу маълумотлар Бобур ўз “Бобурнома” асарида ҳеч ўзгаришсиз қандай ёзилган бўлса шундайлигига киритилди, Шайх Зайн томонидан ёзилган “Фатхнома”дан олиб келтирилмоқда. Сабоби, ўша Раана Сангаа билан бўлган жанг, қанчалар катта жанг бўлганлигини ўқувчи тўла тасавур этишга ёрдам берсин деган макссад бор.

Душман яқинлашиб қолганлиги тўғрисида хабарлар кела бошлади. Бобур хушёр тортди. Хабарлар устма-уст эди. Бўйруққа биноан подшоҳнинг отига ва бошқа саркардаларнинг отларига кежим солинди. Ҳамма курулганишга киришди. Шу жумладан, подшоҳ ҳам. Совутлар кийилди. Куруллар кўлга олинди. Бобурнинг бўйруғига биноан арабалар ҳам душман томонга тортиб бориладиган бўлди. Арабалар ҳали жангда яхши иш беришга, яъни, ҳам ҳимоя воситаси, ҳам хужум қилувчи курул сифатида ишлаганига ҳамма ишонч ҳосил қилган эди. Султон Иброҳим билан бўлган жангда у кўрғон сифатида — ўраб олувчи манба бўл-

ганилигига биргина подшоҳ эмас, ҳамма жангларда қатнашган саркардалар тувоҳ бўлишган эди. Янги ишлатилиётган тўфанг — интиқлар қандай иш берган бўлса, арабалар ҳам шу даражада иш берганди.

Кўшида тартиб ва интизомни жорий қилишда, унинг қувватини ва истеҳкомини вужудга келтиришда подшоҳнинг энг ишонч ва яқини бўлган ҳамда ўз маслаҳати ва хизматлари билан номмо Ҳазрати Султонга макбул бўлгучи Низомиддин Али ханифа жанобларининг жонқуяр ҳамда ўзига хос ташаббускорлигини айтиб ўтмасликнинг иложи йўқ. У кўп жонбозлик кўрдиги, кўлга киритилган ғалабада, унинг ўзига хос улushi таҳсинга муносибдир.

Кўшин душман билан юзма-юз келгач, қатъий интизом билан, фақат подшоҳнинг бўйруғи асосида ҳаракатга тушди. Ўша кундан бир қисм ўтди. Икки мукобил томон бир-бирига яқин келди. Уруш бошланиб кетди. Икки томон тули (марказий кўшин) гўёки бир ва зулмат янлиг бир-бирига қарши келди. Кўшиннинг баронгтор ва жавонгториди қаттиқ уруш бошланиб кетди. Подшоҳнинг бўйруғи билан Чин Темур Султон уруш бошлагач, ёвнинг катта бир зарбаси ортга улоқтириб ташланди. Ғалаба инъоми унинг номига бўлди. Гарчи алашувчилик билан (урушда бундай қодисалар бўлиб туради-да, ахир) Хусрав катта қахрамонлик кўрсатди дейилган бўлсада, кейинроқ Чин Темур Султоннинг фироғи қахрамонлиги маълум бўлиб қолди. Унга дастлабиди Хусравга бўлган тирикчилигига яраш учун берилган эллик лактик шаромади бор ер ажратилди, ҳамда Алвар деган жойни бошқарини хукуки тайин этилди. Бу мукофот уники бўлди. Яна Мевагининг пойтахти Пижора шаҳри ҳам бошқариб туриш учун иноят қилинди.

Барча жангчилар тўлиқ ҳаракат ва ғайрат билан урушда рағбат кўрсатишди. Жанг майдонининг хар бир жабҳаси подшоҳ яқинборидан четда қолмади. Хар бир жойга ўз вақтида ёрдамчи қучлар жўнатиб турилди. Ҳамма “Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?” отини эътиборга олган

холда жон бериш юришини бошлаб, жон олиш байроғини баёни қўтаришган эдики, Бобур кейинчалик “Бобурнома” да ёзганида, икки намоз орасида уруш шундай турлидаки, у машаққатларини фалакларга байроқ қўтаришганди”

Натижада, жанг майдонида ўлганлардан тепалар, бошларини минорага юзага келди. Кун кўриниши билан бошланган жанг пешин вақтидан ўтгандан кейин ҳам давом этмоқда эди. Жанг майдонида улут калом: “Қайгурманг, умидсизланманг, тавола тушманг – ғалаба сизларда”, деган хушхабар аниқ ва тинчлик жоранга эшитилмоқда эди.

Раана Сангаа жанг майдонидан отир яраланди. У қанчалик моҳир лашкарбоши бўлмасин, ўз кўшинини бошқара олмай қолди. Бошқарув бўлмагач, аскарлар довлараб қолди. Унинг аскарлари жасурлик билан жанг қилишга қарамай енгилди. Бобур подшоҳнинг кўшини ишлатган куруллар ва аскарларнинг ҳарбий маҳорати, муҳими бошқарувда ўта интизомга амал қилингандлиги бу сафар ҳам унинг кўшинига ғалаба келтирди.

Ракиблар яқсон қилинди. Қочганлар қувиб қорилди. Қуниб бориш, душман ўрдасига етиб қорилгач, Муҳаммадий, Абдуллоэзиз, Алихон ва бошқа саркардаларга тайинланди. Бобур эса кун кеч бўлгани боис хуфтон намози пайти ўз ўрдасига қайтди.

Ўрдада подшоҳни ғалаба билан муборақбод қилишга келгандар қутиб турарди. У шошиб хуфтон намозини ўқишга олсинки, Бошқалар ҳам у билан бир сафда намоз ўқиб олишга эришдилар. Сўнг қабул маросими бошланди. Муборақбод этгани келгандар ичида Бобурга кўп йиллардан бери хизмат қилган мунажжим Муҳаммад Шариф ҳам бор эди. Бобур шумнафас, кўриниши ўн матрур, чеҳраси зоҳил, юзидан ичи қоралиги сезилиб турган бу кимсaga бир лаҳза тикилиб қолди. Кейин унга қараб туриб кинтик-қаттик таширди. Бу билан унга бўлган нафратини ифодалагани бўлди. Тўғриси, ичини бўшатди, кейин деди:

— Мунажжимга бир лак қумуш танга беринглар. У кўн остидаги мамлакатларда қолмасин. Чикиб кетсун, унга руҳсин

ўрғиси қуни ҳам подшоҳ лашкартоҳдати ўрдада бўлди. Хали баёни бўлмаган ракиблар бор эди. Уларни бартараф этиш учун ишончли бекалар бошчилигида уларга қарши турухлар йўллади. Қанчалек бартараф қилингач, уруш тўхтатилди. Кун ҳам исиб кетган эди.

“БИЗДАГИ ЎЛМАДУК, БИҲАМДИЛЛОҲ”, ЁКИ ТУРДИБЕКДАН ЖЎНАТИЛГАН ҚИТЪА

Бобур Ҳиндистон ҳақида қалам тебратганда шундай деб ёзган эди:

“Бизнинг ўлкаларда тўрт фасл бор. Ҳиндистонда эса уч фасл бўлади: тўрт ойи ёз, тўрт ойи пешакал (ёғир мавсуми), тўрт ойи қиш.

Соҳибқирон Амир Темур ҳам Ҳиндистонга юриш қилганда кўпроқ пешакал мавсумидан ҳадиксираб, шу мавсум бошлангунча қадар уни забот этишга ҳаракат қилганли ва ўз мақсадига эришолганди. Соҳибқирон Ҳиндни тез қўлга қиритиб, эгаллабди жойларига ўз амалдорларини тайинлаб, уни тезда тарк этган эди.

Бобур эса уни забот этишга шошилмади, уни тарк этиб кетганини ҳам истамасди. Унинг учун ёт ўлкаларни ўрганиш, умрида кўрмagan жойларни кўриш, сайр этиш, бетона юрт бўлсада, ўша жойларда нималардир яратиб иштиёқи унга завқ беради.

Бобур ва унинг одамлари Ҳиндистоннинг уч нарасидан қилинган. Биринчиси — иссиги, иккинчиси — чанги, учинчиси — қаттик шамоли. Қаттик шамоли бошланса чанг қўтарилар, пешакал-атроф тўзонга тўлиб-тошарди. У одамларни кўз очилишга, тузукроқ нафас олишга қўймасди. Бу шаронгдан беизинан Бобурнинг ҳамроҳларидан айримлари “кетаманга” тушиб қоларди. Бобур эса, иродаси суёт бу кимсалардан ранжир, илоҳий йўл, уларга ачинган холда кетишга руҳсат беришга мажбур қолган бўларди.

Аммо саргузаштларга иштиёки бағанд, кўриш, ўрганишнинг хамина ўч подшоҳ хазратлари эса кетинини — бу фаройиб ўлкани тарк этишни ҳаёлига сира-сира келтирмасди. Шунинг учун ҳам Раана Сангаани жангда муваффакиятли маглуб этгач, касам ичиш пайтида берган вадасига мувофиқ у ҳеч кимга ҳеч қандай мажбурият юкламади. Кимки кетмоқчи бўлса руҳсат берди. Хумоюн навкарларининг кўпчилиги Бадахшон ва ўша тарафлардан келган кишилар эди. Улар ҳеч қачон бир ой-икки ойга аскариликка ёлланмаган одамлар эди. Урушдан олдинроқ улар бетоқат бўлиб бошлашганди. Бу ҳолатни кўриб, ҳамма нарсани сезиб турган подшоҳ уларга берган вадаси ушдан чиқди. Қолаверса, Қобул бўш эди. Шунинг учун уларга жавоб берди ва Хумоюнни Қобулга жўнатишга қарор қилди.

Шу ўринда бир озгина мавзуга янада аниқлик киритиш мақсадиди. Бобурнинг Ҳиндистон ҳақида ёзганларига бир оз батафсил тўхталиб ўтсак. Подшоҳ хазратлари ўзи қадам босиб борган таройиб юрт ҳақида ёзarkan, ҳамма икир-чикирларгача баён этишга интилан. Ҳиндистонда ой, кунларнинг номланишидан тортиб, у ерда отириқ ўлчовлари қандай белгиланиши, вақтларини ҳисоблаш, номланишлари, ҳақнинг нима иш қилишию, яшаш тарзи — ҳаммасини бир-бир айтиб ўтади. Ёзганда ҳам рўй-рост, ҳаққоний ёзади. Фаслларнинг инжиқликлари дейсизми, одамларнинг юриш-туриши, кийинишларигача бирор ҳол назаридан четда қолмайди. Бир жойда у ердаги шаҳарсозлик устидан қўлганнамо шундай дейди:

“Элининг ҳисоби йўқдир. Бир тўласи йиғилса — битта хонув, ё битта қудук қазади. Уй қуриш, ёки девор қўтариш деган тиннинг ўзи йўқ. Ҳас ва дарахтлар саноқсиз. Чайлағар қурдиларини дарҳол шаҳар, ёки кишлоқ тайёр бўлди деверинг.”

Энди юқорида тасвирлаганимиз, Хожа Калон ва унга эргашган тезроқ Ҳиндистонни тарк этиб кетишга ошқанлар ҳолатини тушуниш учун ушбу тасвирларга бир эътибор қаратсак:

“Ҳиндистон у қадар чиройли ўлка эмас. Элида ҳам ҳусн йўқ. Муомала маданияти, ўзаро мулоқот, борди-келди деган нарсалар

ни билмайдишлар. Таъби, идроки ва адаби йўқ, қарам ва мурувватини билмайди, хунар ва ишларида ҳисоб-китоб, тартиб, режа ва қўлини (тўғри бурчак) йўқ. Яхши от ва яхши ит учрамайди. Яхши ушум, яхши қовун ва яхши мевалари йўқ, муз ва совук сув йўқ, бозорларида яхши овқат ва яхши нон, ҳаммом йўқ, мадраса йўқ, машағла йўқ, шам йўқ. Шамдон йўқ. Шам ва машағла ўрнига кўп чиркин кишилари бор. Уларни “дивтий” дейдишлар, чап қўлларида уч оёқли қора чирокни ушлаб турадишлар...” дейди-да уни битфасил ёзиб ўтади ва шундай хулосалайди:

“Подшоҳ ва бекаларининг кечалари шамга эҳтиёжи бўлса, мана шу кир-чир дивтийлар бу чирокни келтириб, уларнинг тешида ушлаб турадишлар”.

Шундай экан таъбида назмга мойиллиги бор, доимо Бобурга маслаҳатчи бўлган доно инсон Хожа Калон жаноблари Ҳиндистондан подшоҳдан руҳсат олиб кетар чоғида Деҳлидаги уйи деворига: “Ҳиндистонни яна ҳавас қилсам, қозим қаро бўлсин”, деб ёзмай яна нималар деб ёзин эди. Бобур бу сўзлардан бир оз инжиқган бўлса-да, бағрикенглиги боис, Хожа Калонни тушуниш ҳам эди.

Ўша вақтларда Бобур Ағрани қўлга киритганида жуда ҳам иссиқ пайтлар эди. Ўша йили ёз ҳалдан зиёд иссиқ келганди. Қўлгаб одамлар дахшатли каттиқ гармсел таъсиридан таг-таги йикилиб, ўла бошлаганди. Подшоҳ вилоят ва жойларга ўз ишончли кишиларини тайин қилишга уштурмаган эди. Итоатсизлик, душманлик авжда эди. Шароитнинг ёмонлиги, иқлимнинг “жон олувчи” бу ишлари, тартибсизлик қўштина бекаларни сира йигитларнинг руҳини тушириб юборади. Улар Ҳиндистонда қоллишга қўнмай, кета бошлайдилар. Ҳамма отириқлар Бобур ва унинг саёр-канотли, чидамли одамлари зиммасига қолди. Улар ҳамжиҳатликда, подшоҳнинг ақл-идроки ва тадбиркорлигига суянган ҳолда душманларга қарши бирин-кетин курашиб уларни енгилшти ва Ҳиндистонда ўз мавқеларини тиклашмоқда. Раана Сангаанинг маглуб қилиниши мавқени яна бир бор тикланиши эди. Аммо ҳали олдинда яна бартараф қи-

пиниши зарур бўлган говлар бор эдики, яна жантлар бўлиши муқаррар эди.

Дехли, Агра кўлга киритилганда катта хазина подшоҳ ишти-ёрига ўтиши билан бирга вилоят ва жойлар ҳам унинг мулкига айланганди. Бобур хазинани уруш бўлмасдан аввал улашиб улгурганди. Энди вилоят ва ерларни ҳам тақсимлайман деб турган эди, орада уруш зарур бўлиб қолди. Уруш ҳам тутатди, душман кўл остидаги барча ерлар унинг қарамоғига ўтди. Ер ва вилоятлар тақсимланди. Пашакал (ёмтир мавсуми) яқинлашиб қолган эди. “Ҳар ким ўз ерига бориб, пашакалга ҳозирлик кўрсин, яъни ерини эжинга тайёрлаб ёмтир мавсумини яхши ўтказсин, мавсум тутатган, подшоҳ олдига келсин”, деган қарор қабул қилинди.

Ер ва вилоятлар тақсимланаётган пайтда Ҳумоюн Дехлига боради. Фарзандида, отасига эркаклик қилган чоти, Дехлидаги хазина сақланадиган уйлاردан бир нечасини очиб кўради. Уларни отасидан сўрамай ўз ихтиёрига олади. Бу хабар, албатта, подшоҳга етиб боради. Бобур бундай ҳолатни фарзандидан кутмаган эди. Унинг бу ўзбошимчилиги кўнглига оғир ботлади. Ҳумоюннинг олдида чакириб, каттик-кўпол сўзлар билан насиҳатлар қилади. Ота, қолаверса, подшоҳлик ҳурматида жойига қўйиши кераклигини тушунтирган бўлади. Ҳумоюн айбига иқрор бўлиб отасидан бош эжкан ҳолда, тазйим қилиб туриб, кечирим сўрайди. Билмай, ёнидагилар гапига кириб шу ишни қилганини отасидан яширади. Барча айбни ўз бўйига олади. Бобур ўглини кечиради.

Турдибек Хоксор (Хоксор тахаллусини подшоҳнинг ўзи берган) Бобурнинг яқин кишиларидан. Уни ўзи яқин олиннини сабаби, тўғриси ўз, кичик кўнгли, ўрни кетганда жасорат кўрсата оладиган, шoir бўлмаса ҳам шoir қалб инсон эди. Қачон сайрга чиқса, суҳбат уюштирса уни йўқлар, доим давлада бўлишини хоҳларди. Турдибек ҳам подшоҳнинг кўнглини хурсанд қилишга интилар, бирор хизмат бўлса жону-дили билан ўз хизматкорларини ишга солиб бажарарди. Турдибек аввал дарвеш эди. Бобур ўзига яқин олиб юрмоқчи бўлди чоти уни дарвешликдан чиқишга ундади. Уни дарвешликдан чиқариб си-

ноҳийликка олди. Бир неча йил сипоҳий бўлиб хизмат қилиб борди. Подшоҳга жантларда ҳамроҳ бўлди. Жасорат кўрсатганини уни тақдирлаб вилоятлар инъом қилди. Ичкиликни ман қилиб касам ичилганда ҳам биринчилар қаторида касам ичган ҳам шу эди. Шундан кейин яна унинг майли дарвешликка қучайган эди. Бобур буни сезарди. Дарвешликка руҳсат сўровдики, руҳсат берди ва уни Комрон Мирзонинг олдида элчи бўлиб боришга тайин қилди.

Подшоҳ ўтган йили Ҳиндистонни ташлаб кетиб қолганларга батишлаб, уларнинг ҳолатини тасвирлаб бир китъа ёзган эди. Шунини Алихон ўқиса деб ўйлаб қўйган эди. Китъани Турдибекка бераркан;

— Аввал саломлар айтинг, сўнг шу китъани Алихонга беринг, — дея уқтирган бўлди. Турдибекка йўлларда беҳатарлик Тангридан талаб уни жўнади. Китъада шу сатрлар бор эди:

*Эй аларким, бу Ҳинд китъаридин,
Борингиз англаб ўзга ранжу алми.*

*Биздаги ўлмадор, бихимдиглоҳ,
Тарчи кўн ранж эдию, беҳад гам.*

Рамазон ойи кириб қолди. Бу кутлуғ ойини Бобур тоат-ибодат билан “Ҳашт бихишт” боғида ўтказди. Ўн бир ёшдан бери подшоҳ икки Рамазон хайитини кетма-кет бир жойда ўтказмаган эди. Бобур хайитдаги битилган тақдир кўнимсизлиги ана шу қадар эди. Унинг учун Аллоҳга мингдан-минг шукрлар бўлсинки, ўтган Рамазон хайити Аграда қилинганди. Мана энди “Боғи фатҳ”да қурилган тошқула устига ок уй тикилиб, шу ерда хайит қилинган. Бобур тақдирнинг шу инъомидан мамнун эди.

ПОДШОХНИНГ ТУРДИБЕК ЎҚИРГАН ЧАШМАСИ

Ўн икки ёшда Андижонга подшоҳ бўлган Бобур Мирзонини болалиги Андижонда ўтди. Андижон аркидан сал нарида жойлашган Кўтактегирмон манзилдаги хушхаво боғ-роғлар унинг болалиги кечган маскан бўлди. Олислардан кўзга ташланган турган адирлар, кенг мовий осмон, нарида шаркираб оқиб турган Андижон сойи, сайхонлик отушидаги ям-яшил ўтлоқлар, албатта унинг болалик хис-туйғуларини нафислашида, идрокининг тевранлашишида муҳим омил бўлган. Кейинчалик ташки муҳитдаги тузалликдан баҳра олиш, уни томоша қилиб ҳузурланиш завқи болалик ҳосиласи эди.

Қолаверса, ёш шахзода тарбияси билан улуғ одамлар машғул бўлишган. Шунингдек, тиришқок, идрокли бўлган Бобурнинг ўзи ҳам, ўқиб ўрганиш, билишдан умри бўйи ҳеч тўхтамаган.

Бобур тарбиясида Хожа Мавловий Қози (асл исми Абдулло бўлган)нинг хизматлари катта эди. Бобур Мирзони ҳамма томонлама берилган билим шу киши, яна онасининг онаси — бувииси Эсандавлат бегимдек оқила аёл орқали берилган.

Хожа Мавловий Қози Фарғона вилоятида қадимдан жуда ҳам машҳур бўлган табак вақилларидан эди. Ота тарафдан насабин Шайх Бурхониддин Қиличга туташарди. Она тарафдан Султон Илик Мозийга боғланарди. Шайх Бурхониддин Қилич ҳазратлари ўзлари ўзганда қарор тошган бўлиб, бу мўътабар зотнинг авлодлари Фарғона вилоятида элбоши ва шайх ул-ислом, ҳамда қози бўлиб келганлар. Ана шундай улуғ зотнинг авлоди Хожа Мавловий Қози ҳазрати Хожа Убайдуллохнинг муриди ҳам эдилар. Улардан тарбият тошандилар. Бобур Мирзо болалигидан шу кишининг ихтиёрида тарбия топди. Нимаики диний, дунёвий илмлар бўлса, шу одам орқали олганлиги сир эмас.

Бобур Мирзо Самарқанд шаҳрида юз кун ҳукмронлик қилиб, Андижон қалъаси муҳолифлар қўлига ўтганини эшитиб, Андижон сари йўлга чиқади. Тафсилоти шундай бўлади. Узун Ҳа-

қин навқарлари бориб, Андижон камал қилинган пайтда “Бобур Мирзо отир хасталанибди, тилдан қолди, оғзида пахта билан суя томизилипти”, деган гапни айтиб Али Дўст тағойи қошида отир ичади. Али Дўст бу сўздан бесаранжом бўлиб, муҳолифларни аҳд ва шарт билан ичкарига қўяди. Бўлмаса қалъани маҳкам қимов қилиб турса, Бобур Мирзо етиб келиши мумкин эди. У йўлда ростдан ҳам хаста бўлган эди. Узун Ҳасандан борган элига унинг оғзида пахтада суя томизаётганини кўрсатишган эди. Бобур тузалиб Хўжандга етиб келади. Муҳолифлар Андижонни олгандан сўнг, подшоҳнинг Хўжандга етиб келганини эшитиб, Хожа Мавловий Қозини арқ дарвозасига ҳурматсизларча осиб, шаҳид қиладилар.

Бобур бу ҳодисадан отир қайтуга тушади. Кейинчалик “Хожа Мавловий Қозининг валийлигига ҳеч шак-шубҳа йўқдир”, деб ёзилади. “Валийлигига бундан ҳам яхшироқ дағил бўладими”, дейди. “Уларга қасд қилганлардан оз фурсатда ном ва нишон қолмади. Хожа Мавловий Қози ажойиб киши эди. Ўндайин юракли киши топишмайди. Бу сифат ҳам валийлик далилидир. Оддий киши ҳар қанча баҳодир бўлсада, бир оз дағдатаси ва кўркуви бўлади. Хожада асло дағдага ва кўркув йўқ эди. Хожа воқеасидан сўнг Хожага мансуб кишилар навқар, хизматкор, қариндош, ақли оғилларини бутунлай туттириб талатдилар. Менинг катта онамни ва ўз онамни, баъзи менинг билан бўлганларни кўчлари билан Хўжандга — менинг қошимга юбордилар”.

Ўшанда муҳолифлар Бобур Мирзо қариндош-уруғларини унинг олдида Али Дўст тағойи билан тузилган шартга биноан юборган эди. Бунда Узун Ҳасаннинг икки томонлама, ҳам ёш подшоҳ томонда туриб, ҳам Танбалдек ичи қора, қитмир инсон томонида бўлиб қилаётган “ўйини” эди. Шу ўйинда шахзода Бобур тарбиячиси, маслаҳатчиси бўлган Бобур Мирзо ўзи айтганлик ваалий даражасига етиб қолган улуғ инсон Хожа Мавловий Қозидан ўч олган эди. Уни Андижон қалъаси дарвозасига остириб, олга аъзоларини навқарларга талатиб, қачонлардир Хожа

Мавловий Қозидан эшитган танбехлари учун қасдини олган эди. Узун Ҳасан ана шундай кўрнамалардан эди.

Ушанда Самарқанди деб Андижон кўлдан кетади, Андижонни деб Самарқанд кўлдан кетади. Бобур Мирзо "тоғфил банди" у ердан қувилган ва бу ердан айрилган эди. Тўғриси, унинг учун уй йўқ бўлиб, у кўчада, дала-дашда қолиб кетади. Бир неча нафас очик кенгликларда, бепоян осмон остидаги улкан тоғлар, бонданд-паст адирликлар билан ўралган ҳал-хуудисиз воқий отушнинг уйига айланиб қолади. У тунда осмон, юлдузларни томонидан қилиб, қундузи сой, дарё, боғ-роғлар қучоғида, табиат отушида кезиб юраркан, ўсмирлик ҳиссиётлари билан лиммо-лим юрғинда табиатга-борлиққа бўлган мухаббатига жўш уради. У тоғ отуш, тоғ пиёда кезишни, тулпар, боғларни томоша қилишни, қушлар хонишига қулоқ тутишни, сой, дарёдаги сувларнинг жимирини оқипида кўз солишни хуш кўради.

Бу одағ унга доимий ҳамроҳ бўлиб қолади. Ҳожа Мавлоний Қози, қатта онаси доно аёл Эсандавлат бегим тарбияси воситасида сингдирилган бу ҳислатни бир умр тарқ этмади. Қобул тахтия подшоҳ бўлганда ҳам, Ҳиндистон мулки унинг ихтиёрига ўтганда ҳам сайр этиш, яқин-йироқни айланиб баҳра олиш, илҳом топиш Бобурнинг доимий иши бўлиб қолади. Айниқса, отир мулоимо ечимини топгандан сўнг, яъни ҳар бир каттик жангдан кейин у бир, икки, ёки уч қунлаб кетма-кет сайрга чиқишни тарқ этмади. Бу билан руҳий ҳорлиқ олар, озурада қалбига таскин топади. Бир гал Бобур тун ярмида йўлга тушади. Қайёққа кетаётганини ҳеч қимта айтмайди. Ўзига эргашган посбон ва отбоқарларнинг қолдириб яқини Турдибек олдида боради. Ушанда Турдибек ер ости арити – қоризида хизматда эди.

Кейинчалик подшоҳнинг қистови билан лапшар сафини қўйди. Лапшарда яхши хизматлар қилди. Панипат жангида, кейин Раана Сангага қарши жангларда қатнашди. Бу жанглардан охириги иштироки бўлди. Шундан сўнг подшоҳдан изи сўраб дарвешликка қайтгани ҳақида, Қобулга элчи бўлиб жўнатганини тўғрисида айтиб ўтилган эди.

Раана Санга жангидан сўнг Бобур одағига сайрга чиқади. Турдибек ҳам иштирок этади.

Бу галги сайр чашмалар ва қўл сайри бўлади. Бобур Пирўзнуар чинамаси ва Қотладаги қатта қўл таврифини эшитган бўлади. Уни кўриш, чашмалар атрофида сайр этиш иштиёқи дилида сакланиб қолганди. Ҳумоонни қузапиш, у ерларни сайр этиш максасида лапшари ва яқин одамлари билан йўлга отланади. Чашма сувлари оқиб ўтаётган даранинг ҳамма ерида тулпар очилиб ётарди. Мангара гўзал эди. Қарда сув ёйилиб оқётган бўлса, ўша жой атрофига тарошланган, сулчачага айлантирилган тошларни қўйинларини буюради. Кетганлар шу тошларда ўтириб, айланиб оқётган сувларни бемағол томоша қилишсин, деган максасида буғундай қилдиради.

Сайрга чиққанлар кечани дарада ўтказди. Тонг ёришиб, қун билгандан кейин Қотла қўли томошаси бошланди. Қўлнинг ҳамма томони тоғ этаклари билан ўралганди. Айтишларича, Манго суви шу қўлга оқиб тушаркан. Қўл жуда қатта эди. Қатта-катта шу даражада эдики, бир кирғоғида турган киши иккинчи кирғоғини яхши кўролмади. Қўл кирғоғида қайиқлар чайқалиб турарди. Мангум бўлишича, қўл атрофидаги тоғ ёнбағридаги экинларнинг аҳолиси уруш бошланиб қолса, шу қайиқларга кўриб ўқларини қутқаришарканлар. Мана, хозир ҳам улар йўқ эди. Бобур бошлиқ одамларнинг келаётганини кўришиб алпака-кал қўл ичига сузиб кетиб бўлишганди. Кирғоқда фақат улардан қолган қайиқлар қолганди, ҳолос.

Қўлни сайр қилиб бўлиб Ҳумоон ўрдасига тушилди. Шу ерда қолгани ва овқатланишди. Бобур Мирзо ва унинг бекари-ларига хайралиқ қилди. Ҳуфтон намозида сўнг яна йўлга тушилди. Қотла бир оз ухлаб дам олинди. Яна йўл юрилди. Тонг отганда Қотлаги ишлотидан ўтилди. Бир оз йўл босилгач, Савбар ва Чаварнинг ўртасида – тоғнинг тумшугида жойлашган чашманинг яқини тўхталди. Подшоҳ буйруғига биноан шу ерда қолдирилди. Шундай қилинишга сабаб, бу ерлардан ўтган са-

фар ўтиляётганда Турдибек жоксор подшоҳга чапмани мактабига эди. Ўшанда Бобур отнинг устида бораркан, чапмани томонига қилиб ўтиб бортганди. Чапма чинданда гўзал, мафрункор эди. Чапмадан оқиб чиқаётган сув ярим тепирмон сувича эди. Агарфи ям-яшил ўтлар билан қопланган бўлиб, тоғ орасидан қилиб чиқарди. Оқар суви йўқ Ҳиндистонда бундай жойнинг бўлиши камдан-кам ҳодиса эди. Шунданми Турдибек уни подшоҳга мактабга эди. Чапма ҳам Бобурга ёққан эди. Шундан чапма устида тарошланган тошлардан саккиз буюракли (мусамман шаклида) ховуз ясашларини буюради.

Дам олно ўтирилган пайтда Турлибек турур билан суҳбатдошларига:

— Мен бу ерни мактаган эдим, энди бу ерга ном бериш керек деди. Бу гапни айтаркан, подшоҳ бирор нарса дер деб ўйиниб чоғи зимдан унга назар солди. Бобур эса уни эшитмаганти оқин Бошқалардан ҳам садо чикмади. Ҳеч ким индамагач, бир оз ўзини Турдибек яна ўша гапини айтди. Бир-икки бор бу гап такрорланиб, гап, Абдуллоҳ чидамади-да:

—“Подпоҳнинг Турдибек ёктирган чашмаси,” деб ном берилган керак, — деб кўйди. Абдуллоҳнинг бу қочиримли гапига ҳамма бирдан қая-қая уриб қулиб юборди. Бобур ҳам бу мутойибодин беихтиёр қулди. Шундан сўнг турунг янада жонланди. Турдибек эса тақлифи мутойибата сабаб бўлганидан ўзида йўқ хурсандликни атрофдаги яна бошқа чашмалар ҳақида билгандаринини сўзлар, ҳеч кимга гап бергиси келмасди.

Дўст эшикча Байанадан келиб, “Подшоҳнинг Турдибек ёктирган чашмаси” қошида туриб Бобурга илтифот кўрсатганидан кейин бу ердан кетилди. Бобур ҳамроҳлари билан Байанани сайр қилди. Сўнг Секрийга келиб, барпо этишлари тайин этилган боғ ёнида кўним топи. Ишларни назорат қилиш учун ўша ердан уя куя туриб қолди. Турдибек эса дарёвешликни ихтиёр қилиб, Комрон Мирзо ёнига элчи сифатида йўлга отланди.

САЙРЛАР ВА МЕХМОЊДОРЧИЛИКЛАР

Мурушлардан сўнг сайр килиш, ўзидати рухйй толикишдан хазина бўлиш Бобурнинг доимий одати эди. Юқоридати хикояларинида ҳам биз бу ҳақда ёзиб ўтган эдик. Мана, яна подшоҳ хазинари Дўлшурни сайр килишга хазирлик кўриш ҳақида буйруқ берди.

Матлумки, анча бўлди Секрийд "Боғи фатҳ"ни, яъни "Ғалаба ва боти"ни барпо қилишга амр этилганди. Бобурга "Ғалаба ва боти" куриб битказилганлиги, унинг ғарби-шимолӣй тарафидан ҳайланган тошуқта фойдаланишга шай эканлиги хақида хабар етилибди. Бобур яхши ният билан (Рамазон ойи тулаб, хайит кунин яқинлашиб қолган эди) Хайит намозини шу султа устига оқиб тиктириб ўша жойда ўқишини мақсад қилади. Хайит намози бу ерда ўқилади.

Карантки, хайит ўтгандан кейин Бобурнинг томоғи оғриб
кетди. Бу энди ифторликдан сўнг совуқ сув кўп ичилгандиги са-
бабли эканлигини айтиб, табиби Ҳозик Муҳаммад подшоҳга му-
ножиалар олишни айтди. Бир неча кун муолажа қилинганч, мана
қандайдан бўён оғриқ қолгандай эди. Шунинг учун Бобурнинг кай-
фияти ҳам анчайин яхши. Шунинг учун Душтурга сайрга отла-
нишдан эди.

Душнур ҳам анча олисдаги манзил эди. Кун бўйи йўл юрилди. Шом, ҳуфтон намозлари орасида овқатланилди. Сўнг йўлда давом этилди. Кечаси бир маҳалда бир жойда ухлаб дам олишга тўттирилди. Подшоҳта маҳсуе чолир тикилди. Атрофда ҳамроҳлари беж ва амирлар, шунингдек Бобурнинг мунтазам ёнида бўлувчи маҳсуе соқчилар.

Бобур чодирига кириб тўшакка чўзилди. Ухламоқчи бўлди, лекин негадир уйкуси келмас эди. У ёнига, бу ёнига ағдарилиб анча ётди. Ўрнидан туриб ташкарига чиқди. Чодир ёнида турган соқчи подшоҳни кўрдида, ўзини ёнбошга олди. Кундузлари иссиқ бўлганган Ҳиндистон ҳавоси тунда бир оз салқин эди. У осмонни қаради. Юлдузлар боши узра жимирлар, бу жойда юлдузлар

Кечкурун Бобур кечки овқатдан кейин лўлаболишни бикинига тортиб тўшакка чўзиларкан, кундузи рухий тарангликлардан кутилганига шукр айтиб, бутунги жанг ҳолатларини фикрдан муҳокама қилади, хатогат йўл кўйилмаганидан анча мамнун бўлади. Бирдан унинг хаёлига ўтган йили сешанба – Наврўз куни Се-крийдан Сангага қарши урушга отланиб, шанба куни душманни яқсон қилгани келиб қолди. У бу йил яна Наврўзда навбатдаги душманга урушга отланганини ўйларкан, Сангага қарши урушда уни тўртинчи куни яқсон қилганини эслади. Ўзинча “сешанбада бошланган уруш шанбага яқун тошганди. Энди урушга чоршанбада отландик, яқшанбада душман устидан ғалаба қозонсак яхши бўларди”, дея мулоҳаза юритаркан, “бу ҳам тўрт кунда яқун тошган бўларди”, деб кўйди.

Бобур бу урушга киришдан олдин анча йўл босиб кетди. Бенгал хони Нусратхон Махмуд Лўдий бошчилигидагиларни кўлаётгани унинг ғашига теккан эди. Йўлда давом этиб кетаркан, Нусратхонни урушга жалб қилмади, аммо бундан кейин ҳеч қачон афғон қабилаларига бошпана бермасликка шарт қўйди. Ўзи эса Нусратхон шартга амал қилишни инобатга олиб, яна вақтдан ютишни ўйлаб Бенгалга тетмай ўтиб кетди ва Гапар дарёси бўйларига бориб жойлашди. Махмуд Лўдийнинг афғонлардан иборат аскарлари шу дарё бўйида энди Бобурнинг қатта қучта эга кўшини билан юзма-юз жанг қилишга мажбур бўлиб турганди.

Асосий жанг яқшанба кунга мўлжалланди. Шанба кун икки тараф ҳам сукут сақлаган бўлди. Аммо Бобур кўшини кўприкдан эртаси кунга ўтди. Яқшанба эрталаб кўприкдан ўтаётган арава-лар, тўшлар, милтиқчилар, камончилар узоқда душман кўшинига-ри саф тортиб турганини кўриб туришар, бўладиган жанг албатта, қаттиқ бўлиши мумкинлигини яхши хис этишарди. Кўприк-дан кўшин ўтиб бораркан, ногора чалинишига буйруқ берилди. Ногора чалина бошланди. Бу ногора Соҳибқирон Амир Тему-р хазратларига Сайид Барақа хазратлари томонидан Маккадан

олиб келиб берилган ногора эди. Унинг садолари энди Ҳинд ў-линида Бобур амри билан жарангламоқда эди. Бу ғолиблик садо-ларин эди. Бу садолар узоқ-узоқларгача жаранглаб бормоқдайд-ди. Унинг жарангидан подшоҳнинг кўнгли ғурур ва ифтихорларга-рулиб тошмоқда эди.

Ногора чалиниб, атроф жаранглаб бораркан қоровулдан ха-бар келдики, “Душман жангга қирмай қочиб кетди” деб. Подшо-ҳнинг Чин Тему-р Султонга ўз кўшини билан душман ортидан ку-либ бориш тўғрисида буйруқ берди. Бундан ташқари Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Кўкний Бобо Қашқа, Дўст Муҳаммад Бобо Қашқа, Боки Тошкан-дин, Вали Қизилларга ҳам ўз йигитлари билан Чин Тему-р Султон билан бирга бўлишни буюрди. Душман олис-олисларгача қувиб борилиди. Деярли қатта тапофатли уруш бўлмади. Аммо у барта-роф этилди. Бобур подшоҳ энди ғарбда Син дарёсидан шарқда Бехор водийсигача, шимолда эса Ҳимолай тоғларидан жанубда то Галийар ва Чандерий қалъалари ёйилган улкан худудга ҳукм-дор эди. Энди унинг салтанатига даъво қиладиган бу атрофда ҳеч-ким қолмаган эди.

УРУШДАН КЕЙИНГИ ИШЛАР

Душман шу қотанча Сару дарёсининг нариги қирғоғига ўтиб кетди. Унинг ортидан қувиб борган Чин Тему-р Султон аскарлари эса дарёнинг бериги бетида тўхташди. Чин Тему-р Султон вази-итни таҳлил қилиб подшоҳга одам юбориб кўмак сўрайди. Бобур мингта йигитни марказ кўшиндан ажратиб кўмакка юборади. Ўзи эса Гапар ва Сару дарёларининг кўшилиш жойида тўхтайд-ди. Бир неча кун шу ерда туриб, ов билан шуғулланади ва дам олган бўлади.

У Чандерийга юришдан олдин Мўлтондаги ишларни билиш учун Аскарининг чақиртирган эди. У келади. Тегилли масалалар муҳокама қилинади. Эртаси кунни подшоҳ Ҳимосида яшаш учун

Ҳиротдан йўлга чиққан тарихчи Хондамир, Мавлоно Шихаб муаммой, Мир Иброҳимлар Бобур қабулида бўлганлар. Подшоҳ уларга илтифот кўрсатиб, шу ерда яшаб ижод қилишларини тавсия этади. Кейин ҳамроҳлари билан Гвалийарни сайр этади, шаҳарча мунча жойларда ободонлаштириш, қурилиш ишларини бошлаб қўйган эди. Шуларни текшириб кўриш, тезлаштиришнинг ҳам мақсад қилган бўлади.

Бобур Аграта, Қобулга кетинишга оғланаётган Фаҳрижаҳон бегим ва Ҳадича Султон бегимлар билан хайрлашиб, Гвалийарга қараб йўлга тушди. Йўлда бир-икки кун Дўштурда туриб қолган эрда тўхтаб ишларни кўриб чиқди. Бобур буюриб қурдирасётган боғ ва иморат тоғнинг тумшугида жойлашган эди. Тоғ тумшугининг учини яхлит қизил бўлиб иморатбон эди. Агар ундан иморат қуриш иложи бўлса иморат қуришларини, бунинг учун ернинг қазиб тушишларини, бағдан бўлмаса тош устини текислаб ховути ўйишларини буюрган эди.

Тоғ иморатга ярайдиган даражада эмас экан. Подшоҳ Шохмуҳаммад сангтарошни чақириб саккиз бурчакли ўлчамада ховути қуришни режалаштиришни тайинлаганди. Шуларни кўрди. Кейин ховузни сув билан таъминловчи қудук қазиб ишларини кўрдди. Қудук қазиб ишлари ниҳоятга етай деб қолган эди. Ховути қазибни тезлатишнинг тайинлади.

Эртаси пешиндан кейин отланиб Гвалийар тепалигиданги намозгоҳни сайр қилиб келди. Келар экан Гвалийардаги Рақам Ман Сингнинг иморатларига тутаниб кетган Ҳатий Пўл дегани дарвозадан кириб, Бикрамажит иморатларини томоша қилишга киришди. Бикрамажит қурдирган бу иморатлар тартибсиз бўлисада, ажойиб эди. Тарошланган тошдан қурилган бу биноларнинг сирти танж билан оқартирилган. Пастки қаватларининг ичи қоронғу. Озгина ёруғлик бу ерда бирпас ўтирилгандан кейин билинади.

Бобур ҳали қалъага кириб боргани Ҳатий Пўл дарвозасидан кўтириб чиқаркан, дарвоза олдида тошдан ўйиб ясалган фил хайкали қошида бир зум тўхтаб, унга эътиборини қаратди. Устида икки филбони ўтирган фил хайкалининг ким ясаган бўлсада, жуда унгла ўхшатган эди. Ҳиндлар филни “хаатий”, дарвозани “пўл” деб аташгани учун қалъага кириш мумкин бўлган дарвоза фил қалъаси шарафига шундай номланган эди.

Ҳозирги ҳукмронлик қилиб турган Раҳимдод подшоҳ ҳозир турган жойдан сал нарида чорбоғ қурдирган эди. У шу чорбоққа кириб юрди. Чунки Раҳимдод подшоҳ ташифи шарафига шу чорбоғда зиёфат хозирлаб қўйганди.

Чорбоққа кириб борилди. Вақт энди шомга яқинлашиб қолганди. Шом намози ўқилиб зиёфат дастурхонига ўтирилди. Ноз-неъматлар танаввул қилинди. Ош тортилди. Ошдан сўнг совғалар улашилди. Раҳимдоднинг совғалари анча салмоқли эди. Бобур бу чорбоғдан жўнаб, кечкурун ўз чорбоғига қайтди.

Гвалийар сайрига отланишдан бир кун аввал Бикрамажитдан подшоҳ хузурига одам келган эди. Бу одам Асўк исмли ҳинди бўлиб, у Бобур хизматига кириш учун изн сўраб келганди. Шу билан бирга тирикчилик учун етмиш лакш даромади бор ер беришини ҳам илтимос қилган эди. Асўк Бикрамажитнинг онаси Падмаватийга яқин қариндош эди. Шунинг учун у шу илтимосга ботина олганди.

Хўш Бикрамажит ўзи ким? Бикрамажит Раана Санганинг Рантабур қалъасида ўз онаси Падмаватий билан яшаб турган иккинчи ўғли эди. Унинг исми Раана Санганинг катта бобоси Бикрамажит хурматига қўйилган бўлиб, Раана Санга маътубиятидан кейин Бобур подшоҳ уларга яшаётган жойларида тинч-хотиржам яшанишга шароит яратиб берганди. Асўк уларга қариндош бўлганлиги учун аввал ўз аҳволини она ва ўғлига баён қилди ва подшоҳ хизматида бўлишга изн сўраб келиши шундан эди. Бобур бир оғиз сўз билан унинг илтимосини рўёбга чиқартирди.

Эртаси Гвалийардан анча узоқда жойлашган шаршарани томоша қилиш учун отланди. Йўлга кеч чиқилгани учун шаршарага пешин намозидан кейин етиб келинди. Шаршара бир аркон бўйи баландликдаги қоядан оқиб тушаётган бир тегишмон сув эди. Сув тушаётган ердан пастроқда катта кўл астаниб ётарди. Юқоридан оқётган сув шаршарагача яхлит қоттош бўйлаб оқиб келади. Сувнинг ости яхлит тошдан иборат. Ҳар жой, ҳар жойда сув тўпланиб кўл ҳосил қилган. Сувнинг қирғоғида ўтирса бўлган худди биров олиб келиб шу сув ёнида ўтирсин деб кўнилтандек бўлак-бўлак тошлар қўйилган қуремлардек сочилиб ётарди. Манзара жуда чиройли эди. Подшоҳ бир тош устига бориб ўтирди-да, сувнинг юқоридан оқиб тушишини томоша қилди. Бир неча сония ўтиртч, ўрнидан туриб юқорига сув бўйлаб қорди. Сувнинг бошланғич жойигача юриб борди. Қайтишда бир баланд қоттош устига чиқиб ўтирди. Атроф чиройли кўринишда эди. Пастда шаршара ёнида қолган отларга назар солди. Ҳали унга Андижон, Хўжаобод ва Бўлоқбўши қишлоқлари оралиғида жойлашган Қоровултоғ теналиғида ўтириб, Андижон томонга қараб узоқ-узоқ ўйга толган ўсмирлик дамиларини эслагди. Ўшани фикрларкан “ўшандан бери қанча йиллар ўтиб кетди-я”, деб қўйди. “Бу йиллар ичида нима воқеалар бўлиб ўтмади. Мана энди уни тақдир Қоровултоғдан жуда олисда, Ҳинднинг Гвалийар деган жойидаги баланд бир қоттош устига олиб келиб қўйганини қизик эди”.

Подшоҳ қоттош устида ўз ўйларига ўзи фарқ бўлиб ўтираркан, сайрга бирга олиб келинган созандалар соз чалишга киришдилар. Кўпикчилар эса бир нималарни айтдилар. Бобур амри билан мулозимлардан бири пастда ўсиб ётган хиндлар “ттиду” деб атайдиган обнўс дарахтидан намуна синдириб келди. У ёнида бирга бу дарахтни илгари кўрмаган ҳамроҳлари унинг обнўс дарахти эканлигини айтиб кўрсатган бўлди. Кейин тоғдан тушиб, ортага қайтишди, отларга минилди. Вақт бу фурсатда шом ва хуфтон намози оралиғида эди. Йўл юрилди. Туннинг иккинчи ярмида Чанбал дарёсидан ўтиб, Дўлшур кўрғонига кириб боришди.

Эртасига подшоҳ турли ишлар буюрилган ерларни айланиш-ти киришди. Ишлар суғ қетаётган жойларни кўриб иш юритувчиларга танбехлар берди. Айниқса, соёбонли ховуз қуриляётган жойга кўшимча усталаар жалб қилинишини қаттиқ уқтирди. Шундан сўнг Атрага келди. Қалъага Ҳалича Султон бегим ва Фаҳрияхон бегимлар келган эди. Бориб уларни кўрди.

ШОҲ ҚОСИМ ПИЁДА (ТЕЗЮРА)НИНГ ЯҲШИ ХАБАРЛАРИ-Ю, ИСИГМА ИЗТИРОБЛАРИ

Ўша замонларда тезюраар почтачилар бўлар эди. Хат ташувчи қобултарлардан ташқари, одамлар, албатта бой-бадавлат кишилар, подшоҳлар ана шундай тез юришни касб қилиб олган одамлар кизматидан ҳам фойдаланишар, бошқа мамлакат, шаҳарларга фирмон, хат-хабарларни юборишда уларни ишга солишарди.

Султон Муҳаммад бахшнинг тезюраари – пиёдеси Шох Қосим бу ишда катта тажрибага эга эди. Бобур подшоҳ ундан Қобул-та, Ҳиротга ўз фармонларини етказишда ишлатиб кўрган, хизматидан кўнгли тўлган эди. Мана, ҳозир ҳам уни хузурига чорлаб мулозими тутказган фармонни Ҳиротга етказиб беришини тайинлаган эди. Фармоннинг – тўтрироғи хатнинг қисқача мазмуни шу эди:

“Тангри кўмаги билан Ҳиндистоннинг шарқ ва ғарбидоғи душман ва қоғирлардан (нарсата сизгинувчилар назарда тутилмоқда) қўнғиллар тинчиди. Худо хоҳласа шу йили ёзда нима қилиб бўлса ҳам сизларни кўришга борамиз”.

Подшоҳ Ҳиндистондаги ишлар билан андармон бўлиб, қариндош-уруғлари, жигар-бағирларини соғинган эди. Улар тез-тез кўз олдидан ўтар, хотиржамликда улар билан бўлишни кўнгли жуда-жуда истаф, аммо бунинг иложи йўқ эди. Негаки, у ўз ихтиёрини юрт сўрашликка, атрофида унга ишонч билан ҳамроҳлик қилаётган, янаш иштиёқда тирикчилик деб аталган, қипчини қипчимсиз ортдан “савалаб” турган ҳолатга ўз инон-ихтиёрини топириб қўйган фидойи инсонларнинг унга доимо илҳом

бағишлаб турувчи майишларига бериб бўлган эди. Қолаверса, Самарканд, Андижон атрофида содир бўлаётган бесаранжомликлардан безиб, сокин бир тўша орузида бу ерларга келиб қолган эди. Энди, мана шу бошлаб кўйган ишларини ниҳоятга етказиш, шу масканда ўзи барто эттираётган салтанат деб аталгани мухташам бино ичида умргузаронлик этиш эди. Аммо соғини хислари ҳамон унга тинчлик бермас, шунинг учун гоҳо юқоридаги мактубларни юбориш билан ўз кўнглига ўзи таскин беради.

Тезорар мактубларни манзишларга зудлик билан етказиб ортига тез қайтди. Қайтишда подшоҳни хурсанд қиладиган хабарлар келтирди. Хумонон Ёлдор тоғанинг қизидан ўтиб кўрган эди. Ундан келган мактубда шу ҳақда ёзилганди. Комрон эса Қобулда, тоғаси Султон Али Мирзонинг қизига уйланаётганини баён этганди.

Бобур мактубларни бир-бир шошимай ўқир экан, худди фирзандлари билан улар даврасида туриб, уларнинг суҳбатларини тингладек бўлди. Мактубларни ёзаётган китоби вараклари ичига жойлаб кўркан, бу мактубларга жавоб ёзиш кераклигини кўнглидан ўтказиб, мулозимга Саййид Дакний Шерозийни чорлашни буюрди. Бир ишни шунга қилдиришни кўнглидан ўтказиб кўйганди. Бу иш фақат шу курул ясовчининг кўлидан келишини биларди.

Саййид Шерозий яхши курул қилувчи эди. Фикрли, билимли яхши инсон эди. У келиб Бобур қаршисида тавзим қилди. Бобур унга сарпо қийдиришларини буюрди. Шерозийга зар тўн қийдиришди. У яна подшоҳга миннатдорчилик изхор этди.

— Бир иш бор, — деди Бобур унга қараб туриб. — Бу иш сизнинг кўлингиздан келади. Негаки, сиз яхши курул ишловчи инсонсиз. Энди ўз билганингизча, билимларни ишга солган ҳолда фаввораларни қудук қурсангиз. Тилатимиз фаввораларни қудукни ҳам кўриш.

Саййид Шерозий:

— Подшоҳим, ишончлари учун мингдан минг раҳмат. Тоғинирикни бажаришга Тангридан мадад сўрайман. Иншаоллох бажарамиз!

Орадан икки кун ўтгач, Бобурнинг ҳарорати бирдан кўтарилди. Жума намозини ўқиб учун шу ҳарорат ичида масжидга борди, аммо масжидда зўрға намоз ўқиб олди. Қайтди-ю тўшаққа ўзини ташлади. Кейинги кун пешин намозини ўз китобхонасида анча вақт ўтказиб ўқиди. Ҳамма ёни оғир, туришга, юришга мижоли йўқ эди. Китобхонада кунни китобларни вараклаб бир нурса қилиб ўтказди. Индинга — яқинба кунни ҳарорати анча кўтарилди, титроқ боса бошлади. Табиб буюрган дорилар нега-нор тавсир этмас, иситма пасаймас эди.

Бундай ҳол илгари ҳам бир бўлганди. Унда ўсмир эди. Самарканддан Андижон кўлидан кетганини эшитиб йўлга отланганда шундай иситма кирган эди. Ўзини билмай бир неча кун ётганди. Ҳатто оғизга суя ҳам томизилиб турганди. Узун Ҳасандан келган одамга “Мана подшоҳнинг ахволи шундай,” дейишганди. Али Дўст тағойи бу хабарни эшитиб, Танбалга Андижон қалъаси дарвозасини очиб берганди.

Подшоҳ шуларни бир-бир эсларкан “ҳар ҳолда сал тузукману, унчалик эмасман. Шукрки, оғзимга суя томизишмайшти,” деб ҳақилдан ўтказди. Кейин Хожа Убайдуллоҳнинг “Волидия” рисола-сини кўлига олди. Кўнглида шунга назмда битиш интиёқи пайдо бўлди. “Агар бу манзума Ҳазратга (Хожа Убайдуллоҳга демокчи) макбул бўлса, — деди ўзига ўзи “Қасидан Бурда” соҳиб ёзган қасидаси Пайғамбаримиз Мухаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи салламга макбул бўлиб, фалаж қасалидан ҳалос бўлгани каби мен ҳам Тангри буюрса, бу хасталиқдан қутилишайман ва бу назмининг қабулига дариб бўлғай”. Шу ўйлар билан подшоҳ рисо-лани “рамали мусаддаси Махуби маҳзуд” вазнида назм этишга киришди.

Бобур ҳар тун ярамида туриб асарни назмга солар. Мавлоно Абдурахмон Жомий ўз “Суҳбат ул абдор” асарини ёзган вазнда ёзилаётган, тўғриси назмга тушаётган “Волидия” асари ўн байт-дин кам ёзилмас, Тангри подшоҳга ўз илҳомини ховучлаб бер-иётгандай эди. Ҳар тун ўн байтдан кам ёзилмади. Ўн байт, ўн икки байт ёзилди. Ўтган йили ва авваллари ҳам иситма хаста-

литги Бобурда бошланса камида бир ой, кирк кун давом этарди. Тангри инояти билан подшоҳ бир оз руҳсизланиб, аммо хасталикдан халос бўлди. Сешанба бошланган назмга солиш иштиёқи шанба ниҳоятга етказилди. Охири кеча бирданига эллик иккун байт битилди. Подшоҳнинг хасталикдан кутилиши назмий ишонинг қабул қилинганига далил эди. Шундан Бобур ўзига келиб, кўнглига ёруғлик тушди.

Ойнинг бошида Бобур амма бегимларини бориб кўрган эди. Уларнинг кўнглиларини овлаб қариндошлик бурчини адо этганди. Улар Туьтадан ўтиб шаҳар ташқарисидати дарё бўйида кўним топишган эди. Ям-яшил ўтлар устига ўрнатилган чодир олдида подшоҳни Тавҳаршод бегим, Бадилжамол бегим, Ок бегим, кичик бегимлардан: Хонзода бегим, Султон Масъуд Мирзонинг кизи, Султонбахт бегим, Зайнаб Султон бегимлар кутиб олишган, подшоҳ уларнинг ҳар бирига зътиборли бўлган ҳолда қариндошларининг ҳол-аҳволларини сўраган эди. Қолаверса, Моҳим бегимнинг келгаётгани ҳақидаги яхши хабарлар унинг тез соғайишига таъсир этган бўлиши ҳам мумкин. Бобур энди ўзининг бошқача сеза бошлаганди.

МОҲИМ БЕГИМ

Моҳим бегим Бобурнинг энг сулокли хотинларидан бири. Подшоҳ уни ўзгача бир меҳр билан севарди. У бу гўзал хилқатли доно фариншта қаби кўрарди. Бошқа аёлларига у канча меҳр-мухаббат бағишлаган бўлса, мана шуларнинг барини жамлаб у Моҳим бегимга изҳор қилишга интиларди. Қасрда ва қайси жангтоҳда юрмасин, Моҳим бегим унинг ҳаёл кўзгусида жонланар, ойдин нигоҳларини унга тикиб Бобурни доим зафарга ундарди тўғ. Фариншталар фарингтаси бўлмиш Моҳим бегим подшоҳга илҳом, ғайрат-шижоат, завқ-шавқ, тафаккур манбан эди.

Ҳиндистонни забот этиш режасини ҳам подшоҳ дастлаб Қобулда узуьн тун кечаларида, тотли висол онларида Моҳим бегим билан

билан бўлган суҳбатларда пишиқтанди. Ҳиндни забот этишга бегим бемосита хайрихоҳ эканлигини ҳар суҳбатда айтарди. Ана шу шот ортида Бобур авлодлари учун бу тап истиқбол туранлигини у Моҳим бегим туфайли аниқлатолганди ҳам.

Қолаверса, Моҳим бегим, Бобур ойдин кечаларда суяб эрканлигидан моҳитоби Қобулда подшоҳликини кўлга киритганида, Бобур кетида озгина бўлсада хотиржамлик бошлаган бир кулгун дамларда мана шу дамларни муборақбод этган маънода тахт ворисини ҳам ҳада этган эди. Подшоҳ унвонини валяҳд ўтигининг дунда келиши унинг учун порлоқ истиқболдан дарак эди.

Бобур раҳматли онасининг қистови билан уйланган хотинларига Моҳим бегимга кўйган меҳрчаллик меҳр кўёлмади. Лекин у берча аёлларини, ҳатто ҳолалари, опалари, аммалари, қизларининг барини бирдай ардоқлагди. Уларни тез-тез зиёрат қилиб турди. Вақти-вақти билан уларга совғалар улашти. Емак-ичмак, илаш учун шароитдан ҳеч бирини кам қилмади. Ҳар қанақа қолатда аёлларга, биринчи навбатда оилаларига яшашлари учун қулайлик яратиб берди.

Тўғри, тақдир Бобур қалбини жароҳатлаган дамлар ҳам йўқ эмас эди. Онасининг қистови билан болалигида унаштирилгани Самарқанд султони Аҳмад Мирзонинг кизи Ойша Султон бегим унинг дилига анчайин озор берди. Бобур хали-хануз бу озорларни унутолгани йўқ. Ўшанда омад ундан юз ўтирган пайтлар эди. Унинг ҳаёти йўқчилиқка юз тутган дамлар эди. Подшоҳзода бўлсада у камбағал эди. Ҳатто отларига едиргани ем ҳам тополмай қолган қушлар кўп бўлган. Юртма-юрт изғиб юришлар, йўқ омад ортидан изғиш, баъзан оч, баъзан тўқ ҳаёт Бобурнинг профиди юрган ҳамманинг жонига текканди. Егани олдида, емагани кетида, осойишта ҳаёт бағрида, тўғрироғи фаровон турмуш қучоғида улғайган Ойша Султон бегим эса бунга чидамасди. Тақдир ўйинига бош эгишни сира-сира хоҳламас, тоҳ олда, тоҳ яёв, чўл-дашларда эри ортидан кезиш уни безор қилганди. Бобур Мирзо ортидан судралиб юришга бардоши етмай қолганди. Шунинг учун у ёстикдоши Бобур юзига тик боқиб

жавобини беришини – талок қилишини талаб қилганди. Бу мисомадсиз Мирзога оғир ботганди ўшанда. У тарчи Ойша Султон бегимни уйланишда суймаган бўлсада, етар, бас. Жавобинини бериш, Мирзо, деганда унинг бу гапи дилга отрик бўлиб ботганди. Бир ёстikka биринчи бош қўйгани, тўнғич аёли хурматини сакламаганига қарамай қиналган бу аёлга ичидан аччиқлиқ унга бор-йўли икки оғиз сўз айта олган, талок дегангану бор, кетакол, дея олганди, холос.

У шунни унутмасди. Моҳим бегимни соғинганида, тиник, оғдек сулув, чўзинчоқ юзларини кўз олдига келтираркан, албатта мава шу ҳолатни эсларди ва аёллар оламнинг бу қадар рангини бўлиши моҳияти сир-асрорларини ҳеч тушуниб етолмасди.

Моҳим бегим подшоҳ ўн чандон севса арзийдиган маликалардан эди. Тўлачадан келган, гавдали, тик қадди-қомати, юзларининг очиклиги, тим қора кўзлари, тақимига тегиб турган тондиқ нувчан қора сочлари унга ёқарди. Гавда тузлиши, юриш-туруши, мулоҳазақорлиги жиҳатидан катта бўвиси Эсандавлат бегимнинг худди ўзинаси эди. Доно кампирнинг аллақайсидир бир кўринишлари унда намоён бўлиб турарди.

Бобур ўз хонадонидagi аёлларининг ўта тарбиялигини учун ҳам ёқтирарди. Бу тарбиявийлик катта бўвиси Эсандавлат бегимдан мерос эди уларга. Онаси раҳматли Нигор бегим ҳам ўша кекса бўвисига ўхшашга интилиб яшаган. Унинг кўп дуоларини олганди. Аёллардagi ўзаро ҳурмат-эҳтиромнинг бош илдири ҳам ўша мўътабар онахондан эди. Жанжал-қашлик, ғалва чиқариш бу катта хонадондagi аёлларнинг барчасига бегона эди. Шунинг учун уларни жазолаш, камситишнинг сингари одағлар Бобурийлар хонадонида умуман бўлмаган. Бобур улғайиб ўсган муҳитда эрлар аёлларни ҳар жиҳатдан эҳтиромда сақлаганлар.

Бобур Ҳиндистонни забот этганда Ҳинд аёлларининг хондонларида жанжалкаш аёлларни қамайдиган қамокхоналар ҳам боришини кўриб хайрон қолганди. Наҳотки аёллар учун қамокхона бўлса, улар қамалса, дея бу ҳолатни ҳеч ўзига сингдирма ол-

маганди. Бир Ҳинд аёлнинг жанжалкаш хотинини кўтарган юлгани кўриб туриб эса, беихтиёр ё кодири худованда эгам, мўмин-муслмонларининг бу қайи хотинларга эр бўлишдан ўзини асрагани, деганди ва бундай аёлларга роғатдан ҳам қамокхона зарурга ўхшайди-я, деган ўйга борганди.

Бобур Ҳиндни кўлга олгач, Қобулда қолган хонадонига хат ёзиб, тезроқ Аграга келишларини тайинлади. Ҳаммадан аввал Қобулдан йўлга чиққан Моҳим бегим қарвони бўлди. Қарвон ёлқор ўрталарига бориб, Ҳинд дарёси қирғоқларига етиб келган бу ҳақда чопарлар Бобурга маълум қилишиб турди. Лекин Моҳим бегимнинг ҳали Аграга етиб келишига анча бор эди. Йўл юриш оғирлашганди. Юк ортилган оғлар ва бошқа жониворлар, қажва ва маҳфаларни кўтариб юрувчи хизматқорлар ҳолдан юлганди. Қолаверса, иссиқ ҳаво тафти, баъзида кўтарилган кўз очирмас тупроқли қуюнлар йўл юришни қийинлаштирар, шардапар билан ўралган маҳфада ўтирган Моҳим бегимни ҳам анча қийнади. Дим ҳавода нафас олиш қийин эди. Оғлар ва одамлардан иссиқ ҳавода анкиётган аччиқ тер хидини бегимнинг атир-ушлари бартараф етолмасди. У бундан изтиробланарди ҳам.

Ана шундай оғир шароитда келаётган қарвон ёз ойи ўрталарида Аграга яқинлашди. Кўл шаҳрига яқинлашганларида Бобур уларнинг етиб келаётганидан хабар топди. Моҳим бегим қарвонини қарши олишга дарҳол уч оғли икки қажвани юборди. Бобур рафикасини Кўли Жамолдидида кутиб олмоқчи эди. Лекин Моҳим бегимнинг яқинлашиб қолгани уни оҳанрабодек ўзига юртларди. У тезроқ моҳитобини кўришни истарди. Юраги ҳалқирар, худди ёш ошпаздек ўзини беқарор сезар, неча фурсатдан бери ийрилиқка ташлаб қўйгани машуқаси билан бўладиган висол дамларини ҳайлаб, гоҳо ўзини осмони фалакда учиб юрандек қис қиларди. Бобурга хабарчи Бегим жуда яқинлашиб қолдилар, деганда ўзини тутиб туrolмади. У отини эгарлаб беришларига ҳам сабри чидамади. Қаддини тик тутган ҳолда бошини ади кўтариб, пиёда йўлга тушди. Тупроқ сўкмоқ йўлдан юриб бориб,

кайрилишда Моҳим бетимга пешвоз чиқди. Моҳим Бобурни кўриди-да, отдан тушмоқчи бўлди. Бобур шошиб маликанинг оти жонловидан ушлади ва:

— Беговта бўлманг, маликам, — деди, — хуш келдингиз, — деб кўшиб кўйди.

Ҳарир никоб ичида кулимсираб:

— Ассалому алайкум, — деди. Кейин — Соғ-омонмисиз, шохим, — деркан кўшиб кўйди. — Хушвакт бўлинг!

Сўнг севилиси юзига назар солди. Юрати ўртангандай эди унинг ҳам. Бобур ростдан ҳам Моҳим бетимни сотинганди. Агар шу атрофда хозир юртан мулозим^{жар}, кажава кўтариб келётган хизматкорлар бўлмаганда эди. Бобур Моҳим бетимни бағрити босган, ойдек сулув юзларидан, нафис лабларидан, кулимсираб турган ўйноки, шу билан бирта босик, теран кўзларидан тўйиб бўса олган бўларди. У шу ернинг ўзида мохитобини эркалаган, жоним, жуда соғинтирдигиз деган бўларди. Хизматкорлар, бетим ҳамроҳлари аёллар, мулозимлар аслида Бобур амри-ишорасига кўз тикиб турган кимсалар эсада, улар барибир одамлар эди. Қолаверса, Бобур подшоҳ эди. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракати, юриш-туриши ва хатто ўз никоҳидagi жуфти-халогли билан бўладиган хозирги кутиб олиш маросими ҳам маълум маънода атроф учун сиёсат эди. Бунини Бобур ҳам, суюкни ёри Моҳим бетим ҳам яхши билишарди. Шунинг учун бир-бирларига факат сирли суқланиб боқишдилар. Боқилар заминиди эса, одам-одам маъно жамул-жам эди.

Бобур от жигловини ушлаб тарғил пешонасини силаб кўйдин. Олдинга караб бир қадам ташларкан ёнбошдан бетимга ана қаради. Кўзлар сирли тўқнашдилар. Моҳим бетим ёндан қаратган подшоҳнинг хисл чўзинчоқ юзига назар соларди. Икк суякларини бироз бўртиб чиққан, кўриниши катъиятли, бақувват, шу билан бирта нозиктаб подшоҳнинг окка мойил тиник чеҳраси энди Ҳиндининг жазирама куёши тафтидан бироз қорайибди. Каттик, дағал икким Бобурга ўз таъсирини ўтказибди. Бетим бунини бир қарашда билди.

Бобур отни илдам етаклаб кетди. Юмшоқ туپроқ унинг тоношлари остида эриб тургандек эди. Неча фурсатлардан бери отдан отга миниб ҳеч яёв юрмаган Бобурга бу юриш бир пайтлар Самарқанд атрофларида тахт даввосида тиканзор, юлгунзорларнинг неча кунлаб ялангоёқ юрганларини эслатди. У бунини эслаётган, хозир Ҳинд мулки подшоҳи эканлигини, оёқларида энди аниқ, малика минган тулпорни етаклаб келётгани унга ғалати тушди. Ўзича кулимсиради. Ва Маликалар маликаси фариштага юлгунликка арзийман-а, дея халғига борди. Кейин беихтиёр хазрат Алишер Навоийнинг рубойисини ёдга олди:

*Жондин сени кўп севадмен, эй умри азиз,
Сондин сени, кўп севадмен, эй умри азиз.
Ҳар неки севадмен ондин орниқ бўлмас,
Ондин сени кўп севадмен, эй умри азиз.*

Сағрларни ичида такрорларкан, беихтиёр у яна Моҳим бетимга қаради. Бу билан тўғи Эй мохитобим, биласизми, ана шундай севадан сизни, демокчи эди тўғи.

Юзлаб хизматкорлар, байрамларда безатилгандек отлари безатилган соқчи суворийлар, аёллар ва ёш болалардан иборат қарвон Моҳим бетим ҳарамидигилар кўп қийинчиликларини ортдан қолдириб, манзилга етиб келишган эди. Бетим ўтирган отни Бобур етаклаб бораркан, Моҳим бетим нариги отда кажавадан ўтирган қизи Гўлбаданга қараб шундай деди:

— Кундузи келиб отанг — подшоҳ хазратлари билан кўришгин.

Ҳўмим, қизим. Албатта шундай қил.

Бу пайт энди кеч кирган эди. Шом намозини қарортоҳда адо қилишга қарор қилганди. Бобур ва Моҳим шунга опинкилар. Етти яшар Гўлбадан эса қарвон кўнган жойда энгалари билан бирта қолди.

ЯХШИ ХУШҲАБАР ВА БОБУРНИНГ ЎҒЛИ ХУМОЮНГА МАКТУБИ

Тонг ёришган пайт. Осмоннинг бир бурчи ёришиб, тун пардасини олам саҳнида суриб, ташлаган қадим дунёга яна ёруғлик бераётган дақиқалар.

Икки навқар энди, ёнма-ён туриб бомдод намозини адо этишди. Ҳар иккиси ўз жойнамозларини ердан олди-да, уни ён томонга қараб қоқишган бўлишди ва таҳлаб нарида турган отлари устидаги хуржунга жойладилар. Иккиси ҳам отларига миндиларда, отлари жиловини тортган ҳолда тонг ёришаётган томонга қараб бир зум тек қотган ҳолда суҳбатлашган бўлишди. Барвасти гавдали қора кош Бекина Вайс Ўғарий яқтали ёқасини тортиб тўғриларқан, шериги ўрта бўй, оқ сариқдан келган Баёншайхга деди:

— Подшоҳ хазратлари набиралик бўлганлиқларидан хабар тошгач, беҳад қувонсалар керак-а?!

— Албатта, — деди Баёншайх энгашиб оти ёлини тартибга келтираркан.

— Набира боболар қувончқу. Ҳар қандай ота набиралик бўлгач, бобо бўлганидан янада қувонади. Подшоҳ хазратларининг химмати баланд. Қараб турсиз, ҳаши. Суюнчи совға ҳам қатти бўлиши турган гап.

— Айтганингиздек бўлсин, — деди Бекина Вайс ва давом этди, — Ҳўп энди. Шу ерда ажралишамиз экан. Сиз у йўлга, биз бу йўлга. Қани, бир дуо қилсинлар!

Шайх авлодидан бўлган Баёншайх кўлини дуога очиб, сафарлар беҳатар бўлишини Аллоҳдан сўраб қафтини юзига сурди. Бекина Вайс ҳам “Аллоҳу акбар” деб тақрорлаган бўлди. Ҳар иккиси икки томонга қараб отнинг жиловини силтадилар. Улар икки нуқта бўлиб кенгликлар бағрида бир-биридан узоқлашиб бордилар.

Илдам бу сипоҳийлар Хумоюн Мирзонинг навқарлари бўлиб, кеча жума кўни жума намозидан кейин, Кишим деган жойини

истида Душанба деган ерда подшоҳзодадан ажралишган эди. Улар шу ерча бирга келишди. Шу ердан икки тарафга от жиловини буриб шаҳзодаларнинг отасига йўллаган мактубини тезроқ етказиш макседида илдамлаб кетдилар.

Баёншайх анча тезкор эди. У Бекина Вайсга қараганда подшоҳ хузурига тез етиб борди. Хумоюн ўғил кўрганлиги ва унинг исминини Альамон деб кўйганлиги хабарини билиб қувонди. Уни подшоҳлик сарофати канча бўлса, шунча химмат билан сийлади. Бир кун кейин етиб келган Бекина Вайс ҳам шу даражада сийланди.

Ўзи шунақа. Баёншайх жуда ҳам тезкор хабарчилардан эди. Бир пайт қалъаи Зафардан чиқиб, Қандахорга ўн бир кунда етиб борган эди. Бу тал ҳам мана у бир ярим ойлик йўлни ўн уч кунда босиб етиб келди ва подшоҳ хурматига янада сазовор бўлди.

Ўша даврларда шунақа эди. Ҳафтагаб эмас, ҳатто ойнаб йўл юриларди. Олис ўлкалардан бир хабар келшунча, икки-уч ой ўтиб кетар эди...

Подшоҳ Хумоюндан ҳар икки навқар орқали келган мактубларни олгач, тездан жавоб хати ёзишга киришди.

Хумоюнга битилган мактубнинг қораламаси қуйидагича эди: Хумоюнга муштокликлар билан соғиниб сазом дегач, сўзим ушбуки, Бекина билан Баёншайх етиб келишди. Ҳат ва арзлардан тоғнинг у ва бу тарафдаги ахвол қандай эканлигини билиб олдим.

*Шукр, бермиш сенга ҳақ фарзанде,
Сенга фарзанду, менга дилбанде.*

Тангри таоло бундай севинчларни менга ва сенга ҳамипша ва-сиб этсин, омин ё раббиг-оламин. Исмини Альомон кўйибсан. Тангри муборақ қилсин. Аммо шундай бўлсада, ўзинг ёзганингдек, гофиллик қилибсанки, бу исмини кўп қўллаганда, Авом Ал-мо ёки Эл Амон дейдилар, “алф” “лом” нинг бундай қўйилиб келиши исмда кам учрайди. Тангри ота ва зотини қутлуғ ва мубо-

рак қилсин. Менга ва сенга узок умр берсин. Алхамон кўп асрлар давлат ва саодатли бўлсин.

Тангри таоло ўз фазлу қарами билан бизнинг ишларимизни ўнглади. Бундай омад ва зафар юз йилларда ҳам топилмас...

Яна Комронга ва Қобулдаги бекларга кўшилишга ва ундан Хисорга ёки Самарқандга, умуман, давлат осойишталиги қасрин тиласа, ўша ерга жўнайсизлар деган фармон бўлди.

Ҳа, Бобурнинг шикаста қалби бир умр “Давлат осойишталиги” бор жойни кўмсаб ўтди. Афрус ва минг афруски у бу осойишталикни топа олмади. Атрофида, яқин-йироқларда бу осойишталик йўқ эди. Ҳамма жойда ва ҳар тарафда хиёнат, душманлик, ҳокимият учун, мол-дунё учун тинимсиз жангу жадаллар давом этарди. Соқинлик истаган қалбга осойишталик берилмас, қандайдир ақлсизлик, жаҳолат, киргин ҳукмрон бўлиб олган ўшн замонда “Ҳа, бўл! Ҳа, бўл!” мавжуд эдики, подшоҳнинг покити руҳияти бу ҳолдан ҳар лаҳза изтироб чекиб яшарди. Ва лекин ўшн ярлакаган Тангри таоло у ўзи ёзганидек, “ўз фазлу қарами билан” унинг ишларини ўнглаб турарди. У мактубни донишманд ота сифатида ўз ўғлига ёзаётган эди, шу маънода...

“... Тангри инояти билан душманни енгиб, ҳудо хоҳласа илоқларни қўлга олиб, дўстларни шод ва душмандларни остин-устин (хор) қилгайсизлар. Сизларнинг жонни тикиб, қилч соладиган пайтингиз келди. Омадингиз келганда уни бой бериб қўйманг. Бепарволик ва сустқашлик билан подшоҳлик мувофиқ келмайди...”

Агар Тангрининг марҳамати билан Балх ва Хисор вилоятларини қўлга киритиш насиб этса, Хисорга сен ўз одамингни қўй, Балхда Комроннинг одами турсин. Агар Тангрининг инооти билан Самарқанд ва Андижон ҳам фатҳ этилса, Самарқандда ўзининг ўтир, Андижон вилоятини, Ҳудо хоҳласа, ўз ихтиёрида қолдираман. Агар Комрон Балхни оз деб билса, хабар бер, бу камчиликни, Ҳудо хоҳласа, ўша ердаги қўшни вилоятлар билан тўлдирамиз. Сенга маълумки, ҳар доим бир қоидага амал қилганлар олти ҳисса сенга бўлса, беш ҳисса Комронга тегарди. Ҳамини

ўнбў қоидага амал қилгин, ундан четга чиқманглар. Уканг билиш яхши яшагин. Катталар кўтаримли бўлишлари керак, сенинг кам у билан яхши муомалада бўлишингга умид қиламан. У ҳам имонли ва яхши йилит, хизмат ва ҳамжихатликда унинг ҳам камчилиги йўқ.

Бу сўзлар факатгина подшоҳнинг ўз қўл остидаги хизматчиларга кўрсатмалари эмас, балки окил, кўп ишни бошидан ўтказган отанинг фарзандига кейинги ҳаётларида амалга ошириши зарур бўлган ва оқилона белгилаб берилаётган дастурлари эди. Бобур подшоҳ фарзандлари ахил яшашларини жуда-жуда истаган эди. Улар ахил яшаб ўтсалар, унинг ўз номи ҳам бир неча асрлар яшаб боришга ишонар эди. Тангри таоло унинг дилига шу ниятларни ҳам жо қилиб қўйган эди. Ахилликда, бир-бирига муруватли ҳам жо қилиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам у қилганда бу сўзларни чуқур мулоҳаза ва теран фикрларга асосланган ҳолда, содда, раван ифодаларда ёзар эдики, мактубда айланган ҳамма гаплар Ҳумоюн Мирзо қорагига бир умр муҳралиб қолган эди.

“Сендан бир оз тинам бор, — деб ёзди у. (Отада, тина қилишга юз фоиз ҳақли) Икки, уч йилдан бери бироқта одаминг келмади. Мен юборган одам ҳам рошпа-роса бир йилдан кейин қайтди. Шундай ҳам бўладими?!”

Бунинг устига хатларингда ёлғизлик, ёлғизлик деб ёзбсан. Подшоҳликда бундай дейиш айбодир...

...Ҳеч бир банд подшоҳлик бандича бўлмас. Подшоҳлик билан ёлғизлик мувофиқ келмас...”

Қўринадики Бобур фарзандини ҳар дақиқа ёдига тутган. Унинг ишлари қандай кечаётганини ўйлаган. Бир окил ота канча ортиқ ўз боласи учун қайтурсан бўлса, Бобур ундан ўн чандон ортиқроқ қайтурсан. Сабабикки, Ҳумоюн ҳали ёш эди. Подшоҳликда ҳукмронлик масаласида болам ёшлик қилиб қолмаётганимиздан дестан таъвиш бор эди. Чунки ўзи ўн икки ёшида тахтга ўтириб, кўп қийинчиликларни бошидан ўтказган эди. Ҳумоюн ҳам ўн уч

ёшдан отаси каби юрт бошқаришга киришганди. Шунинг учун у ўз хатида Ҳумоюнга йўл-йўриқлар кўрсатиб ёзган эди:

“Ҳожа Калон мен билан тортинмай муомала қилишга ўргатган эди. Мен Ҳожа Калонга қандай муносабатда бўлган бўлсам, сен ҳам ўшандай муомала қилгин. Агар Тангрининг марҳамати билан у тарафларда ишлар бир оз қамайса ва Комронга эҳтиёж бўлмай қолса, Комрон Балхга ишончли кишиларини қўйиб, ўн менинг қолганимга келсин”...

“Сен ўзингни яхши тутиб, Султон Вайсинни кўнглини олибсан. Уни қолганига чорлаб, унинг раъйи билан иш қилин, чуққини у иш билдирган одам. Лашқарининг ҳар доим йиғиш ва яхши тарафда сакла. Озғани айтган қўл сўзжаримдан Баёншайх воқифлар ва улардан сени ҳабардор қилади, деб сенга мушқоқчиликлар билан салом. Раён ул-аввал ойининг ўн учинчисида, пайшанба куни битилди”.

Подшоҳ ҳаминша фарзандларига мушқоқчиликни айтди. Уларни доим соғинди. Айниқса, тўнғич ўғли Ҳумоюнни, шунингдек ундан кейинги фарзанди Комронни доимо эътиборида тутди. Бошқаруш фарзандларини ҳам, албатта, улар қаторида қўрди. Бобурнинг ўғилларига бундай муносабатда бўлишдан мақсад, улар орасидан келажак учун зарур бўлган иттифоқчилик – инқиликни шакллантириш эди. Бунинг учун эса ҳаммаларига адолат билан муносабатда бўлиш зарурлигини у чуқур аниқлаб етарди. Шундагина ўз авлоди қўлида узоқ йиллар салтанат барқарор туриб қолганини яхши биларди.

Кейинчалик Бобур вафот этгач, Ҳумоюн Мирзо отасининг бу мактубида ёзганларига тўла амал қилишга интилдди. Худди отаси сингари ўз жигарларига меҳрибон бўлди, уларни доимо ўз ҳамма-сида бўлишларига эътиборини қаратиб яшарди.

Бобур онаси Кутлуб Нигор хонимнинг қистови билан Ойша бегимга уйланади. У Бобурдан омад кетган пайтларда қийин-чиликларга чидамай омадсиз эрдан ажраллишни талаб қилади ва отаси саройига қайтиб кетади. Кейинчалик подшоҳ Моҳим бегимга уйланди. Бу унинг энг суюқли хотини эди. Ҳумоюннинг

иниси эди. Комрон Мирзо ва Аскарининг онаси Гулрух бегим иккинчи хотини бўлган. Учинчи хотини Дилдор бегим Гулбаданнинг онаси бўлиб, у тужкан ўғлига Моҳим бегим Ҳиндол дея исм қўйган эди. Бу Бобурнинг Ҳиндистонни эгаллаш шарафига қўйилган исм эди. Подшоҳнинг тўртинчи аёли Биби Муборака бегим бўлиб фарзандсиз бўлган. Бобурнинг унга уйланиши ўзига хос тарихга эга.

Ҳумоюн отаси Бобур вафот этгач, тахт соҳиби бўлди. Комрон Мирзога Қобул ва Қандахор ҳукмронлиги берилди. Аскаррий Мирзога Мўлтон вилоятини, Ҳиндол Мирзога Мевар вилоятига қўшиб, Марвар ва Гужаротни ҳам инъом этди. Бу билан у отасидан қолган мамлакатни бус-бутун ҳолда саклаб қолмоқчи бўлди. Бу албатта, Бобурнинг унга ёзган мактубининг таъсири эди.

Бобур бу мактубидан кейин Комрон Мирзога ва энг яқин кишиси бўлган, Ҳиндистонни забот этишда у билан елкама-елка турган ва бу юрт иқлимини хуш кўрмай Қобулга қайтиб кетган Ҳожа Калонга ҳам шу мазмунда хатлар ёзди. Хатларда подшоҳнинг узоқни кўра биллиш фазилатлари билганиб турадикки, Бобур жуда ҳам доно инсон бўлганлигини кўриб хайрашаримиз ошарди, унга бўлган меҳр-муҳаббатимиз зиёдаланиб боради.

ФАРЗАНДИ АСКАРИЙ МАСЪУЛИЯТИНИ ОРТТИРИШ ВА ЯНА ТҲҲ ТАНАЛАРИ

Аскаррий Мирзо Бобурнинг иккинчи хотини Гулрух бегимдан тутилган Комрон Мирзодан кейинги кичик фарзанди эди. Ёдин-ғизда бўлса керак, подшоҳнинг Моҳим бегим ва Гулрух бегимларга бағишлаб ёзилган қуйидаги рубойиси ҳақида мулоҳаза юритиб ўтган эдик:

*Ҳижронда, сабо, етти фалакка оҳим,
Гар ул сари борсанг, бодуру, дилхоҳим.
Ким, арзи дуо ниёз ила қилгайсен,
Гар сўрса мен хастани Гулрух, Моҳим.*

Рубойда шоир тилга олаётган Тудрух бегим Аскарининг онаси бўлиб, у ҳам Бобур учун Моҳим бегим даражасида суоқли эди. Ундан туғилган фарзандлар ҳам подшоҳ учун жулда-жулда суоқли эди. Шунинг учун ҳам суоқликда Ҳумоюн даражасида бўлган Комронга Қобулни бошқариб туриш бериб қўйилганди. Бобурнинг кўнглида Аскарининг ҳам ўша даражага кўтариб қўйиш нияти бор эдики, (1529 йил) ёш Аскаринга раби-ул-аввал оғининг йигирма тўққизинчисида унинг хали ёш бўлишига қарамай илтифот кўрсатди ва масъулиятли ишларни зиммасига юксатини киришди. Бобур аввал Гангининг нариги юзидати барча султон ва амириларга Аскарини қоншида йиғилиб, Пураб томонга Гангри иноти билан отланиш тўғрисида фармон берди ва ундан сўнг Аскаринга подшоҳзода эканини билдириб, янада эл-улуста уқтириб қўйиш учун қимматбаҳо тошлар қалалган камар ханжар билан шохона сарпо кийдириб, байроқ, нотора, бир отхона от, ўнта фид, бир қарвон туя, бир қарвон хачир ва шохона асбоб-анжомлариниём килди. Унга Бобур томонидан девонда бош ўринда ўтириш ҳукми килинди. Мулласига, яъни унга илм берувчи ўқитувачиси ва икки тарбиячисига тутмалик чакмонлар, яна бир қатор наварларига тўққизтадан уч марта тўн инъом килирди. Бу билан подшоҳ хазратлари худди Ҳумоюн, Комрон, Ҳиндол сингари фарзанди Аскарининг халти ёш бўлишига қарамай давлат ишларига аралашшиш, давлат бошқарувини ёшлигидан пухта ўргатини боришига эл-улус олдиди йўл очиб берган эди.

Южорида таъкидлаганимиздек, Ҳиндистонга Қобулдан бегимини буйиб Бобур аёлларидан Моҳим бегим келди. Моҳим бегимдан сўнг бутун харам Қобулдан Ҳиндистонга кўчиб келди. Албатта, Бобур хоҳиши билан шундай килинди. Чунки Бобур бутун қариндош-уруғи, оила аъзолари билан бутунлай Ҳиндистонлик бўлишга қарор қилган эди. Лекин юртни сўраб туриш, йигирма йилдан ортиқ ҳукмронлик қилиб шу юрт, шу мамлакат туфайли дунёда яхшиликларга эришгани боис ҳам уни бошқариб туриш ва Қобул атрофидаги ҳудудларда ўз фарзандлари ҳукмронлик қилиб туришини тўла таъминлашни йўлга қўйиш

мақсадида бир қанча ишларни амалга ошириши керак эди. Шундан бири Агра билан Қобул алоқаларини доимийликка айлантириб қўйиш эди.

Бобур раби-ул-охир ойининг тўртинчи куни девон йиғилишини чақирди. Бу сафарти девон йиғилишида ёш Аскаринг бегимини бор катта амалдорлар каторида бош ўринда ўтирди. Подшоҳ йиғилишида Аградан Қобулга қадар масофани ўлчаб чиқиш қимда маълум масофаларга чордара, яъни қузагув пунктиларини қурдириш, шунингдек бу қузагув пункти (манзил)ларига ём отини боғлаб қўйиш, ёмчи (от алмаштирувчи) ва сайис (отга қаровчи сингил)ларга уллуфа (маош ва озиқ-овқатлар) харажатлар давлат томонидан белгиланиши тўғрисида қарор қабул қилинди. Қарорда бу ишга Чакмоқбек билан Шохий тамғачилар бош қотиб қилиб тайинланди. Шунингдек, ўлчовлари ҳам қатъий белгиланган бўлиди.

Белгиланган ўлчовларга асосан Аградан Қобулгача бўлган масофада хар тўққиз гуруҳда, яъни йигирма беш километру 200 метрда бағаллангани 9 метр (ўн икки қари) бўлган минора ва бу минора устига чордара – қузагув пункти қуришга келишиб олинди.

Ўлчаш учун бир қурух 44 минг кадам бўлгани боис узунлиги 44 кадам бўлган арқондан фойдаланиладиган бўлинди. Чакмоқбек ва Шохий тамғачи бошлик мутахассислар ишга киришдилар. Ўлчовчилар ўлчаш, минора қурувчилар қурилиш ишларини бошлаб юборишди.

Бундай қилишдан мақсад Агра билан Қобул ўртасидаги йўлда назоратни қучайтиришу бориб-кегувчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш эди. Подшоҳ учун бу ишни амалга ошириш мухим эди.

Орадан икки кун ўтди. Тўй қилишга тараддул бор эди. Шанба куни тўй қилинди. Тўй қимга қилинди? Қанақа тўй? Бу ҳақда “Вақоънома”да айтилмаган. Фақат “шанба куни тўй қилинди” дейилган, холос. Аммо тўй ҳақида ёзилганлардан шу нарсаямаълум бўладики, у жулда ҳам дабдабали бўлган. Тўйга чопарлар

жўналишиб, хатлар орқали Самарқанд, Андижон, Тошкент, Тошкентнинг Паркентидан, шунингдек Хушёр кишлоғидан, Қобул, Қандаҳор, Бадахшонлардан меҳмонлар тақлиф қилинди. Улар тайинланган одамлар орқали кутиб олинди.

Бобур: “Қизилбош, ўзбак ва хиндларнинг элчилари бу тўғда катнашдилар”, деб ёзди. Кейин бекларнинг бу элчиларни қараш, уларни меҳмон қилиш бўйича масъул этиб тайин қилинганини айтди. Уларга, яъни меҳмонларга шомиёна-нозин чодир қурилади. Қизилбошларга Юнус Алибек, ўзбакларга Абдуллоҳбек тайин этилади. Ўнг қўлга қизилбошлар, чап томонга ўзбаклар ўтказилади. Ўзи саккиз қиррали янги солинган айвоннинг шимол томонида икки ёнида султонлар, хонлар, улўғлар, амирлар даврасида ўтириди. Подшоҳ олдига гилямча солиниди. Гилямча устига алоҳида-алоҳида қилиб олтин, кумуш, мис пулларини тўкишади. Ёнига матолар, кийимликлар, олтин, кумуш акча солинган бадралар – халтачаларни ўзи ёзган нидек тўдالاб қўйишди.

Ошдан олдин совға тақдим этиш маросими бошланди. Шу билан бирга тўй бўлаётган саҳннинг рўпарасида меҳмонлар шарафига чор атрофи сув билан ўралган оролда маст тўнлар ва филларни уриштириши кўрсатилди. Шунинг давомидеда кўчкор уриштириш бўлиб ўтди. Кейин полвонлар кураши давом этди.

Катта ош тортилгандан кейин Хожа Абдушаҳид билан Хожа Калонга авраси туя жунидан қилинган матодан бўлган кундуз тўнлар муносиб сарполар кийдирилди. Мулла Фаррух ҳам, шохфиз бошчилигида келган меҳмонларга чакмонлар кийдирилди. Қўчимхоннинг элчиси ва Хасан Чалабийнинг элчиси ҳам, инак, бош кийим, туғмалик кундуз тўнлар ва шунга яраша сарполар берилди. Абусаид Султон, Меҳрибон хоним, унинг ўғли Пўлод Султоннинг элчиларига ва Шоҳ Хасаннинг элчиси ва туғмалик чакмонлар, инак тўнлар инъом этилди. Икки хожата ҳам, икки катта элчи Қўчимхоннинг наққари ва Хасан Чалабийнинг укасига кумуш тоши билан (эйтибор қилинг) олтин ва олтин

тоши билан кумуш тортилиб инъом қилинди. Олтин тоши (ўша шарафати ўлғов булар) беш юз мисколта тенг бўлиб, Қобул тоши билан бир сер келади, кумуш тоши эса икки юз эллик мисколта тенг келиб, Қобулнинг ярим серига тенг келади. Бир мисколта 4,6 граммага тенг оғирлик ўлғови. Энди подшоҳ хазинасининг совға сифатида бераётган олтин ва кумушларининг қиммати бир ўйлаб кўринг.

Мухтарам ўқувчи! Бизнинг бу совғаларни батафсил ёзишдан мисқадимиз Бобурнинг бобоси Темурбек хазратлари сингари силоватпеша ҳукмдор бўлганлигини айтишдир. У қўлга қиритган мол-дунёларини ўзимда турсин демади. Аввал қариндош-уруғлари, сўнг атрофидати одамлари ва шунинг қаторида барча бева-бечораларга улашди. Имкони борича мол-дунёдан, бу бой-ликлардан одамларга наф етишини ўйлади.

Бир ўринда бу тўй маросимида ўзига ҳам совғалар берилганини шундай ёзиб ўтади: “... мен билан Андижондан келиб, жойсиз, итгансиз юрганларга, Сўҳ ва Хушёрдан келганларга ҳам чакмонлар ҳам инак сарполар, олтин, кумуш, кийимлик ва бошқа нарсалардан инъомлар бўлди”.

Бобур Хиндистондек юртни қўлга қиритиб, унинг ҳукмдорига айланган бўлсада ўзини жойсиз, ватансиз деб ҳис этган. Андижонда бўлганларидан ўқинган. Юрт соғинчи, диёр мухаббати ҳаминша унинг юрагини ўртаган. Ватанга бўлган иштиёқ, Андижонни сезиш туйғулари Бобурнинг қалбида то ҳаётининг сўнгги дақиқаларигача сақланганлигини юқоридаги сатрлардан билиб оласак бўлади.

Хўп, Бобур подшоҳ Андижонни бунчалар яхши кўришининг бойси нимада? Негат у ҳар икки гапида бу юрт ҳақида соғинч билан сўзлади? Ўйлаб қарасак, Бобур болалик таассуротларида Андижон ўчмас из қолдирган эди. Ўн икки ёшида отаси Умаршайх Мирзо вафот этди. У тахтта ўтиришга мажбур эди. Отасининг рақибларидан бири Султон Аҳмад Мирзо Самарқанддан лашкар тортиб Андижон томонга бостириб кела бошлади. Улар Қувата этиб келганларида кўп ёғингарчиликлар бўлди. Сияҳоб

дарёсидан ўтаётганда от ва туялар ботқоққа ботиб ўла бошладилар. Иккинчиси шуки, тарихчи Хондамирнинг ёзишича, самаркандликлар лашкаргоҳида от вабоси – ўлат таркайди. Учинчиси, Андижон халқининг катта-ю кичиги Умаршайх Мирзони сенар эди. Унга нисбатан ихлоси баланд бўлиб, унинг юртига келибган ёв билан жанг қилишга хозирлик кўра бошлайди. Шу ҳоллар боис Султон Аҳмад Мирзо ёш Заҳриддин Муҳаммад Бобур билан сулҳ тузиб, ортига қайтишга мажбур бўлган эди. Отини севган халқни ва юртни Бобур подшоҳнинг бу қадар севиши иншудан эди.

Тўйда ош тортиб, тақдирлашлар ўтиб бўлгач, Ҳиндистон боғизарлари (ўйинчи ва масҳарабозлар) келиб ўйин кўрсатишга киришдилар. Улар Ҳиндистон лўлилари бўлиб, уларнинг ўйинлари Андижондаги лўлиларнинг ўйинларидан фарқ қилар эди. Бобур юкорида ўтирган ҳолда бу ўйинларни кузатар, бу ўйинларнинг фарқларни таҳлил қиларкан, халқаларнинг айланишлари, тоғу юриш усуллари, “пойи Чубин” (ёғочёёк) қилиб юришда Ҳиндистон лўлилари анча чаккон ва ўзига хослигини кўриб туриб, улар томондагилардан пешақдам эканлигини билди. Айниқса, бир-бирларининг устига чиқиб кўрсатган ўйинлари умуман бошқача эди. У томондагиларга қараганда буларники анча мураккаб эди. Лўлиларнинг ўйинларидан кейин раққосалар келиб раққотушдилар, куй, кўшиқлар янгради.

Шом намозигача олтин, қумуш ва мис тангаларидан сочқилар сочилди. Буларнинг бари подшоҳнинг амри билан амалга оширилди. Шом ва ҳуфтон намозлари оралиғида подшоҳ беш-олтти яқин кишиларини олиб “Ҳишт беҳишт” деган хилватхонасида то тонгга қадар суҳбатни давом эттирди.

БОБУРНИНГ ТҶИДАН КЕЙИНГИ ИШЛАРИ, КЕМАЛАРГА НОМ БЕРИШИ ВА ПОДШОХНИНГ КЕМАДАЛИК ПАЙТИДА СОДИР БЎЛГАН ТҶИГИ ВОҚЕАЛАР

Тўй Бобур кутигандан зиёда ўтди. Белгиланган яқин кишилари тўйда яхши хизмат қилдилар. Узоқ-яқиндан келган меҳмонларнинг барчаси мартабасига яраша сийланди. Уларнинг келишидан тортиб, кетишигача бўлган ҳамма амаллар бу ўрнида бажарилди. Берилган совға сийловлар ҳали бу атрофда ҳеч қайси тўйда бунчалик бўлмаган эди. Тангрининг инояти билан кўлга киритган мол-мулкларнинг яхшилик – тўйда сарф қилинишидан подшоҳнинг кўнгли қониқиб қолган эди. Бу билан мамнунлик топиб Яратганга мингданминг шукроналар айтди.

Орадан тўрт-беш кун ўтиб, Бобур ҳузурига Аскаррий келди. Унда у отаси берган байроқ ва ногорага эга эди. Истом йўлда жанг қилишга рағбатланган бу неъматлар эгаси бўлган Аскаррий отасининг кўрсатмасига асосан Шарққа қараб отганини керак эди. Шунинг учун ҳам у ота ҳузурига ижозат олиш учун келди. Бу вақтда подшоҳ ҳаммомда эди. Юкорида айтилганидек, Ҳиндистоннинг чағи-тўзонларидан, иссиқ иқлимидан Бобур фақат ҳаммомда ўтириш орқали ўзи айтганидек паноҳ топади. У ҳаммомда Аскаррий юришига дуо берди. Ўғил кўшинни ортидан эргаштириб Шарққа қараб кетди.

Сешанба кунни Бобур ўз бўйруғига биноан қурилиш бўлаётган манзилларни кўргани оғланди. Шу кунни тошқудуқни бориб кўрди. Йиғирма олтига тоштарнов, тошустун, қизил қолдан қилинган ариқлар тайёр ҳолига келибди. Ўша вақтда қудуқдан сув тортиш бошланди. Қудуқ сувига қандайдир бадбўй хид бор эди. Бобур сувни кафтида тутиб туриб дарҳол сездим ва ўн беш кеча-кундуз то сув хиди йўқ бўлгунча чархна тўхатмай ишлатишни буюрди. Шу билан бирга шу ерда ишлаган сантарош ва дуракторларга совғалар инъом қилди.

Юкорида ёзганимиздек, Ҳиндистонда дарёлар кўп. Шу билан бирга дарёлардан ўтиш ёки бошқа манзилларга бориш кемадар орқали ҳам амалга оширилади. Бобур ҳам тоҳ отда, тоҳ кемада юришни ўзига аллақачон одат қилиб улгурган эди. У Сўн, Гўйи, Кармунас, Жўншур каби ва албатта Ганг дарёларидан кемада юрганлигини ўз асари “Бобурнома”да бағавсил баён қилиб ўтган жойлари бор. Бу дарёларнинг ўзига хос жиҳатларини алоҳида ёзиб ўтган. Масалан, Кармунас ҳақида шундай дейди: “Ўрду Кармунас дарёсининг қирғоғига тушган эди. Ҳиндистонликлар ушбу Кармунас дарёсининг сувидан кўп сакланарканлар, Парҳезкор хиндулар бу дарёдан ўтмай, кемада унинг этагидан Гандан сузиб ўтадилар. Уларнинг эътиқодларича, бу дарё суви кишига тегса, унинг барча ибодатлари зое кетармиш. Дарёнинг бундай номланиш сабабини ҳам шунга боғлаб тушунирдилар. Кемада Кармунас дарёси бўйлаб юкорига сузиб, яна ортга қайтдик ва Гангнинг шимолий томонига кечиб ўтиб, кемаларни дарё қирғоғига кўйдик”.

Подшоҳ Аграда Раана Сангага қарши урушдан олдин кема қурдиртирган эди. У кема янча катта эди. Синаш учун тайёрланаётган пайтда Бобурга султонлардан Оройишхон бир кема ясадиб тортиқ қилди. Подшоҳ унга бир оз ўзгартариш киритиб, кемага тахтасула ўрнаттиради. Номини “Осойиш” деб аташлар, дея уқтиради. Султон Жалолиддин тақдим этган кемага эса “Тунжойиш” деб ном беради. Ўзи усталарга яна бир кичикроқ кема ясаптиради. Хужрали бу кемага “Фармойиш” деб ном беради.

Ҳарам, яъни аёллар хонадони Қобулдан Аграга Моҳим бетим келганидан кейин, ундан сўнг тўла кўчиб келди. Бобур ҳарам ахлига яшашлари учун тўла шароит яратиб берди. Улар учун қулай шароитларга эга уйлар қурдирди. Аёллар, фарзандлар, ёши улуг барча қариндош-уруғлар, подшоҳга яқин жигар-бағирларнинг ҳаммаси янги маконда — Ҳиндистонда хотиржам яшай бошлашди.

Албатта инсон ҳаминша хотиржам яшай олмайди. У шоду хуррамликлар ичида бўлмасин, барибир уни қандайдир ғам-ташвиш, изтиробларга солиши бор нарса.

Дилдор бетим подшоҳнинг учинчи хотини Қобулдалигидан навбатдаги ўғил фарзанд — Ашвор Мирзони кўрган эди. Тўрт ёшли шахзода Ҳиндистонга келгач қорин оғриги касаллигига чалинди. Табиблар қанча муолажа қилмасин у тузалмайди. У шу касалликдан вафот этади. Бу подшоҳ учун ҳам, Дилдор бетим учун ҳам отир мусибат эди. Бобур қайтуга ботган Дилдор бетим кўнглини кўтариш, ўзи ҳам бир оз дам олиш мақсадида дарё бўйлаб Душтурга сайр уюштиради. Бунинг учун аввал кемаларни жуда ҳам ҳашаматли қилиб безаттиради. Аёллар ўтирадиган хос хоналар чодирга айлантирилади. Чодирлар ичига атлас, баҳмал тўшаклар солиниб, ёнбоштаб олиш учун парёстиклар қўйилади. Кемаларга ўрнатилган алвон ранг сиканлар подшоҳлик тимсолини ифода қилаётган. Ҳарир пардалар қалбларга завқ-шавқ бағишлар, махсус хонанда ва созандалар тушган кемалардан янграётган кўшиқлар дарё узра янграганда борлиқ худди эрталабда тасвирланган Эрам ботининг ўзига айландикдек тасаввур ҳосил қиларди. Бобур кемалардан фақатгина жанговар ҳолатларда эмас, худди мана шу ҳолатда сайру-саёҳатларда ҳам яхши фойдаланарди. Ўшанда подшоҳнинг ўзи ҳам, ҳарамдаги аёллару фарзанд доттида қайтуга ботган Дилдор бетим анчайин дам олгандек бўлган эди. Атрофга таралаётган ашула оҳанги, сув юзидан бир маромда сузиш, мўътадил ҳаво ҳамманинг қайфиятини кўтариш билан бир каторда Дилдор бетим ва подшоҳ ҳазратлари дилига таскин бергандек эди.

Давлат ишларининг тўлиб-тоғиш ётиши, атрофдаги ҳар турли ҳуқмдорлар билан музокаралар олиб бориш, мамлакатнинг шимол, шарқ, ғарб, жануб тарафларида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга ҳар дақиқа кўз-қулоқ бўлиб туриш ва шунга ўхшаш юмушлардан вақт орттириб, Бобур ахли аёлларининг кўнглини овлаш учун ҳам фурсат топарди.

Бир гал шундай қарор қилинди. Гангнинг шимол қисмида турган кўшинни тўрт қисмга бўлдириди. Бир қисмини Аскарин бошлик Халдий кечигига юборди. Иккинчи қисмини Султон Жапонидин, яна бир қисмда ўзбек султонлари, тўртинчи қисмни Мусо Султон ва Султон Жўнайидлар бошчилигида жами йигирми минг киши ҳали таслим бўлмаган ёв томонга қараб отландиришган эди. Подшоҳ эса ўз гуруҳи билан кемага тушиб Гангдан кечиб ўтади. Сўнг жанг майдони яқинига бориб, Устод Алиқулнинг фарангий қуроллари ва зарбзан отишларини назорат қилади. Қузатувда Устод Алиқулнинг фарангий тоши иккита кемани яқсон қилади. Кемалар сувага чўкиб кетади. Мустафо ҳам иккита душман кемасини сувага чўқиряшга жуваффақ бўлади. Бу орада кеч қиради. Бобур бир неча чаккон йигитлар бошлик, Мулло Фуломни назоратчиликка тайинлаб, ўз кемасига қайтиб тушни ўша ерда ўтказди.

Кечаси ғалати воқеа содир бўлади. Кечанинг учинчи қисмида тўполон бошланиб кетади. Подшоҳ “Осойиш” кемасида ётган эди. “Осойиш” “Фармойиш” кемаси ёнида эди. Хар бир кемани соқчилар бўлиб, “Фармойиш” кемасидаги тунг қоровул “Осойиш” – Бобур ётган кемага ён томондан қимдир осилиб чиқаётганини сезиб қолади. Дарҳол шовқин кўтариб, ур-ур деб қичқиради ва ўзини ўша тирмашиб чиқаётган қимса устига ташлайди. Икковлон сувага шаллолаб тушиб кетишади. Сувадан шўнғиб чиқаётганда ҳалиги шарпа қоровулнинг бошига қилич билан солади. Қоровул бир оз жароҳатланади, аммо омон қолади. Шарпа эса қочади. Бошқа соқчилар уни ушлашга ва қочиб ташлашга муваффақ бўладилар. Аниқланишича, у душманининг сув орқали сузиб келган айтоқчиси экан. Шовқин-сурон шундан содир бўлганди. Бундан аввалги ўтган ҳафтада ҳам шунанга воқеа бўлиб ўтганди. Ўшанда ҳам тунда қилич кўтариб кемага яқинлашган хиндистонликлардан бир-иккитаси кўлга туширилиб, нариги дунёга соқчилар боис жўнатиб юборилганди. Бу тун ҳам худди шундай бўлди. Тангри таоло подшоҳ ҳазратларини туни бағоладан ўзи асрамоқда эди.

Эртаси куни эрталаб Бобур “Тунжойиш” кемасига тушиб, тоштар қуроллар жойлашган ерга борди. Мақсади, кема жангидиши бераётган бу қуролларни бир бошидан кўриб чиқиш ва уларни жангга доимо шай туришини назорат қилиш эди. Негаки, бантоллар билан бўлалган жанг ҳали ниҳоятда етмаган эди. Душман ҳали тўталишича даф қилинмаганди. Аскарин ҳам қатнашаётган ва тажриба йиғалган бу жангда подшоҳнинг сара саркардалари, амир ҳамда беқлари шунингдек, бевосита ўзи ҳам қатнашмоқда эди. Ҳали Ҳиндистон учун жанг давом этади.

ХИНДИНИНГ ЎЖАР ИҚЛИМИ, БИБАН ВА ШАЙХ БОЗИДЛАРНИ ДАФ ҚИЛИШ ХАРАКАТЛАРИ, ХИНДИСТОНДА ЕТИШТИРИЛГАН ҚОВУН ВА УЗУМЛАР

Бобурнинг ҳаёти ҳали хотиржамликда кечмас эди. Атрофда ҳали қучеиз бўлсада душманлар бор эди. Албатта, уларни даф қилиш, тинчликни сақлаш, ўзини ва барча яқинлари, қариндош-уруғини, давлат ҳодимлари ҳаёти хотиржамликда бўлишини таъминлаш унинг тўлақонли зиммасида эди. Шунинг учун ҳам доим кўшинни ҳаракатда сақлашга интилар, ҳар бир кун хушёрликда, атрофга мунтазам кўз-қулоқ бўлиб туришда ўтарди. Аммо у ўз кўлига киритган худудларнинг ободончилигини амалга ошириш борасида бир он бўлсада тинч турмас, шу билан бирга ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб қолган ижодни ҳам унутмас эди.

Бихар, Бангола тарафлардан энди хотиржамлик бўлган кунлар эди. Кўшин Сару дарёси қирғоғида эди. Қундаби яқинида жойлашган пайт эди. Бибан ва Бовзидининг (ҳали улар таслим қилинмаган эди) Сару билан Гангдан ўтиб Лакнавага қараб бораётганликлари ҳақида кетма-кет хабарлар кела бошлаганди.

Рўза ойи эди. Оғиз очиб, шомни ўқиб, хуфтон, таровех намозлари ўқилаётган фурушатлар эди. Атрофда бирдан шамол кўтарилди. Ҳалигина ёришиб турган осмонни тезда қора бўлут қоплай

бошлади. Шамол тўфонтга айланганди. Чунки самони папакани бўлутлари (Хиндистонда ёмғир мавсумидати бўлутлар) қолдиб улгурган эди. Қаттиқ шамол натижасида йиқилмаган чодир қолмайди. Бобур хазратлари ҳам энди намоздан қайтиб чодир ичиди эди. Шамни ёқиб, бошлаб кўйган китобини ёзишга хозиргина қиришувди. У қогоз ва кўлёмаларини йиғиштиришга ҳам улгурмади қолди. Шамол зарбидан чодир эшиги олдидаги парда подшоҳ бошита келиб тушди. Чодир тепасидати китиз эса бўлак-бўлак бўлиб кетди. Тангри сакладики яхши ҳеч қандай зиён етмади. Шарос қуяётган ёмғирдан ёзилган ва ҳали ёзилмаган қогозлар жикки хўл бўлди. Шамолда ҳар томонга учириб ташланган қогозларнинг хизматдагилар қийинчилик билан йиғиштиришиб, Бобур кўлинта олиб келиб беришди. Йиғиштирилган кўлёмалар тезда жушполчага ўради. Кейин тўшаклар қатига кўйилиб устига тилламларни ёпишди. Бўрон анча мулдатдан сўнг тинди. Тезда йиғма чодир тикдилар. Ичига тиллам, тўшаклар солиниб, шам ёқилди. Ўт ёқилиб, хўл бўлган саҳифаларни қуришга киришдилар. Бобур ҳам бу ишда тонгача иштирок этди. Шу кеча уйку бўлмади. Ҳиндининг ўжар иккиими одамларнинг оромини бўзган эди.

Орадан бир неча кунлар ўтди. Ўзларича тимиридаб бош кўтариб қолган душман Шайх Бозид билан Бибанни бир ёқтик қилишга жўнатилган бир неча саркардалар бошлик кўшин қандай натижаларга эришгандиги тўғрисида ҳали подшоҳга хабарлар келмаган эди. Бобур хабар келишини кутар, бўш вақтларида сайр қилар, атрофларни айланиб томоша қилиб бўлгач, чодирга қирар, ижодий ишини давом эттирарди. Ниҳоят Бокимбекдан навқар келди. У Бозид билан Бибанга етказилган зарарлар ҳақида, илпор қисмининг бораётганидан хабар топган Бозид билан Бибан лашкарини ортидан эрташтириб Махўба вилоятидан қочанлиқларини айтarkan, вазият ҳақида аниқ маълумот берди.

Бу маълумотлардан Бобур бироз хотиржам тортиди. Турган жойи Фатхпурдан жўнаб ўн олти курух йўл юриб, яъни қирк километрдан зиёд масофани босиб ўтиб, Аградаги “Ҳипт беҳишт” боғига қайтди.

Эртаси кунни Бобур хузурига Муҳаммад баҳши ва яна баъзи кишилар келиб илтифот кўрсатишди. Ўз навбатида подшоҳ уларни ҳам сийлаган бўлди.

Ўша пайтларда ҳам одамлар хозиргидек тинч қоринмас эдилар. Бир-бирининг устидан иғво тарқатиш, эл-қорт ичида оёру топган кишиларни қамситиш, уларни кўпчиликка ёмон кўрсатиш, шу йўллар билан ўзларининг ёвуз ниятларини амалга оширишга интилар эдики, ҳатто Бобурдек подшоҳ ҳам улкан бир лашкарни шакллантириб, қатта мамлакат бўлган Ҳиндини ўзига бўйсундириб, уни бошқаришга киришган бўлсада, ўшандай иғвогар, фасодчилар фитналаридан четда қолмаётган эди. У ҳақда ёмон гап тарқатувчилар тулкилардек думларини қисшиб, подшоҳни ёмонотлиг қилиш нияти билан ён атрофда изғиб юришарди.

Ава шундайлардан бири Шайх Шариф Қорабоғий Абдулазиз эди. У ўта иғвогар эди. Қобулдан келган кишилар, соф кўнгли одамлар у ҳақда подшоҳга нисбатан кўзгаган фитналарини айтишганда, Бобур унинг қимлигини яна билиб олди. Илгари подшоҳ бир неча ишлар топириганда у бажармаган эди. Энди эса уни золим, ноҳақ ишлар қилипти, мол-мулкларимизни тортиб олган, уларни қайтарсин дея даъво хатлари ёздириб, остига та Лахўр имомларидан бир нечасининг номларини ёзиб, уларга дўқ-пўписа билан кўл қўйдириб, ёлгон бу аризаларнинг нусхаларини шахарларга тарқатиб, жанжал чиқариш мақсадида эканлиги Бобурга маълум бўлди. Подшоҳ оғир босиқлик билан иш қўришга киришди.

Яқшанба кунни Бобур ўз хузурига Қамбар Али арғунни чақирди. У тавзим ила подшоҳ хузурида хозир бўлди.

— Сизга топириқ шук, — деди подшоҳ. Лахўр имомларини қодимлари билан Абдулазиз бошчилигида хузурига келтирасиз.

Шунга ўз одамларининг билан ишга киришинг. Бобур мақсадини баён қилиб ўтирмади. Қамбар Али хузуридан чиқиб бораркан, “фақат тезроқ” деб кўйди. Қамбар Али Арғун бош эгиб тавзим қилган бўлди.

Подшоҳ мана шундай ғитналарни бартараф этиш ўйида юрган ҳудди шу кунларда ўзи тайин этган ҳукмдорлардан бири Раҳимдод душманлик ишларини кўзгаётгани ҳақидаги хабарлар ҳам унга етиб кела бошлаган эди. У Раҳимдодга насиҳатомуз мактуб ёзди. Ёзган мактубини маслаҳатчиси халифанинг навкарлари Шохмуҳаммад муҳрдор орқали унга жўнатди. Шох Муҳаммад бориб бир неча кундан кейин қайтди. Келишда у Раҳимдоднинг ўғлини ўзи билан бирга олиб келди. Ўғли подшоҳ хузурига отаси учун кечирим сўраб келган бўлсада, Раҳимдоднинг бош этиб келиш нияти йўқ эди. Кўркув унга йўл бермаётган эди. Бобур унинг кўркувини таркаттиш ниятида энди Гвалийарга энг ишончли кишилардан бири Нурбекни жўнатди. Нурбек қайтиб келиб, Раҳимдод гуноҳини кечирешини сўраб ялиниб ёлворганини айтди, “мени ўғлини олиб қочиб учун юборди”, деб айтди. Бобурнинг жаҳли чикади: Гвалийарга ўзи отланмоқчи бўлади. Халифа подшоҳга: “яна бир хат ёзиб юборайлик, шодки инсофта келса”, дейди. Подшоҳ “ёзиб жўнатинг” дейди. Халифа бу ишга Шихобиддин Хусравни жалб этади ва уни хат билан Раҳимдод хузурига жўнатади.

Бир неча кундан кейин Шихобиддин Хусрав Раҳимдоднинг якин одами Шайх Муҳаммад Ғавс билан бирга Гвалийардан келди. Улар подшоҳдан Раҳимдодни авф этишларини сўрашарини инобатга олиб Раҳимдоднинг гуноҳларини кечирган бўлганди ва қутни бошқаришдаги масъулиятни уларга юклайди. Шу билан бирга бу ерни назорат қилиб туришни Шайх Туран билан Нурбекка тошириб, уларни Гвалийарга Шайх Муҳаммад Ғавс билан бирга жўнатади.

Мана шундай ишлар кўп бўлишга қарамай подшоҳ Ҳиндистонда амалга ошираётган ишларини назардан четда қолдирмади. Уларни доим текшириб турди.

Шундай ишлардан бири шу эдики, бир пайт бағлиқлик бир деҳқонни хузурига чорлаб қовун экиб кўришини тайинлаган эди.

Савдогарлар орқали олиб келинган қовун уруғини унга ўзи берганди. Ўша деҳқон етиштирган қовундан бир нечасини тортиқ қилиб подшоҳга олиб келади. Бобур чиройли етиштирилган қовунларни кўриб хурсанд бўлади. У бундан икки йил аввал она юртдан келирилган қовундан бир тилик тотиб туриб деҳқонга ёр йиғлаб қоборганини эслади. Қовунни ушлаб туриб деҳқонга бош-оёқ сарпо қийдиришни ва бир товоқ олтин танга ҳада қилишларини буюрди. “Ҳишт беҳишт” ботида етиштирилган узум ва қовунлар Ҳиндистонда ҳам қовун, узум етиштириш мумкинлигининг исботи эди. Бобур бундан беҳад хурсанд эди. Бу наъмаглар унинг она дёрига бўлган соғинчининг рамзи сифатида етиштирилган эди.

СЎНГИ ЖАНГЛАР, ЧАНДЕРИЙНИНГ ТЎЛА КЎЛГА КИРИТИЛИШИ, АЖАЛ РААНА САНГААНИ ЖАҲАННАМГА ЮБОРГАНИ ҲАҚИДА

“Бобурнома”да бир минг беш юз йилгирма тўққизинчи (ҳижрий тўққиз юз ўттиз олтинчи) йил воқеалари баёнида шу нарсамалум бўладики, Бобур ғарбдан шарқкача катта ҳудудни кўлга киритган, мамлакат четрағаларини мустаҳкамлашга ҳаракатни бошлаган бўлсада, хали ҳаётида хотиржамлик қарор топмаган эди. Энг қучли душманлар хали ҳамон атрофда мавжуд эди. Улар икки дарё оралиғидан келган йўлбарсни ўзлари талон-торож қилиб яшаётган манзилдан батамом қувиб чиқариш ниятидан хали кечмаган эдилар.

Базъи бир китобларда муаллифлар Бобур подшоҳ Раана Сангаани енгди, Чандерийни кўлга осонтгина киритгандай қилиб ёзадилар. Иброҳим Лўдийдан сўнг Бобур Раана Сангаани енгиб, Чандерийни эгаллаб, унга Мединий Равни ҳоким этиб қўйган бўлсада, хали Раана Сангаа тирик эди. Мединий Рав пинҳона у билан тил бириктириб, Бобурга хужум қилиш ниятида эди.

Бобурга Чандерий ҳокими Мединий Рав ва Раана Сангаа янги лашкар йиғатгани ҳақидаги хабар келади. Подшоҳ тезда хушёр тортиб, жангга ҳозирлик кўришга қарорлади. Одатдагидек илвал кичик-даханаки жанглар бошланади, кейин ҳақиқий уруш бошланади. Подшоҳнинг жбба (совут) кийиб, отларга кечим солиб, тўла қуролланиб жангга отланиши бу энди катта ва қаттиқ жангдан хабар эди.

“Ҳиндистон одади бўйича юз мингги бир лак ва юз лакки қарўр деб айтадилар”, деб ёзди у кейинчалик, ўша дастлабки жангда мағлуб бўлган Раана Сангаанинг навбатдаги жанг олди-дан қудрати қандай эканлигини билдириш учун. “Унинг жангчилари ва лашкари икки мингта, ғилойти ўн қарўрга етган эдики, унга бир лак отлик жойлашиб яшаши мумкин эди. Бундан ташқари у аввалги урушда қилмаган, яъни бошқаларни ўзига қўшмагани бўлса, энди бошқаларни ҳам ўзига қўшган эди. “Унинг лашкари тафсилоти мана бундай”, дея Раана Сангаага қўшишдан қочиб қаримиси ҳисоботини келтириб ўтати, Раай Синг ва Сарангпур ҳукумати эгаси Салоҳиддинда ўттиз минг отликка етган эр ва суз бор эди. Равал Удай Синг Батарий ўн икки минг отликка эга эди. Меват ҳокимлиги қўлида бўлган Ҳасанхон Меватий қўлида Кейийининг олти минг, Жармаи Парам Дев ва Меват ҳокимининг тўрт минг, Биро Синг Дев Чавҳанинг тўрт минг отликка етган эр, суви бор эди. Султон Искандарнинг ўғли Махмудхоннинг тўрчи ғилойти бўлмаса ҳам сардорликни ҳавас қилиб ўн икки минг отликни саклар эди”.

Булари санаб келтиришдан мақсад душманинг қучи ўшиш-да қандай эканлигини айтиб ўтиш эди. Бобур ана шундай қаттиқ кўшинга қарши ўз имкониятини ишга солиши ва шунга муносиб тарзда жангга ҳозирланиши зарур эди. У шундай қилди ҳам. Атрофдаги ўзига қарашли барча ҳукмдорлар қарамотида бўлган ҳамма лашкарни ёвга қарши йўналтиришга қарорлади. Ҳатто подшоҳлик девоиндаги ходимларга ҳамма-ҳаммаси қўлига қурол олиб жанг майдонига отландилар. Бундан ташқари, олов отатиш

ган қуроллар, тошотар қуроллар, милтиқли қисм, қамончилар гуруҳлари, найзабозлар, тошотар замбаракли қисмлар, тўпанама усулига мослаштирилган жанговар араваларни жой-жойига жойлаштириш, уларга ўз вақтида бўйрук бериб туриш Бобурнинг зиммасидаги вазифа эди. У жангга ғалаба қозониш тартиб саклашга, вазиятни ҳисобга олиб туриб ҳаракат қилишга боғлиқ эканлигини яхши тушунарди. Бу уруш ҳам Раана Сангаанинг саксон минглик армиясига қарши олиб боришдан, кирк мингги қариб талланган ҳов ўша урушдагидек уруш бўлишини аниглаб етган эдики, ўзининг яна бу урушда ҳам ғалаба қозонишини билиб турарди.

Бобур ҳақида ёзган қалам соҳиблари негадир мана шу уруш ҳақида кам ёзишган. Деярли ёзилмаган десак ҳам бўлаверарди. Негатундай, бунинг сабабиди тушуниб етмадик. Биз эса уни ба-тафсил ёзиб, Бобур ҳаётида у ҳам муҳим ҳодиса бўлиб қолганини таъкидламоқчимиз. Чунки умри ниҳоятсига етган бўлсада, (албатта, ўзи ҳали буни сезмайдди, яна қанча яшаши унга маълум эмас. Чунки у ҳали соғлом, дейиш мумкинки йилит ёшидагидек қувватга эга. Қирқнинг тепасидаги кишида йилитлик қувватлари ҳали сакланган бўлади. Элик ёшдан тепада бўлибса бошқа масала) ғайрат-шижовати, қуч-қуввати, қолаверса идроки тажриба орттира-орттира тулишган эди.

“Душманинг келишини сезиб”, деб ёзди Бобур кейинчалик (қаранг, “сезиб” деган сўз. Демак, подшоҳнинг нафақат идроки, ҳаттоки сезилари ҳам ишлаган ўша пайтларда) қатъий қарор қабул қилиб ўз лашкарини сафлашга қарорлади. Марказга, яъни ўзи бошлиқ бўлган асосий қисм, ҳос отлик аскарларни қўйди. Марказнинг ўнг қанотида Чин Темур Султон бошлиқ ва бошқа бир қанча амирлар бошчилигидаги лашкарлар қўйилди. Чап қанотда султон Баҳовуддин Бахлул Лўдийнинг ўғли Аллоуддин, Шайх Зайн Ҳавофий шунга ўхшаш подшоҳнинг ҳос қишлари сафланди. Ўнг қанотга ўзи раҳбарлик қиладиган бўлди. Ҳиндистон амирларидан Диловархон, Малиқлод, Шайх Туран қаби кишилари ҳам ушлаб турди. Шунингдек, мўғул баҳадир-

Орадан бир неча кун ўтди. Бобурнинг хабарчилари яна Хиндга-тути билан бартараф қилинмаган Мединий Рав ва Раана Сангалар лашкар йиғатгани тўғрисида маълумотлар келтиришди. Бу хабар етиб келиши биланок подшоҳ минг йигитни Чин Темур Султон ихтиёрига бериб, уни Қаланий худудидан Чандерий томонга юборди. Максад хали душманлари кўлида бўлган Чиндерийни забт этиш, шу билан улар юрагига гулгула солиш эди. Чандерий забт этилгач, подшоҳ уни бошқаришни Султон Носриддин набираси Аҳмадшоҳга топшириб, инъом қилиб юборди. Катта кўшинга кўл остида Хиндистоннинг ғарбий худудидан шарқигача бўлган жойларни ушлаб турган Бобур билан олишнинг хумори босилмаган Раана Сангаа яна кўшинини тартибга келтириб Ирижга келиб, уни камал қилмоқчи бўлади. Бобур унга қарши яна ўзи ҳам бормоқчи бўлиб турганди. Раана Сангаа тушита ўша кеча улуглардан бири қиради ва “бу қорипнинг хосини сиз” деб уни кўрқитади. У уйқусидан сесканиб уйғониб кетди. Тўшини мулозимларига айтиб беради. Бир неча соат ичида унга иситма қиради. Ҳарорати ошгандан ошиб боради. Ўша иситмада лашкарга ортита қайтишни буюради. Йўлда ўзи вафот этади. Ажал уни жаҳаннамга (Бобур подшоҳ айтмоқчи) олиб кетган эди.

Раана Сангаа ўлими ҳақидати хабар Бобур кўшини билан Бурхонпур дарёсидан ўтаётган пайтда келган эди. Бу пайтда Марриф, Бибан ва Бовзидлар куч билан Шамсобоод қалъасини эгаллаган эди. Подшоҳ кўшинни ўша томонга бурган ҳам эдики, улар қочипша тушиб қолганди.

ХУМОЮН МИРЗОНИНГ ХАСТАЛАНИШИ, БОБУР ПОДШОХНИНГ ВАФОТИ

Бир минг беш юз йипирма тўққизинчи йил Бобур ҳаётида инчаин муваффақиятлар йили бўлди десак хато қилмаган бўлмиз. Атроф вилоятларнинг бир нечаси подшоҳ химоёсига ўтди. Энг хавфли рақиб бўлган Мединий Рав, Раана Сангалар тор-мор

қилинди. Бибан ва Бовзидлар ўзини ўнглаб ололмайдиган даражага тушиб, анча узок масофаларга улоқтириб ташланди. Жумладан, Бобур Меват хоқимлиги жойлашган Аларни осонлик билан кўлга қиритиб, бу вилоятни ҳам ўз мамлакатлари қаторига қўшиб олиш билан бирга қаттагина хизинани ҳам кўлга қиритди. Бу билан подшоҳ хумронлик қилаётган ўлкаларда ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий барқарорлик ҳукм сура бошлади.

Бобур Аларни олгач, пойтахтга қараб йўл олади. Подшоҳ учун бу вақтда пойтахт Агра эди. Аграги дорул хилофа деб ҳам айтадилар. Чунки Моҳим бегим бошлик ҳарам аҳли аёллар, болалар ҳам шу ерда эди.

Шу кунларда Бобур учун яхши хушхабарлар келаётган эди. Бу хушхабарни Муҳаммад Ҳумоюннинг элчилари келтиришган эди. Ҳумоюн қирқ-элик минг аскар йиниб Султон Вайхонни ўзига йўлдош қилиб, Самарқандга бориш ниятини отасига ёзган мактубида баён қилган эди. Бобур мактубни ўқиб жуда хурсанд бўлиб кетди. Чунки Самарқанд кўлга қиртилса подшоҳ Хиндистондаги ишларини йўлга солиб қўйиб, хайрихоҳ ва муносиб кишиларни шу ер ҳукмронлигига тайинлаб қўйиб, ота мерос ўлкасига бориш ниятида эди. Бу ишпийк ҳамон унинг қалбини тарқатмаган эди.

Подшоҳ суюкли ўғли Ҳумоюнга жавоб хатини ёзар экан, унда жумладан шундай деди: “Тангри Таолодан умидвормизки, ҳадемай Хиндистондаги ишларимиз якунига боради. Яхши одамларимизни бу ерда тайин этиб қўйиб, ўзимизга ота мерос ўлкаларимизга борамиз. Бу қутлуғ қорипда бутун халқимиз, жоним ўғлим, аябатга сизга йўлдош бўлиб, ихлос кўрсатадилар. Биз эса сизни бу борада насиб этсун қўллаб-қувватлаймиз. Аллоҳ ҳаминша ҳамроҳингиз бўлсин!”

Бобур бу сатрларни ёзиб тутатар экан, Ҳумоюннинг онаси Моҳим бегим билан унинг исминини тилга олиб сўзлашиб турган фурсатни беихтиёр эслади. Ўшанда Ҳумоюн Мирзо ҳам отаси, ҳам онасини жуда соғинган эди. Кўришмаганларига бир йилдан ошиб кетгани учун у укаси Хиндлонни Бадахшонга қўйиб, тезда

Аграга караб йўл олган эди. Подшоҳ фарзанди онаси билан суҳбатлашиб ўтириб:

— Ҳумоюн келиб қолса — худди шу дақиқада, — деб ўтириш эди ҳамки, — “Ҳумоюн Мирзо келдилар”, деган хабар эшитилди. У отаси, онаси ўтирган хонага таъзим қилиб кириб келаркан, жигар-бағирларининг кўзлари чароғдай чараклаб, юзларида хурсандчилик табассумлари балкиди. Аввал ота, сўнг она соғинган ўғлини бағирларига бирма-бир узоқ босган ҳолда кўришдилар. Хурсандчилик шарофати саройда тўй берилди. Ўшанда бир неча кун зиёфат кетидан зиёфат бўлди. Ота, она, фарзанди суҳбатлари узоқ давом этди. Ҳумоюн Бобур подшоҳ фарзандлари ичда суҳбатлашишда тенги йўқ инсон эди. Шунинг учун ҳам отаси кейинчалик ўз асарида “агар қомил инсон дейиш мумкин бўлса, у ўша эди”, деб ёзганди. Ҳумоюн ана шунанга йитит эди.

Ҳумоюн Мирзо отасининг бўйруғи билан кўп юришларни иштирок этар, шу билан бирга ўн икки ёшдан бери Бадахшонга ҳокимлик қиларди. Отани, онани соғиниш унга ҳеч тинчлик бермасди. Шунинг учун у Бадахшонни қолдириб отаси, онаси ҳузурига Ҳиндистонга караб йўлга чиққан эди. Унинг ортидан бир оғнохушликлар бўлиб ўтади. Бадахшонни Қошғар хонларидан на бевосита Бобурга қариндошлиги бор Рашидхонни Ёрқентга ҳоким қилиб қўйиб, Султон Саидхон Бадахшонга юриш бошлайди, Султон Саидхон асли Юнусхоннинг набираси. Бобурнинг яқини қариндоши. Шунга қарамасдан ўша замон одатига амал қилиб, қариндошчилигини бир томонга суриб қўйиб, Бобур подшоҳга дахлдор жойларни эгаллашга интилади.

Бу хабар Бобурга етиб келади. Шунда подшоҳ Хожа Халифани Бадахшонга бориб кўлидан нима келса қилишини айтиб фармон беради. Лекин у фаҳмсизлик қилиб ҳеч иш қилмайди. Шунда подшоҳ ўғлига:

— Сен ўзинг борсанг қандай бўларкин?! — дейди.

Ҳумоюн:
— Фармонга чора йўқ, лекин ўз ихтиёрим билан дийдордан айрилмайман, деб аҳд қилганман, — дейди. Подшоҳ фарзандининг

ички ҳиссиётларини яхши тушунади. Шунинг учун факат кулим-сираб қўяди, ҳолос.

Бу вақт Мирзо Ҳиндол Қалъан Зафарга кириб улгурган эди. Султон Саидхон қалъани уч ой камал қилиб, кўлидан ҳеч иш келмай ортига қайтишга мажбур бўлади. Бадахшон нима бўлсада Мирзо Ҳиндол кўлида қолади. Нима бўлганда ҳам юрт Бобурийлар кўлида эди.

Орадан бир йиллар чамаси ўтди. Бобур Ҳумоюнга ўзи аввал жойлашган ер — Санбалга кетишга изн берди. Ҳумоюн Санбалга жўнади. Олти ойлар чамаси ўша жойда яшади. Икким унинг мижозига тўғри келмади. Сувданми, ҳаводанми унга тез-тез иситма қирадиган бўлиб қолди. Табиблар қанчалик куйиб-пишиб даволашмасин иситма бора-бора мунтазам тус ола бошлади. Фарзандининг беморлиги ҳақидаги хабар подшоҳга етиб келди. Бобур тезда Ҳумоюнни Деҳлига олиб келишларини, у ерда кемага солиб, Аграга келтиришларини, йўл-йўлакай зийрак ҳокимлар кўриб, дардига даво қилишларини буюрди.

Баъзи манбаларда уни “Санбалга эмас, Деҳлига боришга руҳсат берди”, деб ёзилади. Аслида “Бобурунома”да Санбалга кетишга руҳсат берилди деб ёзилган. Қолаверса, Гўлбадан “Ҳумоюннома” асарида онаси Моҳим бетим ўғли Ҳумоюннинг бевотоб бўлишидан каттик изтиробга тушганини жуда ҳам аниқ ва дўнда қилиб тасвирлайдики, беихтиёр онанинг қалб дардлари китобхонани ўша дақиқадаги воқеаларни чуқур англашга ёрдам қилади.

“Подшоҳ хазратлари, — деб ёзади Гўлбадан, — келиб беморни кўришлари биланок нуруний чеҳраларини қайту ва алам туйғулари камраб олди”. Бу туйғу албатта Ҳумоюн онаси бўлган Моҳим бетимда ҳам бўлгани аниқ. Ота ичидан қайғурса, оналар ўз изтиробларини ҳеч қачон яшира олмагандар. Ичдаги дардларини очик, ошкор этишда ҳеч қачон тортинмаганликлари оналаримиз тимсолида кўринганку ахир. Шунинг учун ўғли тақдирини учун қуюлган ва доимо тапшиш тортган Моҳим бетим Бобур подшоҳга қарата алам билан; “Сиз менинг фарзандим тақдирига

бепарвосиз, чунки сиз подшоҳсиз, сизнинг бошқа ўтиларингиз бор, нима ғамингиз бор! Мен ғам чекмай нима қилай, ахир у меннинг яққало ягона фарзандим,” – деганларини Гўлбадан эслатиб ўтганда ҳақ эди.

Хумоюннинг касал ҳолатини кўриб отаси Бобур подшоҳ ўн марта адоий тамом бўлган бўлса, Моҳим бетим ноз баробар ундан ортик адоий тамом бўлганди. Табиблар дори-дармон қилишга киришиб кетдилар. Соғайиш ўрнига у кундан-кунга оғирлаша бошлагди. Икитманинг пасайишидан дарак йўқ эди. У тобора суякка айланиб қолганди. Уни кўрган одам унда тириклик нишоналари охирига қолганини дарҳол англай оларди. Табиблар дориларидан ташқари дам солишлар ҳам қор қилмасди. Унинг сари подшоҳнинг безовталиги ошиб борар, ўзини кўярга жой тополмасди. У атрофидagi оқил-дониш қишлоқларга илтижолан боқар, қарашларида фақат битта савол бор эди. “Нажот борму бу дардга” деган сўрокни унга қайтуриб туриб қараётган қишлоқлар билиб туришарди.

Подшоҳ ёнидаги улўф қишлоқлардан бири Мир Абдулқосим бир кунни секин сўзлаган бўлди:

– Бундай дардларга бирор яхши нарсани садақа қилиб бериш керак, шунда Тангри таоло шифо беради.

Орага отир жимлик чўқди. Ўтирганлар узок ўйга ботдилар. Бу танини эшитган подшоҳнинг кўнглига “Муҳаммад Хумоюннинг мендан бошқа яхши нарсаси йўқму? Мен унга тасаддуқ бўлайини, Худо қабул қилсин”, деган ўй келади.

Бу тап очик айтилмаган бўлсада Бобур подшоҳ қалбидан кетган эди. У кейин бир йўталиб олиб, ҳозир кўнглидан ўтган танини айтди. Ҳамма ўтирганлар бир-бирларига тез қараб олдилар. Кейин Хожа Халифа:

– Хужаидорим, Муҳаммад Хумоюн шифо топади, сиз бу сўзнинг тилингизга олдингиз. Ўндок деманг, кўнглингиздан буни чиқариб ташланг, – деди.

Хожа Халифа ёнида ўтирган Турдибек хоксор:

– Мақсад, атар садақа туфайли шифо топадиган бўлса, дунё молидан бирор нарсани садақа қилиш керак, деб қўшилди.

Мир Абдулқосим энди асосий ғалпини айтган бўлди:

– Ўша Иброҳим билан бўлган урушда қўлга қиритилган олмос борку, шунини садақа қилиш керак. Шу энг яхши садақа бўлади.

– Тангри берадиган шифо эвазига дунё молини бериш, менмача озлик қилса керак. Яхшиси мен унга ўзимни фидо қилай-ки, шу Тангри таолога арзиғулик садақа бўлсин.

Подшоҳ шундай деб ўрнидан турди. У Хумоюн ётган кўшкка қараб юрди. Ўтирганлар бўлаётган ҳодисадан қарахт ҳолга тушиб қолишганди. Бир отиз сўз бу ҳолатга ситмас даражада эди. Бобур Хумоюн тепасига бориб пешонасига кўлини қўйди ва деди:

– Фарзандим мушкул аҳволга тушиб қолди. Унда нима бор бўлса ўзимга оғаман. Унинг кучига куч, бардошига бардош бўлман. Эй Тангрим, бу ташларни мендан ўзинг қабул қилиб олгин. Муҳаммад Хумоюн учун дунё моли эмас, ўзим садақа.

У бу сўзларни айтиб туриб Хумоюн атрофидан уч марта айланиб ўтди. Унинг боши тарафида бир он тўхтаб туриб ҳар гал “Муҳаммад Хумоюн учун дунё моли эмас, ўзим садақа” сўзларини уч бор такрорлаган бўлди. Кейин “ҳар қандай дардинг бўлса мен олдим” деб уч бор айтди.

Маросим туталди. Уч кун ўтар-ўтмас, Аллоҳнинг қарами келди, қудрати улўф Муҳаммад Хумоюн ўрнидан турди. Бир ҳафта ичиде у соғайди. Аммо... аммо Бобур подшоҳ ўзини ноҳуш сеза бошладди. Энди унда иситма хуружи бошланганди.

Йиғилганларнинг дуоларини, отанинг дил илтижоларини яратган ўз дарғоҳида қабул қилганди. Сешанба кунини бошланган бавишлов маросими чоршанба, пайшанба кунини давом этди. Муттасил Куръон тиловат қилиб турилди. Ана шу дуолар, қўлларнинг сўровлари, айниқса отанинг дилдан қилган илтижоларини Тангри таоло инобатга олганди. Энди иситма Бобур подшоҳ вужудини ўртар эди. У икки-уч ой дард билан олишиб ётди. Илгари ҳам, ёдингизда бўлса керак, Бобур иситмага оғриган эди. Оғзи-

та пахтага сув томизилган у пайтларда Андижон кўлдан кетган эди. Ундан кейин ҳам яна қайсибир бир юртларда иситма кирган эди. У иситмаларни енга олган подшоҳ вужудини энди буни енга олмаётган эди. Қолаверса, ўзида ҳам бунга хоҳиш йўқ эди. Чунки у ўз ўғлининг соғайиши йўлида ўзини садака қилган эди. Авёнлар, мулозимлар эса Бобур подшоҳнинг соғайиб кетишига умид қилишарди. Улар бу иситма ҳам аввалтидай иситмалардан бири деб ўйлашарди. Лекин подшоҳнинг ўз жонини фарзанди йўлида садака қилганидан кўнгиллари хижил эди.

Чўзиқроқ юзли, ёнок суяклари бир оз бўртиб чиққан, бутун умри отнинг устида ўтган, қанчадан-қанча жангларни кўрган, бобоси Темурбек сингари отир вазиятларда жангнинг ўртасида бўлган жасур ва ҳаминша шижоатли бу инсон, мана неча ойдирки, тўшақла михланиб ётибди. У юзини девор томонга ўтирганча сукутга чўмган. Ўн йиллар давомида Шайбонийнинг таъкибида, тағай-тағай беқларнинг ҳам жасоратини, ҳам хиёнатини кўрган, отир вазиятлардан омон чиққан Бобур сукутга чўмиб ётаркан, салтанат ва ҳукмдорлардан кўнгли қолганини Зарафшон боғида дам олаётганда Моҳим бегимга “Менинг хизматимга Тоҳир офтобачи ҳам етиб ортади” деганларини эслади ва мийида кулиб кўйди. Ўттирида, бир одам хизматига бир киши етиб ортадида аслида. Унча... одам ўзини ҳеч ерда сиздира олмас экан”.

Бобурнинг ахволи кундан-кунга заифлашди. У отирлашиб борарди. Дехлига жўнаб кетган Ҳумоюнга мактуб йўллашди. У тезда етиб келди. Қиблагоҳи билан кўришиб, отасининг ҳолига ахволига қидай олмади. Бирдан хўнграб йитлаб юборди. Табиблардан “мен отамни соғлом ҳолда қолдириб кетган эдим, не ҳол юз берди, — дея сўради. Улар дард отир эканлигини айтишган бўлди.

Подшоҳ бемажол ҳолда буюрди: — Ҳамма давлат аъёнлари, мамлакат арбобларини чорлангиз! Хожа Халифа, Қамбар Алибек, Турлибек, Хинлубек ва бошқалар хозир бўлишлар:

— Кўп йиллардан бери Ҳумоюн Мирзога подшоҳликни топшириб, ўзим Зарафшон боғининг бир бурчагида истикомат қил-

сам деган фикрим бор эди. Аллоҳнинг марҳамати билан ҳамма нарасига муъассар бўлдим. (Унинг овози анчайин ҳазинлашган бўлиб, энтикиб-энтикиб гапирар эди). Фақат биргина мана шу орузим рўёбга чиқмай турган эди. Шу ниятимни вужудим соғ пайтда рўёбга чиқарсам, деган ниятим бор эди, бўлмади. Дард мендан ғолиб келди, қолаверса атрофдаги тапшишлар ҳам бунга ён бермади. Сизларга айтдиغان васиятим шунки, барчангиз Ҳумоюн Мирзони менинг ватиаҳдим деб билингиз. Унга садакат билан хизмат қилингиз. У билан бир тан, бир жон бўлингиз. Сиз мамлакат арбоблари байъат (аҳд-таймон) қўлларингизни Ҳумоюн кўлларига топиширигиз ва унинг ватиаҳд эканлигини тан олингиз. Ўз навбатида Ҳумоюн ҳам сизларга нисбатан яхши муомалада бўлади. Ҳумоюн ўғлим, укаларингизни, қариндош-уруғларини, барча яқинларини сenga, сени эса (шу ерда подшоҳнинг товуши титраб чиқди) ёлғиз Ҳудога топиширдим. Тангрим ҳаммаларингизни ўз паноҳида асрасин!!!

Вазиятни кузатиб турган бу ҳолатни кўриб барча-барчаси кўзларига ёш олди. Ҳумоюн ва бошқа фарзандлар эса дод солиб йитлашга тушдилар. Бу йитиларнинг ичиде Ҳумоюннинг йитиси ҳам бағанд, ҳам аламлироқ эди...

Бобур подшоҳ ўз кўли билан барпо этган Чахорбоғда 1530 йилнинг 25 декабрь куни ахволи отирлашиб, ёруғ олам билан видолашди. Замоннинг доно кишилари унинг вафотига тарих, марсия, қасида ва таркиблар битдилар. Жумладан, Мавлоно Шихоб Муаммойи шу мисраларда таърих тоғди:

“Ҳумоюн бул вориси мулки вай”. Ҳумоюн унинг мулкининг вориси эди.

ХОТИМА

“Темурхон наслидан” Мирзо Захриддин Мухаммад Бобур подшоҳ ижоди ва ҳаётини ўрганиш давомида шу нарсата амин бўлдим яъни, уни яратган Тангри таоло суюб яратган экан-да, деган хулосага келдим. Бобоси Ҳазрат Соҳибкирон Темурбек айтади: “Аллоҳнинг кўлида икки нарсаси бор, туғдириш ва ўлдириш. Қолгани инсоннинг ўзиди. У яратиб, барча имкониятларни бандасининг ўзига бериб қўйган.” Шунга қўшимча қилиб “Яратган Эгам сўйган бандасига хайрли ўлимни ҳам насиб этади,” дейилса ҳато бўлмаса керак.

Бобур подшоҳ хайрли ўлим топди. Андижоннинг жануб тарафиди, Хокон арингидан ўтилганда жойлашган Работи Рўзак кишлоғида текис майдонда саҳар патла ракиби Танбал билан қилич солинган пайтида бошига қилич етганда ўлиб кетмади. Ёки Самарқанд қамалида ёв қўлига тушай-тушай деганда ўлим топмади. Яна қанчадан-қанча жангларни кўрди. Бобоси Темурбек сингари жангларда энг оғир нуқталарда жанг қилди, ёвнинг қуршовида қолган дақиқалар ҳаётида кўп бўлди. Ҳаммасида Аллоҳ уни асради. У яратган Эгамнинг суюқли бандаси эди. Шунинг учун уни асраб-авайлаб бориб, фарзандлари даврасида, аҳли аёллари қуршовида ўзи насиб этган ошда дамда-тўшакда унга ўлим шаробини насиб этди. Хўп нега шундай бўлди? Назаримизда, Аллоҳга маскан бўлган унинг қалби ўзи Яратган сўйганидек тоза ва пок эди. Уни Худо бир бандаси сифатида эзгулик билан сийлаган эди. Мана шу эзгулик у қаерда юрмасин ва қаерда бўлмасин уни тарқ этмади. Ёмон хулқлардан, ёмон одатлардан у нафратланди. Бунга очик-ойдин ўз асарларида ҳам ифодалади ва ўзи ҳам бунга қаттиқ амал қилди. Айниқса, киши қалбини ардоқлади. Бировга

ноҳақ озор бермади. Унга — ўзига озор берганларни кечирди. Инсон қалби унинг учун бир гўзал чаман эдики, у ўзи айтганидек: **“Ҳар кимки ёмон бўлса жазо топқусидир”** эди.

У ўн йиллар давомида таъкиб этган энг қатта рақибининг фоживий ажал тошганини эслар эканмиз, “Ё Раббий, ўзинг улутсан ва ўзинг билгувчисан,” деймиз беихтиёр. Ёки бўлмасам, Рана Сангаанинг туш кўришино ва тушида кўрқиб кетишига нима дейсиз. Бобур билан жанг қилган деб турган саркардага бирдан иситма кириб қолиб ўлишида ҳам Яратганнинг ўзига маълум бўлган сир-асрорлар қаршисида лол қоламиз, ҳолос.

Ўз одатимизга содиқ қолган ҳолда биз “Бобурома”даги қуйидаги сўзлар билан фикримизга яқун ясашни маъқул деб билдик: “Варақларни қораловчи — қотиб айтдики, тўққиз юз ўттиз еттинчи йили, жумода-ул-аввал ойининг олтинчисида ўша подшоҳ ўз қўли билан обод қилган Чахорбоғда аҳволи ўзгариб, бу бевафо оламни тарқ этди”.

Тангри таоло ул подшоҳи азимни раҳматига олган бўлсун, жойларини жаннат боғчаларидан этсун!

“Валлоҳу би кулли шайн алим.” (Ҳамма нарсани билувчи Аллоҳдир). Омин!

МУНДАРИЖА

Мукаддима ўрнида	3
Янги Аҳси учун жанг ва биринчи маглубият	6
Туш	15
Султон Аҳмад Мирзо ва Султон Маҳмудхон лашкарларининг қайтиши	23
Эли турк юрт ишқи	27
Тангри битити	31
Арининг уяси	34
Хўросон хукмдори Хусайн Бойқаронинг баъзи ишлари хусусида	37
Бобур Самарқандда	39
Кенгликларда янграган кўшиқ	42
Омад яна Бобурга юз бурмоқда	44
Узун Ҳасанга омонлик берилди	48
Довонмисан – довон!	50
Мушпоира ёки Биноийнинг Бобурни қувонтирган рубийси	54
Ёш Бобур Мирзонинг тажрибали подшоҳ Хусайн Бойқарога ўзини тенглаши ҳолатлари	57
Ғалабадан кейинги маглубиятлар	60
Қамал қийинчиликлари ортида қолди	63
Нўён кўкалдошнинг қиличи	66
Бобурнинг тушқун қайфияти ва қичик хон тоғаси билан кўришиш тафсилотлари	71
Шаҳзодаларнинг ярадор бўлиши ёки ўз қиличи ўз бошига тушгани	74

Шайбонийхоннинг “Боралиман” деган сўзи, Тавбалнинг хонларни тавқиб этиши	79
Йўлғўсарларга жавоб жанги	84
Султон Хусайн Мирзонинг Шайбонийхонга қарши юриш таралдули ва бу юриш насиб этмай Тангри раҳматига бориши	88
Бобурни Ҳиротнинг энг улуғларидан яна бири – Алишер Навоийни улуглашди	92
Бобурнинг шоир Биноий ва Алишер Навоий муносабатларида чизгилари	95
Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий агрофига уюшган олим, шоир ва санъат аҳли хусусида	100
Хусайн Бойқаро фарзандлари ва Бобур	103
Бобур подшоҳ Ҳиротда	106
Қорли йўл	111
Қобулга хужум	117
Шайбонийхоннинг Ҳиротни олиши	120
Бобурнинг жанг тайёргарлигини кўриши ва Қандахорга хужуми	124
Қобулдан Ҳиндистон сари	127
Сарик ва қизил туллар юрти	131
Шайбонийхон	137
Мирзохондан келган мактуб	143
Бобурнинг яна итҳо ва фитна-фасодлар тирлобида қолгани, оила ва бола-чакаларини олиб Самарқандни ташлаб чиқиб кетиши	149
Синган бармоқ азоби	153
Дўстбекнинг вафоти	157
Ҳиндистонни забот этишга тайёргарлик	161
Уч иш мувофиқлиги ва уч вақт бирлиги ҳақидаги ўйлар	166

“Улусдин тинмадим умримда харгиз лахзе”	171
Темурбек, Хиндистон ва Бобур	175
Оламхон, Давлатхон ва Ғозихон билан боғлиқ воқеалар	180
Арўпар ёмғирлари, Турдибек хоксор мактаган жойлар	184
Хужумга хозирлик кўриш	187
Панипат жанги ва Султон Иброҳимнинг ўлдирилиши	192
Кўлга киритилган бойлиқлар ва уларнинг тақсмоти	197
Хожа Калоннинг ўз уйи деворига ёзиб қолдирган истеҳзоли байти ва ундан Бобурнинг ранжиши	201
Яна жанг ташвиши, шу билан бирга боғ-роғ, бино барпо этиш ишга	205
Устод Алиқулнинг ёмон ахволга тушиб қолиши ва содир бўлган катта бир воқеа	209
Жантовар вазият, кўркув ҳолатлари ва рўй берган икки буюк воқеа	214
Шайх Зайн томонидан битилган “Ғатхнома” ва ортқича сўз, камчиликларсиз “Бобурнома”да унинг кайд этилиши	218
“Биздаги ўлмадук, бихамдигиллох”, ёки Турдибекдан жўнатишган китъа	225
Подшоҳнинг Турдибек ёқтирган чапмаси	230
Сайрлар ва меҳмондорчиликлар	235
Чандерийни заёт этиш ва урушнинг давом	238
Подшоҳнинг ўтган йилги Наврўз кунини эслаши	242
Урушдан кейинги ишлар	245
Шоҳ Қосим пиёда (тезюрак)нинг яхши хабарларини, иситма изтироблари	249
Моҳим бегим	252
Яхши хушхабар ва Бобурнинг ўғли Ҳумоюнга мактуби	258
Фарзанди Аскаррий масъулиятини орттириш ва яна тўй тантаналари	263

Бобурнинг тўйдан кейинги ишлари, кемаларга ном бериши ва подшоҳнинг кемадалик пайтида содир бўлган тўнги воқеалар	269
Хинднинг ўзар иқлими, Бибан ва Шайх Бозилларни даф қилиш ҳаракатлари, Хиндистонда етиштирилган қовун ва узумлар	273
Сўнги жанглар, Чандерийнинг тўла кўлга киритилиши, азжал Раана Сангани жаҳаннамга юборгани хақида Ҳумоюн Мирзонинг хасталаниши, Бобур подшоҳнинг вафоти	282
Хотима	290

1865 -

О'ЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA VAHSHIYE TATLIV VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI SHIRSHIO
DAVLAT REDAKSIYA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Адабий-бадiiий нашр

Фарида УСМОН

БОБУР САЛТАНАТИ

Тарихий эссе

Муҳаррир И. Аҳмедов
Техник муҳаррир А. Асганов
Мусаххих С. Саидмирова
Сахифаловчилар О. Исмоилова

Нашриёт лицензияси АА № 0049. 18.03.2020.

Босишга 2020 йил 27 июлда рухсат этилди.
Бичими 60x84^{1/16} Ҳажми 18,5 босма тобок.
Нашриёт тобоғи 11. Times New Roman гарнитураси.
Офсет коғози, офсет усулида чоп этилди.
Буюртма № 05-20. Адади 2000. (Биринчи завод 1000).

«Kamalak-PRESS» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100129. Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30.
Телефон: (371) 244-41-90.